

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TANZİMAT DÖNEMİNDE MUHALEFET KÜLTÜRÜ:
ZİYA PAŞA ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mustafa ALBAŞ

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Turgut SUBAŞI

EYLÜL – 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TANZİMAT DÖNEMİNDE MUHALEFET KÜLTÜRÜ:
ZİYA PAŞA ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mustafa ALBAŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez sınavı 14/09/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Doç. Dr. Turgut SUBAŞI	Kabul
Doç. Dr. Refik ARIKAN	Kabul
Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU	Kabul

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Mustafa ALBAŞ
Öğrenci Numarası	:	1660Y12107
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Tanzimat Döneminde Muhalefet Kültürü: Ziya Paşa Örneği
Benzerlik Oranı	:	%10

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

14/09/2020
İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

14/09/2020
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Turgut SUBAŞI

Tarih: 14/09/2020

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Bu çalışmada muhalefetin siyasi tarihimizdeki yerinin ne olduğu sorusundan yola çıkıldı. Esasen Ş. Mardin ve K. Karpat gibi tarihçilerimizin eserlerinde Osmanlı siyasi kültürüne bu açıdan bakan çalışmaların azlığından yakınan satırlarına rastladığımız ilk andan itibaren dikkatimizi bu konuya vermiştik. Bu rastlantıyı muhakkak ki bireysel bir merak öncelemiştir.

Birçok alanda olduğu gibi siyaset ve muhalefet anlamında da XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından bir yeniliği ifade etmektedir. Ancak bu çalışma, Osmanlı iktidarının bu yüzyıla gelinceye kadar ciddi bir muhalefetle karşılaşmadığını iddia etmemektedir. Gerçekte bunun aksi doğrudur ve bu gerçeklik çalışmamızın temel tezlerinden biridir. Osmanlı iktidarı tesis edildiği ilk günden itibaren çeşitli muhalefet odakları ile karşılaşmış ve bunlara yönelik siyasi tedbirler almak zorunda kalmıştır. Bu anlamda siyasetin doğası, Osmanlı tarihi özelinde bir istisna oluşturmamıştır. Ancak 1860'lara gelindiğinde söz konusu muhalefetin Osmanlı siyasi kültürü açısından yeni olan bazı metotlar kullandığı görülmüştür ki bu yeni muhalefet türünün ilk temsilcileri Yeni Osmanlılar olarak isimlendirilen aydınlar grubu olmuştur. Bu çalışmada, Yeni Osmanlıların en etkin isimlerinden biri, bugün daha çok şair olarak tanınan Ziya Paşa incelemeye konu edilmiş ve onun şahsında Osmanlı siyasi kültürünün bir gelişim evresine ışık tutulmuştur.

Küresel salgın ve karantina döneminin zorlayıcı psikolojik şartları altında bitirmeye muvaffak olabildiğimiz bu çalışmadaki yardımlarını anmadan geçemeyeceğim isimler var. Her şeyden önce çok değerli hocam Doç. Dr. Turgut Subaşı'na tez ve makale yazım süreçlerindeki ufuk açıcı konuşmalarının yanında engin hoşgörüsü için de müteşekkirim; ayrıca zaman yönetimindeki destekleri benim için çok kıymetliydi. Yüksek lisans sürecimi başlatmam hususundaki ısrarlı teşviklerinden ötürü Arş. Gör. Ali Haydar Bölükbaş'a da teşekkür borçluyum. Sürecin zorlu dönemlerinde daima desteğini gördüğüm değerli Nurbike Ceylan'ı anmadan geçemem. Özellikle tez yazım sürecinde üzerimdeki iş yükünü adil olandan fazlasıyla alan, böylece bana boş zaman ikram eden değerli mesai arkadaşlarımı ve dostlarım Timur Kumbar ve Cabir Caymaz'ın çok değerli jestlerini asla unutamam. Hayatımdaki çığır açıcı etkisini asla unutamayacağım ve talebesinden olmakla nasiplendiğim ilim adamı Durmuş Hoccoğlu'nu minnet ve rahmetle yâd ediyorum. Ayrıca araştırmalarım boyunca sundukları huzurlu çalışma ortamı için

başta İSAM kütüphanesi olmak üzere TESAK, BAU ve Taksim Atatürk Kitaplığı çalışanlarına da müteşekkirim. Son olarak, koşulsuz ve daimi desteklerini her zaman hissettiren çok kıymetli aileme sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Mustafa ALBAş

14/09/2020

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: OSMANLI GELENEKSEL SİYASİ DÜŞÜNCESİ VE	
MEŞRUIYET KAYNAKLARI	8
1.1. Osmanlı Siyasi Düşüncesinin İslamî Temelleri	11
1.2. Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Örfî Temelleri.....	17
1.2.1 İslam Öncesi Türk Hakimiyet Anlayışının İzleri	17
1.2.2. Şer’î Hukuk-Örfî Hukuk Anlayışı	20
BÖLÜM 2: İKTİDAR VE MUHALEFET EKSENİNDE	
OSMANLI SİYASİ KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ	26
2.1. Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Siyasi Kültürü’nde Muhalefet.....	27
2.1.1. Osmanlı Hanedanı İçinden Gelen Muhalefet	29
2.1.2. Hanedan Dışı Unsurlardan Gelen Muhalefet.....	31
2.2. Tanzimat Dönemi’nde Muhalefet.....	41
2.2.1. Yeni Osmanlılar Öncesinde Muhalefet Kültürü.....	43
2.2.2 Yeni Osmanlılar ve Yeni Muhalefet Kültürü	48
BÖLÜM 3: ZİYA PAŞA VE TANZİMAT İDARESİ	54
3.1. Ziya Paşa’nın Tanzimat Eleştirisi.....	56
3.2. Ziya Paşa’nın Siyasi Eserleri.....	72
3.2.1. Ziya Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e Arzuhali	72
3.2.2. Veraset Mektupları	82
3.2.3. Ziya Paşa’nın “Rüya”sı Ve Bir Düzeltme	85
3.3. Ziya Paşa’nın Önerdiği Yönetim Biçimi	90
BÖLÜM 4: ZİYA PAŞA VE AKTİF MUHALEFET	100
4.1. Avrupa’ya Kaçışı Öncesi Ziya Paşa’nın Resmi Görevleri	100
4.2. Muhalefete Geçiş ve Avrupa’ya Kaçış Sebepleri.....	105
4.3. Ziya Paşa Avrupa’da: Hürriyet Gazetesi’nde Muhalefet	109

4.3.1. Muhalefetinin Odağındaki Kişi Ve Makamlar	109
4.3.2. Hükümete Muhalefet Ettiği Temel Konular	110
4.4. Avrupa'dan Dönüş Sonrası Ziya Paşa ve Siyaset.....	153
4.4.1. İstanbul'daki Siyasi Faaliyetleri	153
4.4.2. Taşra Valilikleri (Suriye, Konya ve Adana).....	157
SONUÇ	161
KAYNAKÇA.....	167
ÖZGEÇMİŞ	176

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	√	Doktora	
Tezin Başlığı: Tanzimat Dönemi'nde Muhalefet Kültürü: Ziya Paşa Örneği			
Tezin Yazarı: Mustafa ALBAŞ		Danışman: Doç. Dr. Turgut SUBAŞI	
Kabul Tarihi: 14.09.2020		Sayfa Sayısı: vi (ön kısım)+176 (tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
<p>Osmanlı siyasi tarihi bağlamında bir muhalefet kültürünün var olup olmadığı sorusu henüz doyurucu bir cevaba ulaşmamış bir soru olarak durmaktadır. Bu sorunun öncülüğünde başlatılan bu araştırmanın odak noktası olarak Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketinin önemli üyelerinden Ziya Paşa seçilmiş bulunmaktadır. Ancak çalışmanın amacı muhalefet kültürünü tarihsel bağlama oturtmak ve ancak ondan sonra değerlendirmek olduğundan öncelikle Osmanlı siyasi düşüncesi ve onun geleneksel meşruiyet kaynaklarının teorik kökenlerine inilmesi tercih edilmiştir. Birinci bölümün ana konusunu teşkil eden ve daha çok teorik olarak mahiyeti tanımlanmaya çalışılan bu siyasi düşünce karşısında muhalefetin kendisine nasıl yer bulduğu ya da bulup bulamadığı, tezin ikinci bölümünde tarihsel örnekler üzerinden işlenmiş ve ortaya konmuştur. Tezin üçüncü bölümünde ise çalışmanın ana konusu Ziya Paşa üzerine odaklanılmıştır. Yeni Osmanlılar hareketini tüm üyeleriyle bir bütün olarak ele almak doğası gereği bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, burada Ziya Paşa örneği seçilmiştir.</p> <p>Bilindiği gibi XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin birçok açıdan yenileşme ve reform sürecine girdiği bir dönemdir. Yüzyılın başlarında daha çok idari, bürokratik, ekonomik ve askerî alanlarda yaşanan bu dönüşüme yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi veçhe de eklenmiştir. Siyaset sahasında görülen yenileşmenin ilk sağlayıcısı basın yayın organları olan gazetelerin kullanılmaya başlanmasıdır. Bu dönemde Babıali'deki Osmanlı hükümeti giderek sesleri daha gür çıkmaya başlayan Osmanlı münevverlerine karşı bir şekilde tavır almak ve muhalefetlerine karşı kendini savunmak zorunda kalmıştır. İşte hükümetin aldığı bu tavrı tepkiyle karşılayan Ziya Paşa ve Yeni Osmanlılar da muhalif söylemlerini artırarak devam ettirmeyi tercih etmişlerdir. Bu muhalefet tarzının tarihsel seyrini ele aldığımız bu çalışmada Ziya Paşa'nın kendi gazete yazılarından yola çıkılarak onun fikirleri incelenmiş, dönemin hükümetine ve başta Âli Paşa'ya hangi gerekçelerle muhalefet ettiği ortaya konmuştur. Ziya Paşa'nın Hürriyet Gazetesi'nde yazdığı siyasi makalelerin yanısıra, yine Avrupa'dayken kaleme aldığı iki siyasi içerikli eseri de değerlendirmeye alınmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: Siyaset, Muhalefet, Meşruiyet, Ziya Paşa, Tanzimat.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	√	Ph.D.	
Title of Thesis: The Culture of Opposition in the Tanzimat Period: The Case of Ziya Paşa			
Author of Thesis: Mustafa ALBAŞ		Supervisor: Assoc. Prof. Turgut SUBAŞI	
Accepted Date: 14.09.2020		Number of Pages: vi (pre text)+176 (mainbody)	
Department: History		Subfield: Contemporary History	
<p>The question of whether an opposition culture exists in the context of Ottoman political history remains a question that has not yet reached a satisfying answer. Ziya Pasha, one of the important members of the New Ottomans movement that emerged in the Tanzimat Period, has been chosen as the focus of this research initiated under the leadership of this question. However, since the aim of the study was to put the culture of opposition in a historical context and evaluate only after that, it was preferred to firstly descend to the theoretical origins of Ottoman political thought and its traditional sources of legitimacy. In the second part of the thesis, how the opposition has found a place in the face of this political thought, which constitutes the main subject of the first part and which is tried to be defined theoretically, has been studied through historical examples. In the third part of the thesis, the main subject of the study is focused on Ziya Pasha. Ziya Pasha was chosen here, as it is inherently going beyond the limits of this study to consider the new Ottoman movement with all its members.</p> <p>As is known, XIX. Century is a period when the Ottoman State entered a process of innovation and reform in many respects. The political aspect has been added to this transformation in the administrative, bureaucratic, economic and military fields at the beginning of the century, as of the second half of the century. The first provider of innovation in the field of politics is the use of newspapers, which are media organs. During this period, the Ottoman government in Babiali had to take a stand against the Ottoman intellectuals, whose voices gradually started to become louder and to defend themselves against their opposition. Here, Ziya Pasha and the New Ottomans, who responded to this attitude of the government with their reaction, preferred to continue their dissenting discourse by increasing it. In this study, where we deal with the historical course of this opposition style, Ziya Pasha's own newspaper articles were analyzed, and his reasons were examined, and for what reasons he opposed the government of the period and especially Âli Pasha. In addition to the political articles written by Ziya Pasha in the Hürriyet Newspaper, two political articles he wrote while still in Europe were also evaluated.</p>			
Keywords: Politics, Opposition, Legitimacy, Ziya Pasha, Tanzimat.			

GİRİŞ

Aristoteles'in insanı *zoon politikon* yani toplumsal/siyasal bir canlı olarak tanımlamasının ardından bu tabir, siyaseti konu edinen eserlerin dilinden hiç düşmemiştir. Onun görüşüne göre insan, tabiatı (fitrat; by nature) icabı *politiktir*. İnsanın politik olması demek her şeyden evvel onun topluluk içinde, başkalarıyla iletişim halinde yaşaması demektir. Politik yani medenî olmanın doğrudan sonucu ise siyasettir.

Politik/medenî insan siyasi eylemin iki tarafından birinde olmaktan kurtulamaz. Şu halde kişiler ya yönetenler tarafında ya da yönetilenler tarafında bulunarak siyasi sürece dahil olmaktadır. İşte bu iki tarafın tarih sahnesinde birbirleriyle karşılaştıkları anların bir dökümü, incelemeye konu edilen tarihsel periyot ve coğrafya her ne zaman ve her neresiyse, o zamansal ve mekânsal kesitte yaşayan insanların siyasi kültürleri hakkında önemli bilgiler içerir. Bununla birlikte hatırlanmalıdır ki buradan elde edilecek bilgiler, şüphesiz ki kaynağını tarihte cereyan eden somut olaylarda bulur. Tam da burada, tarihsel olayların dökümantasyonu (chronology) ile aynı olayların yazımı-yorumlanması (historiography) arasında bir ayırım yapılması gereği ortaya çıkmaktadır.

Tarihsel olayların birer gerçeklik olarak somut varlıkları yadsınamaz ancak bu somut gerçekliklerin yazımı ve yorumlanması, söz konusu somut olayların dökümünden ibaret olmamaktadır.¹ Erken modern dönem Osmanlı tarihi bağlamında bu tespit bazı anlamlara gelmektedir.

Osmanlı tarihinin yirminci yüzyıldaki hakim yorumlanışına göre *kuruluş* ve *yükselişi* takip eden dönem, artık işlerin ters gitmeye başladığı, isyan ve fesat hareketlerinin arttığı, devletin belkemiği olan tımar sisteminin ve yeniçeri ocağının bozulmaya başladığı bir devreye girişi temsil eder ki bu devrenin başlangıcı 16. yüzyılın sonları gibi erken bir tarih ile tarihlendirilir. Ancak Osmanlı tarihyazımında uzun süre hakim olan bu klasik paradigma, R. Abou El-Hajj'ın kaydettiği gibi, Osmanlı Devleti'nin bu tarihten sonra üç yüzyıldan daha uzun bir süre varlığını devam ettirdiği gerçeği karşısında yeniden değerlendirilmek durumundadır.² Bu bakış açısından yola çıkan bazı tarihçiler nihayetinde bir paradigma değişikliği teklif etmişler ve bozulmuş-çözülüş anlatısının

¹ Durmuş Hocaoğlu, "Bir Tarih Muhâsebesi Eskizi: Bir Varlık Alanı ve Bir Bilim Olarak Tarih", *Bilgi ve Düşünce* 1/2 (Kasım 2002), 35.

² Rifa'at Ali Abou el-Hajj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel - Canay Şahin (Ankara : İmge Kitabevi, 2000).

dayandığı tarihsel olay ve gelişmelerin başka anlamlara gelebileceğini göstermeye çalışmışlardır.

Osmanlı tarihinin ‘mutlak-monark padişah’ faraziyesine dayanan bir anlayışla okunması durumunda tabii olarak, padişah otoritesinin belirgin biçimde sarsıldığı ya da geriletildiği dönemler siyasi otorite açısından bir *düşüş* (decline) olarak görülmektedir. Bunun böyle görülmesinin en önemli sebebi belki de Osmanlı Devleti’nin nihayetinde bir hanedan devleti olmasıdır. Dolayısıyla siyasi iktidarın öncelikle padişahın şahsında temerküz etmesi, onun başkalarının elinde bulunmasından çok daha *doğal* görünmektedir. Ancak tarihsel gerçeklik, genel doğasında olduğu gibi Osmanlı tarihi özelinde de göstermektedir ki iktidar daima dinamik bir ilişkiler bütününden oluşmaktadır ve her zaman gözetilmesi gereken etkin aktörler vardır. Bu duruma bir istisna olarak -o da İstanbul’un fethinin gerçekleşmesinden sonra- Sultan Fatih devri gösterilebilir. Gerçekte ne kuruluş devrinde ne de Fatih sonrası devirlerde Osmanlı padişahı mutlak hükümandı. Esasında teorik olarak hiçbir Osmanlı padişahı mutlak-hüküman değildi, çünkü iktidar en önemli meşruiyet kaynağı olan İslam hukuku ile mukayyetti.

Padişah otoritesi bakımından şeriatın bağlayıcılığı devamlı olmakta birlikte, padişah otoritesi karşısında hanedan dışı unsurların sınırlandırıcı etkisi dönem dönem farklı olmuştur. Hatta yine tarihsel kayıtların teyit ettiği bir gerçeklik olarak, Osmanlı tarihi boyunca hanedan dışı unsurların padişah otoritesine nüfuzları yine hanedanın başka üyeleri kanalıyla olmuş ve bu durum için iktidar, bugün artık çok iyi bilinen bazı tedbirler almak durumunda kalmıştır.

Bu çalışmada, Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı siyasi kültüründeki meşruiyet algısının bilinmesinin, Tanzimat dönemindeki muhalefetin ve özellikle konumuz olan Ziya Paşa’nın muhalefetinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı varsayımından hareket edilmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Ziya Paşa’nın görüşlerinin inkılapçı veya muhafazakar görüldüğü noktaların daha iyi değerlendirilebilmesi adına bu bir gerekliliktir.

Tanzimat döneminin hemen öncesinde Osmanlı siyasi muhalefet kültürünün tarihsel olarak en önemli aktörlerinden biri olan Yeniçerilerin ortadan kalkması ve dolaylı olarak da ulemanın otoritesinin giderek azalması bir kırılma noktası olarak öne çıkmıştır. Ancak siyasi ağırlığın padişah lehine döndüğü bu dönemde bile otorite, bu yeni durumu

reddeden taşra ayan ve valilerinin muhalefetleriyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Bunun akabinde gelişen Tanzimat sürecinde ise dönemin koşulları gereği giderek diplomasinin ve dış ilişkilerin önem kazanmasıyla beraber siyasi ağırlık kısa süre içinde Babıali'ye geçmiş ve padişah, otoritesinin büyük bir kısmını sadaret makamıyla paylaşmıştır. Ancak bu yeni durum dahi bu kez Babıali'nin siyasi otoritesine karşı bir muhalefeti tetiklemiş ve Yeni Osmanlılar adı verilen ilk entelektüel muhalefet cemiyeti ortaya çıkmıştır ki bu çalışma, bu cemiyetin en önemli isimlerinden birini, Ziya Paşa'yı konu edinmektedir.

Çalışmanın Konusu

Tanzimat Dönemi hangi açıdan bakılırsa bakılsın Osmanlı tarihi için bir kırılma dönemi olarak görünmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti idari, askeri ve ekonomik mekanizmalarında bir yenileşme programını uygulamaya koymuş ancak devletin problemlerini çözmek için tatbik sahasına konan bu uygulamalar aynı zamanda bazı yeni problemlerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Tanzimat'la birlikte başlayan idari modernleşme devlet yönetiminde Babıali bürokrasisini ön plana çıkarmış ve özellikle yüzyılın ortasından itibaren Babıali'nin otoritesi artarak devam etmiştir. Mustafa Reşid Paşa, M. Emin Âli Paşa ve Fuad Paşa gibi isimler sadrazamlık makamının nüfuz ve hakimiyet alanını iyiden iyiye artıran isimler olmuşlardır.

Tam da burada, bu çalışmanın konusuna asıl olarak kaynaklık eden problem ortaya çıkmıştır. Padişah'tan ziyade artık Babıali'nin kudretli sadrazamlarının elinde bulunan siyasi yetke ve onun kullanılış biçimi bazı Osmanlı münevverleri tarafından sorgulanmaya başlanmış ve bu sorgulama kısa sürede bir meşruiyet sorgulamasına dönüşmüştür. Bu sorgulamayı ilk olarak gündeme getirenler çoğu devlet bürolarında görev almış, Batı'da olup bitenleri takip eden bazı yeni Osmanlı münevverleridir. İşte bu çalışmanın ana konusu, 1860'lı yılların ortalarında sahneye çıkan Yeni Osmanlılar adlı cemiyetin etkin üyelerinden Ziya Paşa'nın, Babıali idaresine karşı muhalefetini nedenleri, gayeleri, mahiyeti ve sonuçları bakımından değerlendirmektir.

Ana konusu itibarıyla bu çalışma, Osmanlı siyasi kültürünü iktidar cephesinden ziyade muhalefet cephesinden ele almaktadır. Bu durum, çalışmanın Ziya Paşa özelinde ele

aldığı Tanzimat periyodu için geçerli olduğu gibi Tanzimat öncesi Osmanlı siyasi kültürü için de geçerlidir. Bir başka deyişle, kuruluştan itibaren Osmanlı siyasi kültürünün gelişimi iktidar-muhalefet ekseninde ana hatlarıyla yeniden ele alınmış ve bu, çalışmanın ana konusunun daha vazıh bir biçimde ortaya koyulabilmesi adına gerekli görülmüştür.

Dört ana bölüm ve bir sonuçtan oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı siyasi kültürünü ve bu kültürdeki itaat-muhalefet algısını iyi anlamak adına vazgeçilmez kaynaklar olan siyasetnamelerdeki devlet-iktidar-padişah anlayışları fazla ayrıntıya girilmeden, ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bu yapılırken, Osmanlı siyasi kültürünün kendine has özellikleri mahfuz tutulmakla birlikte bir bütün olarak Ortaçağ siyasi düşüncesi ile karşılaştırmalar yapılmış ve bu düşüncenin coğrafi olarak merkezi sayılan Mezopotamya geleneği de ihmal edilmemiştir. Çalışmanın bu bölümü sonraki bölümler için teorik bir altyapı işlevi görmektedir. Bir diğer ifadeyle çalışmanın bu bölümü, Tanzimat öncesi Osmanlı siyasi kültürünü anlamak adına önemli olduğu kadar, Ziya Paşa özelinde Yeni Osmanlılar muhalefetine söz konusu siyasi kültürden ne derece farklılaşan bir çizgide olduklarını anlamak adına da aynı oranda önem arz etmektedir.

Genel olarak teorik bir mahiyet arz eden birinci bölümden sonra çalışmanın ikinci bölümünde ise kuruluştan itibaren Tanzimat dönemine; Tanzimat dönemi de dahil edilerek Yeni Osmanlılar/Ziya Paşa muhalefetine kadar olan dönemde gelişen siyasi hadiseler ana konuyla ilgili olarak ele alınmıştır. Tabiidir ki bu kısa bölüm, o kadar uzun bir zaman dilimindeki hadiselerin, ana konumuzla doğrudan ilgili olsalar bile tamamını kapsayamazdı ve dolayısıyla bölümün, siyasi kültür bakımından önemli görülen hadiselerden bir seçki yapılarak sunulması bir zorunluluktur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, esas konumuz olan Ziya Paşa'nın muhalefeti incelenmeye başlanmaktadır. Burada da öncelikle teorik bir altyapı sağlaması bakımından Ziya Paşa'nın siyasi görüşleri ve Tanzimat'a yönelik eleştirilerinin genel olarak sunulması öncelenmiştir. Onun siyasi içerikli mektuplarının ana kaynak olarak alındığı bu bölümün bir başka özelliği ise Ziya Paşa'yla ilgili olarak çok sık gündeme getirilen bir hususun düzeltilmesidir. Ziya Paşa'nın farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından sıklıkla değerlendirmeye konu edilen *Rüya* adlı makalesi yeniden incelenmiş ve şimdiye kadarki yapılan çalışmaların tamamında görülen bir hatanın tespiti yapılmıştır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise Ziya Paşa'nın aktif siyasi hayatı merkeze alınarak incelemeye konu edilmektedir. Bu anlamda kendisinin siyasi serüveni, aldığı ilk resmi görevden yine görevdeyken vuku bulan vefatına kadar geçen sürede bir bütün olarak sunulmakla birlikte, çalışmanın konusu spesifik olarak onun muhalefet söylemi üzerinde yoğunlaşmayı gerektirdiğinden, kendisinin özellikle 1867-1870 arasındaki Avrupa serüveni ve orada Hürriyet gazetesinde yazdığı siyasi makaleleri bu bölümün ana omurgasını teşkil etmektedir. Sonraki sonuç bölümünde ise Ziya Paşa özelinde Osmanlı siyasi kültürünün geldiği son nokta yine Ziya Paşa'nın eylem ve söylemlerinin ortaya çıkardığı tecrübe üzerinden değerlendirilmiş ve bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Çalışmanın Önemi

Osmanlı tarihi araştırmaları askerî, idari, ekonomik ve siyasi açılardan 20. yüzyıl boyunca çok önemli gelişmeler kaydetmiş, ancak siyasi kültür ve muhalefet açısından araştırmalar oldukça geç dönemlerde başlamıştır. Bu anlamda, çığır açıcı çalışmasıyla tanınan Şerif Mardin'in hem ilgili kitabında hem de makalelerinde bu duruma işaret ederek kendi çalışmalarının bu alanda yapılacak çalışmalar için sadece bir giriş mahiyetinde olduğunu belirtmesi hayli önem arz etmektedir. Bir başka ünlü tarihçi Kemal Karpat da benzer şekilde, Osmanlı siyasi kültürüne dair çalışmaların henüz işin çok başında olduklarını söylemiştir. Dolayısıyla Yeni Osmanlıların en önemli isimlerinden biri olan Ziya Paşa'nın muhalefet söylemini ele alan bu çalışmanın, Osmanlı tarih araştırmalarının henüz çok yeni görülen bu alanına önemli bir katkı sağlaması umulmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Çalışmada Ziya Paşa örneği üzerinden Tanzimat döneminin belirli bir periyodunda Osmanlı siyasi kültüründe meydana gelen değişme ve gelişmeler ele alınmıştır. Bu yapılırken Ziya Paşa'nın muhalefet söylemi izole bir biçimde ele alınmamış, hem Tanzimat dönemindeki diğer bazı muhalif oluşumlar hem de Tanzimat öncesi klasik dönemdeki muhalif hareketler de bir değerlendirmeye alınarak ana konunun tarihsel bağlam içerisinde ele alınması amaçlanmıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da Meşrutiyet'e giden süreçte Osmanlı siyasi kültürünü son derece etkilemiş olan Yeni Osmanlıların önde gelen ismi Ziya Paşa'yı giderek daha fazla oranda tarihin konusu haline getirmektir. Çünkü ülkemizde Ziya Paşa tarihî ve siyasi kimliğinden ziyade bir şair olarak edebi

kimliğiyle ön plana çıkmış görünmektedir. Bu nedenle Meşrutiyet'e giden süreçteki etkisi bakımından bu ünlü şairimizin farklı bir bakışla yeniden değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamız için yaptığımız araştırma faaliyeti ana kaynak olarak kullanacağımız verileri toplamakla başlamıştır. Bu süreçte, Ziya Paşa'nın muhalefet söyleminin en net şekliyle görülebileceği temel kaynak olarak Hürriyet Gazetesi'nin 100 sayılı koleksiyonu temin edilmiş ve çoğu imzasız olan yazıların hangilerinin Ziya Paşa'ya ait olduğu konusu gündeme gelmiştir. Bu güçlüğü aşmak için öncelikle eski araştırmacıların tecrübelerinden istifade edilmiş, bu bağlamda İhsan Sıngu, Servet İskit ve Cavit Orhan Tütengil gibi araştırmacıların tespitleri karşılaştırılmış ve bir sonuca varılmıştır. Bunun yanında bu araştırmacıların da benimsediği bir metot olarak, Ziya Paşa'nın ona ait olduğu tartışmasız olan yazılarındaki dil ve üslup özellikleri kriter olarak kabul edilmiş; diğer yazıların ona aidiyeti konusunda bu yöntem de rehber olarak kullanılmıştır. Bunun yanında Ziya Paşa'nın resmi görevler nedeniyle Anadolu ve Kıbrıs gibi coğrafyalarda bulunduğu ve buralardaki hadiseleri yakinen müşahade ettiği tarihsel bir kayıt olarak bilindiğinden, bu tip kesin bilgiler de yazıların ona aidiyetini teyit edici bir kılavuz olarak kullanılmıştır.

Ziya Paşa'nın iki siyasi eseri olarak vefatından çok sonra müstakil basımı yapılan *Veraset Mektupları* ile *Sultan Abdülaziz'e Arzuhal* adlı yazıları da çalışmamızın üçüncü bölümünde ayrıca değerlendirilmiştir. Bunlarla birlikte, başta edebiyat tarihçileri olmak üzere Ziya Paşa üzerine çalışma yapmış araştırmacıların eserlerinin tamamından yararlanılmış, bu anlamda özellikle Paşa'nın valilik-mutasarrıflıklarını inceleyen eserlerden de istifade edilmiştir. Burada özellikle Ziya Paşa üzerine yaptığı kapsamlı monografik çalışmasıyla öne çıkan Kaya Bilgegil'in *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma* adlı eserini özellikle zikretmek gerekir.

Son olarak Haziran 2019'da ilk baskısı yapılan, Hürriyet Gazetesi'nin tüm koleksiyon olarak çeviriyazı halindeki neşrinin de, çalışmamızın son dönemine denk gelse de, kolaylaştırıcı etkisini teslim etmek gerekir. Vakıfbank Kültür Yayınları bünyesinde Alp Eren Topal tarafından yayına hazırlanmış olan iki ciltlik bu çeviriyazı serisinin sonuna Ziya Paşa'nın yukarıda bahsettiğimiz iki siyasi eserinin de çeviriyazıları eklenmiştir. Bu çeviriyazılardan rastgele seçtiğimiz bölümleri orijinal matbu nüshalarla karşılaştırdığımızda çalışmanın bazı Arapça tamlamaların çevirilerindeki küçük hatalar

dışında son derece başarılı olduğunu gördük. Bu nedenle de söz konusu çalışmanın ekler kısmında yayımlanan Ziya Paşa'nın iki siyasi eserinin çeviriyazılarını, çalışmamızın ilgili kısımlarındaki dipnotlarda kaynak olarak gösterdik.

Çalışmamızın ana konusu olan Ziya Paşa'nın muhalif söylemi, genel olarak incelediğimiz makalelerinden kendi yaptığımız çıkarımlara dayanmaktaysa da çalışma boyunca olabildiğince fazla yerde doğrudan Ziya Paşa'nın kaleminden alıntılar yaparak kendisini konuşturmak, çalışmaya orijinallik katan bir yöntem olarak kullanılmıştır. Böylece aynı zamanda büyük bir şair de olan Ziya Paşa'nın kendine has dil ve üslup özelliklerinin okuyucuya olabildiğince aktarılması sağlanmıştır.

BÖLÜM 1: OSMANLI GELENEKSEL SİYASİ DÜŞÜNCESİ VE MEŞRUIYET KAYNAKLARI

Osmanlı siyasi düşüncesini doğru anlamak için her şeyden evvel onun zaman ve mekanla, yani tarihsellikle mukayyet bir düşünce olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu tarihselliği kabul etmek, bugünden geçmişe bakan bizlerin zihin dünyamızdaki ön kabullerimizi, anlamaya çalıştığımız objeye yansıtıyor olabileceğimiz hususunda uyarıcıdır. Öte yandan söz konusu tarihsellik, bilgi objemizi kendinden sonraki çağların kabullerinden tecrit etmeyi hedeflemekle birlikte, kendinden önceki zamanlardan ve kendi dışındaki mekanlardan izole etmez. Bu açıdan, Osmanlı siyaset düşüncesinde söz gelimi Göktürk hakimiyet anlayışının izlerine rastlamak, Arap-İslam fakihlerinin anlayışlarıyla karşılaşmak ya da Pers, Hint, Antik Yunan kültür sahalarının tesirlerini gözlemlemek şaşırtıcı olmayacaktır.

Rosenthal'ın belirttiğine göre Orta Çağ siyasi düşüncesinin genel karakteristiği bir mutluluk ideali anlayışına dayanmaktadır. Felsefi olarak Platon ve özellikle de Aristoteles'in mahiyetini büyük ölçüde belirlediği bu idealden etkilenen dinî toplumlar, Yahudi, Hristiyan ya da Müslüman olsun, bu ideal mutlulukla Tanrı'yı ilişkilendirmişlerdir. Ona göre gözden kaçırmamız gereken bir diğer husus da Orta Çağ müelliflerinin eserlerinde belirtilen vahiy ve dinsellik vurgusunun, toplumların mutluluk anlayışlarının karakteristik vasfını ifade ettiğiidir. Bu iki kanatlı bir mutluluk telakkisidir: Bu dünyaya ait olan bedenın mutluluğu ile geçici olarak bu bedende ikamet ediyorsa da aslen öte dünyalı olan ruhun mutluluğudur.³ Bu yüzden, bu anlayışa göre siyasetle din büyük oranda iç içe geçmiştir. Orta Çağ'ın geleneksel meşruiyet algısında temel unsur kutsallıktır.⁴

Öte yandan Orta Çağ siyasi düşüncesinde, toplumun birbirinin tamamlayıcısı olarak görülen bazı unsurlardan oluştuğu fikri göze çarpmaktadır. Orta Çağ boyunca görülen bu genel gerçeklik, Batı Avrupa'dan Osmanlı'ya, İlk İslam Devletlerinden Hindistan'a kadar

³ Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 13-17.

⁴ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri : Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme* (İstanbul : Alfa Basım Yayım, 2003), 14.

çok geniş bir yelpazede, tabii ki her birine özgü sebeplerle birbirinden farklılaşarak, izlenmektedir.

Osmanlı siyasi düşüncesini yansıtan eserlerde, bazen üçlü bazen de dörtlü bir terkipte,⁵ ulema, leşker (asker) ve reaya (çiftçi-tüccar) şeklinde gördüğümüz tasnifin bir benzeri Orta Çağ Batı Avrupa siyasi düzeninde de söz konusuydu: Oratores (ruhanîler), bellatores (savaşçılar) ve laboratores (üreticiler). Siyasi otorite, korunması gereken hassas bir dengede, bu üç sac ayağının üzerinde durmaktaydı. Aynı durum Bizans İmparatorluğu için de geçerlidir. Bizans İmparatoru Konstantin Porfirogenetis'e göre "yeryüzü, kozmosun ilahi bir yansımasıydı. İmparator ise ilahi gücün yer yüzündeki gölgesi sayılırdı."⁶ Bu açıdan bakıldığında siyaset düşüncesinin Orta Çağ'a özgü telakki biçimi, diyar diyar dolaşan, dolaştığı yerlere göre farklı bedenlere ve elbiselere bürünen bir *Zeitgeist* (zamanın ruhu) olarak düşünülebilir.

Türk Dil Kurumu sözlüğünde siyaset "Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış" olarak tarif edilmiştir. Bu tanımdaki yürütme (icra) kelimesi tabiidir ki bir eyleme işaret eder. Ne var ki bir toplumun bütün fertlerinin bizzat katılımıyla devlet işlerinin yürütülmesi söz konusu olamayacağına göre, her toplumda birtakım kimselerin bu icraî vazifeyi üstlendiğini görmekteyiz. Söz konusu icra yetkisini tarih boyunca çeşitli toplumlarda kimlerin hangi pratiklerle üzerine alıp kullandığı hususu, bugün yönetim biçimleri olarak adlandırdığımız kategorileri ortaya çıkarmıştır ki bu konu başlı başına ayrı bir çalışmanın konusudur.

Bir başka tanıma göre siyaset, bir toplumda meşru otoriteye dayanmak suretiyle yapılan varlık ve değer dağıtma faaliyetidir. Batı dillerinde siyaset karşılığı olarak kullanılan *politics*, eski Yunanca *politeia* sözcüğünden gelmektedir ki o da *toplum düzeni*yle ilgili

⁵ Literatürde 'dört hılt' (ahlât-ı erbaa) adı verilen bu dörtlü terkip "İlk ve Ortaçağ'daki, insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı madde düşüncesinde temellenir. Tıp tarihinde ahlât-ı erbaa anlayışı eski Mısır'a kadar gitmektedir. Mısırlı hekimler, hastalık sebebi olarak bünyedeki *kan, balgam, kara safra* ve *sarı safradan* ibaret dört sıvının kirlenmesini gösterirlerdi. Bundan dolayı tedavide kirli sıvıların boşaltılması (kan almak, müşhil vermek vb.) yoluna gidilirdi. Eski Yunan'da Hipokrat (m.ö. V. asır) ahlât nazariyesini geliştirmiş ve bu anlayış XIX. yüzyıla kadar tesirini sürdürmüştür. Tabiat âlemindeki oluşma ve bozulmayı meydana getiren dört unsurun insan bedenindeki karşılığı olarak düşünülen dört sıvı, Hipokrat'ın hümoral patolojisinin temelini teşkil etmiştir. Bu anlayışa göre sağlık vücuttaki bu sıvıların dengede oluşuna, hastalık ise bu dengenin bozulmasına bağlıdır." Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/24.

⁶ Cemil Oktay, *Siyasi Kültür Okumaları* (İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2017), 108.

bir manayı ifade eder. Dolayısıyla bu sözcük de her şeyden önce toplum düzenini içeren bir anlam taşır.⁷ Her toplumda yönetenlerle yönetilenler arasında yazılı veya sözlü bir anlaşma (toplumsal mukavele veya muahede) söz konusudur. Toplumdaki fertler bu anlaşmaya göre siyasi idareye itaat gösterirler veya muhalefet ederler. İşte buradaki itaat ve muhalefet çizgisinde anahtar kavram *meşruiyettir*. Kelime olarak meşru', 'şeriata uygun' anlamına gelmekle birlikte, kavram olarak bir toplumun siyasal bilincinde tâbi olduğu yasa (code) her ne ise idare eyleminin ona uygun bulunma durumunu ifade eder. Şu halde TDK'nin tanımına geri dönersek, yürütme sanatıyla ilgili söz konusu 'özel görüş ve anlayış', dolayısıyla meşruiyet algısı, toplumdan topluma değişiklik gösterecektir. Siyasi iktidar, eylemlerinde meşru olmak için, içinde bulunduğu toplum katında karşılık bulan birtakım değerler kümesine uygun bulunmak durumundadır. Meşruiyetin doğasını anlamak, bu nedenle, söz konusu olduğu toplumun doğasını anlamaktan geçer.⁸

Osmanlı Devleti ve toplumu özelinde meşruiyet algısı en temelde iki unsura dayanmaktaydı: Şariat ve Örf. Bu iki kavram hakkında incelemede bulunmaksızın ne Osmanlı siyasi idaresi ne de zaman zaman ona karşı oluşan muhalefet hareketleri layıkıyla anlaşılabilir.

Bu kavramların incelenmesi konumuz açısından ayrıca önemi haizdir. Çünkü çalışmamızın konusu olan Ziya Paşa ve Yeni Osmanlıların muhalefeti nihayetinde İslami olma iddiasını elinden bırakmayan bir iktidara karşı yine İslam adına yürütülmüş bir muhalefetti. Bu bakımdan, her ne kadar 19. yüzyılda Babıali'de tezahür eden iktidar Osmanlı siyasetinin erken dönemlerine kıyasla kendine has farklılıklar taşıyorduyorsa da, toplum ve devletin zihinsel kodlarındaki siyasi meşruiyet algısının daha iyi anlaşılması adına, konuya bu iki kavramı ele alarak başlamayı önemli buluyoruz. Yine bu münasebetle, bu bölümde ayrı bir başlık açılarak ele alınan şer'i hukuk-örfi hukuk meselesindeki biraz detaycı gibi görünen açıklamaların, Yeni Osmanlı muhalefetine din ve şariat vurgusu göz önüne alındığında, izahı zaruri olan hususlar olduğunu düşünmekteyiz.

Meşruiyet kaynaklarının ortaya konulması bir başka açıdan da önemlidir ki o da genelde Osmanlı Devleti içindeki muhalefetin, özelde de Ziya Paşa'nın, siyasi iktidara karşı en

⁷ Oktay, *Siyaset Bilimi*, 4-6.

⁸ Oktay, *Siyaset Bilimi*, 8.

sert cümleleri sarf ettiği yerlerde bile Hanedan veya Padişah'a karşı elden bırak(a)madığı hürmetin psikolojik temellerinin bu kodlarda yatıyor olduğuna dair inancımızdır. Yine buradan hareketle, Paşa'nın muhalefetine sonunun neden Namık Kemal'inkinden farklı olduğuna dair ipuçları bulunabilir kanaatindeyiz. Böylece Ziya Paşa'nın muhalefetine, geleneksel zihin kodlarıyla birlikte düşünüldüğünde, ne kadar radikal olabildiğinin ya da neden radikal olamadığının daha iyi anlaşılabilceğini düşünüyoruz. Öte yandan bu bölüm, yine Ziya Paşa'nın Âli Paşa'ya muhalefetine, örfî ve şer'î dayanaklar temelinde kimin nerede durduğunu ve duruşunu nasıl haklı bulabildiğini anlamaya yönelik veriler sağlayabilir sanıyoruz.

1.1. Osmanlı Siyasi Düşüncesinin İslamî Temelleri

Osmanlı Devleti her şeyden önce bir İslam devletidir;⁹ bu yüzden, Osmanlı siyasi düşüncesinin unsurlarından biri, bu düşüncenin meşruiyet zemini *şeriat*tır. İslam dininin vaz ettiği dinî, ahlaki ve hukuki hükümler bütünü ifade eden 'şeriat' kavramı öncelikle Kur'an ve 'sünnet'e dayanmakla beraber, İslam hukukunda bu iki kaynaktan hüküm çıkarma ameliyesi demek olan 'fıkıh'ı da kapsamaktadır.¹⁰ Şu halde şer'î olan, Kur'an, sünnet ya da fıkıh usulleriyle onaylanmış olan veya bunlar tarafından aykırı bulunmayan demektir. Şer'î olanın toplum bilincinde yerleşmiş yansımaya 'meşru' denebilir. TDK tanımına göre meşru (yasal), dinin ve kamu vicdanının doğru bulduğudur.

Osmanlı siyasi düşüncesinin İslami temellerini izleyebileceğimiz en önemli kaynaklar devlet yönetimi ve siyasetle alakalı olarak yazılmış siyasetnamelerdir.¹¹ Gerek Osmanlı dönemi gerek Osmanlı öncesi İslam literatürüne girmiş siyasetnamelerin ortak vurgusu, toplum için siyasi otoritenin zaruretidir. Her şeyden önce insanın ahlaki gelişimini ikmal edebilmesi için onun toplumun diğer fertleriyle münasebetlerde bulunması gerekmektedir. Ne var ki insanların kendileri için tanımladıkları *iyi* herkeste aynı değildir; birbirinden farklı ve hatta zıt talepler aynı anda söz konusu olur. Hatta bir insanın diğer

⁹ Halil İncelik, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/04 (01 Nisan 1958), 74.

¹⁰ Talip Türcan, "Şeriat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/574-577.

¹¹ Siyasetname ve nasihatname/ıslahatname kavramları bazen aynı anlamda kullanılmaktaysa da siyasetname kavramıyla İslam (ve Osmanlı) literatüründeki, devlet yönetimi ve felsefesiyle alakalı yazılan bütün eserleri kastediyoruz. Islahatname kavramı ise özellikle 16. yüzyıl sonlarından itibaren devlet işleyişindeki aksamaları tespit eden ve bu hususlarda öneriler sunan eserler için kullanılmıştır.

bir insana zarar vermesi kaçınılmazdır. İşte siyasetnamelerin siyasi otoritenin varlığını meşrulaştırdıkları nokta tam da burasıdır. Sulta(n) yoksa, kaos ve kargaşa kaçınılmazdır.

Bilindiği gibi siyasetnamelerin yazımı Osmanlı öncesi dönemde çoktan başlamıştı. Henüz 8. yüzyılda Emevi halifeleri fetihlerin ardından giderek karmaşıklaşan devlet yapısıyla ilgili problemlerin çözümü sorunuyla karşı karşıya gelmişti. Bu anlamda özellikle İran gibi devlet geleneğine sahip toplumların bu alandaki eserlerine ilgi duyulmuş ve bir çeviri süreci başlatılmıştı. Ancak bu alandaki esas gelişmeler Abbasiler döneminde olmuş; Hint, İran ve Yunan siyasi düşünce geleneklerinden çeviriler yapılarak önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.¹²

Osmanlı dönemi siyasetname geleneğinin ise büyük oranda bu geleneğin hem biçim hem de muhteva olarak bir devamı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda konumuz açısından hem Osmanlı öncesi hem de Osmanlı dönemi siyasetnameler eşit ağırlıklı olarak önemli görünmektedir.

İslam'da siyasi düşünce ilk başta halife etrafında yoğunlaşan, hilafetin kaynağını ve amacını inceleyen, fıkıhçılar¹³ tarafından geliştirilen bir hilafet teorisi¹⁴ şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu teoride şu hadis nakledilir: “Din ve devlet ikiz kardeşdir.” Buna göre din ve devlet şeriatın iki yönü olup siyaset, dinin bir parçasıdır. Bütün inananlar, Allah'ın kanunu önünde eşittir ve Müslümanlar, bu kanunu uygulamada vasıta olduğu kadarıyla halifeye itaat etmekle mükelleftir. Dolayısıyla teoride halife, şeriatı korumak ve uygulanmasını sağlamak zorundadır.¹⁵

¹² H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 26-27.

¹³ “Fıkıhçılardan daha önce imamet tartışmaları kelamcılar arasında başlamış ve akidenin konusu olmuştur. Bakıllâni (ö:1013) ve Bağdâdi (ö:1037) gibi alimlerin yürüttüğü bu tartışmaların mihreri Şia'ya reddiye idi. Şafii fakih Maverdî (ö:1058) bu tartışmaları fıkıh ve siyasetin diline indirgedi ve Ahkamu's-Sultaniyye adlı eserini ortaya koydu. Bu kitapta vezirlik, vergiler, isyancılara muamele vb. somut konuları ele aldı.” Patricia Crone, *God's Rule Government and Islam: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought* (New York: Columbia University Press, 2004), 223.

¹⁴ İslam-Arap siyasal aklının eleştirisini yapan Cabirî, İslamî yönetim konusunda kelamcılarının ve fıkıhçıların yazdıklarında bir ‘teorinin’ varlığını kabul etmez. Ona göre, ‘siyaset fıkıhı’nın temel iki konusu Şia’nın görüşlerine reddiye yaparak ilk üç halifenin meşruluğunu savunmak ve Hulefa-i Raşidin’den sonraki hükümdar ve yöneticilerin fiilî hakimiyetlerini bir ölçüde meşruiyet sınırları içine almaktır. Bu konudaki ayrıntılı tartışması için bkz: Muhammed Abid Cabiri, *Arap Siyasal Akli*, çev. Veddi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 391-430.

¹⁵ Rosenthal, *İslam Siyaset Düşüncesi*, 17-18.

İslami literatürde devlet başkanı için imam, halife, emîr, sultan gibi adlandırmalar kullanılmıştır. İslam hukukçusu (fakih) Maverdî'ye göre *imamet*, yani bir imamın varlığı kesinlikle gereklidir. Bir başka fakih İbn Cema'a'ya göre bu gereklilik çok daha ileri boyuttadır. Ona göre 'sultanın kırk yıllık despotluğu, tebaasını bir saatlik terk etmesinden evladır; kötü bile olsa otorite, anarşiye tercih edilir.¹⁶ Halifelik (imamet), dinin korunması ve dünyevî siyasetin icrasında peygamberin yerini almak için kurulmuştur. İş başına gelen halife ile tebaası arasında biat adı verilen bir sözleşme söz konusudur. Buna göre halife, görevlerini sadakatle yerine getireceğini bildirirken karşılığında da cemaatten itaat sözü alır. İşbu sözleşme ancak "ehli hall ü akd",¹⁷ yani "çözme ve bağlama yetkisi olan insanlar" biat ettikten sonra tamamlanır.¹⁸ İbn Cema'a'ya göre bu biatten sonra ayrıca bir sözleşmeye gerek kalmadığı gibi bu, halkın da biat ettiği anlamına gelir.¹⁹

İslam siyaset düşüncesinin kurucu isimlerinden sayılan Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserinde siyasetin kökenine dair felsefî izahlarda bulunur. Ona göre insan cinsi, tabiatları gereği bir arada yaşar ve bu duruma "temeddün" adı verilir. Aynı zamanda toplum dört sınıfa ayrılmıştır: Ehli kalem (ilmiye), ehli kılıç (askerler), ehli muamele (memur, bürokrat, tüccarlar) ve çiftçiler. İnsanın sağlıklı olması vücuttaki dört unsurun itidalde olmasına bağlı olduğu gibi toplumun da sağlıklı olması söz konusu unsurların *itidal* halinde bulunmasına bağlıdır. Bu grupların uyum içinde çalışmaları medeniyet, erdem ve mutluluk sistemini meydana getirir. Bunu sağlayacak olan şey ise adalettir. Tüm bu sürecin yönetilmesi işine ise Tûsî *siyaset* adını vermektedir.²⁰

16 Hint Narayana'nın Hitopadeşa'sında ise şu ifade vardır: "Refah içinde olsa bile halk kralsız yaşayamaz. Türk, *Çoban ve Kral*, 144.

17 "Düğüm çözmek ve bağlamak anlamına gelen bu terimin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, Şîa ile Ehl-i sünnet arasında imamet, halifenin iş başına getiriliş usulü ve meşruiyeti konularının tartışılmasıyla birlikte literatüre girdiği söylenebilir. Sünnî İslâm âlimleri arasında halifeyi belirleyen birinci yolun seçim olduğu konusunda hemen hemen görüş birliği vardır. Halifenin bütün ümmetin icmâi ile seçilebileceğini söyleyenler bulunduğu gibi üç, beş, kırk vb. sınırlı sayıda kişi tarafından seçilmesinin mümkün olduğunu söyleyenler de vardır. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu ise halifenin "ehlü'l-hal ve'l-akd" in biatı ile seçilebileceği kanaatindedir. Ancak bu seçici heyetin ülkenin tamamında veya sadece hilâfet merkezindeki *ehlü'l-hal ve'l-akd* den oluşacağı tarzında iki ayrı görüş mevcuttur. *Ehlü'l-hal ve'l-akd* in, halifeyi seçme yetkisinin yanı sıra gerektiğinde azletme (hall) yetkisi de genelde kabul edilmiştir." Abdülhamid İsmail el-Ensari, "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/539-541.

18 Rosenthal, *İslam Siyaset Düşüncesi*, 48.

19 Rosenthal, *İslam Siyaset Düşüncesi*, 65-66.

20 Ebû Ca'fer Nasîruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Vahap Taştan (Ankara : Fecr Yayınları, 2005), 245-246.

Tûsî'den teorik anlamda çok şey almış olan 16. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Kınalızade'ye göre de cemiyetteki insanlar dört ana gruptan müteşekkildir. O bunları kalem ehli, kılıç ehli, tüccar ve çiftçiler olarak resmeder. Bu unsurlar arasındaki *itidal* bozulursa, *mizaç* bozulur ve toplum hastalanır. Kınalızade siyaset kelimesini *tedbir* kelimesiyle aynı anlamda kullanır; idare edip yönetmek demektir. Ona göre padişah, 'halife-i mutlak'tır.²¹ Kınalızade devlet başkanına "hâkim-i mâni, hâkim-i nâfizu'l kavli, hâkim-i kâhir, hâkim-i insani, nâmus-ı sâni" gibi adlar verir. Ona göre devlet başkanına itaat etmeyen, "bâğî (asi) ve zorba"dır.²²

Kınalızade, sultanın göreve geliş şekliyle ilgili konulara girmez. Göreve gelmiş olan sultanın yürütme yetkisini nasıl kullanması gerektiğiyle ilgilenir. "Sultanın göreve geliş şeklini sorgulamamasının temelinde dinî telakkiler yatıyor olabilir. Çünkü ona göre padişahlar ilahi kudret ve inayete seçildiklerinden, bir tür ilahi tayin söz konusudur. Allah bazı kullarını onlara saltanat vermek ve onları kendi halifesi, gölgesi yapmakla yüceltmıştır. Bu görev sultanlara Rabbânî bir hediyedir. Ancak o, padişahın bu halifeliğinin "sûrî" olduğunu ve hakiki hilafete layık olmak için padişahın Allah'ın emrettiği ahlakla ahlaklanması gerektiğini belirtir".²³ Çünkü ona göre, "din ve mülk ikiz kardeştir" kavli muktezasınca mülkün devamı dinin devamına bağlıdır ki bu anlamda adalet kavramı çok önemli bir yer tutar. Aksi halde, Kınalızade'ye göre, saltanatı kaybetme tehlikesi dahi vardır.²⁴

Osmanlı devlet adamlarından Tursun Beğ'e göre *bakâ-yı nizam-ı âlem için* sultanın varlığı şarttır. Ona göre insan, yaşam şartları bakımından medenîdir ve şehir, köy ya da obalarda diğer insanlarla iç içe yaşar. 15. yüzyılda kaleme aldığı *Tarihu Ebu'l Feth* adlı eserinin birinci bölümünde şöyle der:

"Hamd-i bîhad ol Ehad mâlikü'l mülk sultana yaraşur ki hitâb-ı "innî câilun fi'l arzı halîfe" hükminün istimrârı isbatında her karn u her rûzgârda bir padişah-ı nâmdâr vücudın burhân-ı kâti gösterür." "...anunla şemşir-i abdârını ye'cüc-i fitne-i rûzgâra sedd ider ve bâb-ı cevri ve tarik-i zulmı anunla muğlak u münsedd (eder)."²⁵

²¹ Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai= Ahlâk-ı Alâi* (İstanbul : İz Yayıncılık, 2005), 465.

²² Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai= Ahlâk-ı Alâi*, 490.

²³ Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai= Ahlâk-ı Alâi*, 491-493.

²⁴ Oktay, *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai= Ahlâk-ı Alâi*, 514.

²⁵ Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, nşr. Mertol Tulum (İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977), 3.

İfadelerinden anlaşılan Tursun Beğ'e göre padişah, Allah'ın *ben yeryüzünde bir halife yaratacağım* sözünün tecessüm etmiş halidir. Allah, *uluvv u şanı beyyin* ve *tefevvuku zâhir* bir kulunu *cünd-i inayetiyle müeyyed buyurup* bu görev için seçmektedir. Yine Tursun Beğ'e göre Tanrı, Padişaha itaatı büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir; vâcibü'l vücudun yani Tanrı'nın zatına mahsus bu gibi sıfatlar onda tezahür eder.²⁶ Ancak Tursun Beğ devamla padişahı kastederek *Hak Teala çü mübarek lakabın zillullahi fi'l arz itdi* der; öyleyse temiz özünü korumalı ve güzel sıfatlarla muttasıf olmalıdır.²⁷ Dünya padişahlığı *müyesser* olmuştur ama ahiret sultanlığını da kazanmak için padişahın dikkatli davranması gerekmektedir. Zira merhale-i fenada (dünyada) padişah olan sultanın, merhale-i bekada (ahirette) *geda düşmek* riski vardır.²⁸

Osmanlı ulemasından Hasan Kafi el-Akhisârî de, 16. yüzyılın sonunda yazdığı *Usûlü'l Hikem fi Nizâmi'l Âlem* adlı eserinde padişahın varlığının önemi konusunda selefleriyle hemfikirdir. Orta Çağ İslam siyaset düşüncesinin hakim olduğu el-Akhisârî'nin bu eserine göre toplum dört temel sınıftan oluşur ve bu sınıf üyelerini yerli yerlerinde tutmak için padişah otoritesi şarttır. Mülk ve saltanatın düzeni için her sınıf kendilerine ait iş üzerinde kalmalıdır. Dahası insan başıboş bırakılmamalı; zorla da olsa bu dört sınıftan birine katılmalıdır. Bunu sağlayacak olan kişi de padişahdır. Ona göre padişah, bedendeki kalp gibidir; o sağlam ve sağlıklı olursa bütün beden de öyle olacaktır.²⁹

16. yüzyılın sonlarında Padişah III. Murat'a takdim edildiği anlaşılan fakat müellifi bilinmeyen *Hırzû'l Mülûk* adlı eserdeki ifadeler de İslami literatürdeki siyasi düşünce kodlarıyla uyumlu görünmektedir. Eserin yazarına göre *saltanat-ı dünya ve hilafet-i uzma* Allah tarafından bazı yüce soylu insanlara verilen bir *emanet-i kübradır*. Ona göre hilafet makamı tüm halifelerin en üstünü ve en adaletlisi olan Hz. Peygamber'in makamıdır. Müellif devamla, *emr-i vezaret ki çehar yâr-ı güzîn makamıdır* diyerek, vezirlik makamının da *dört halife* makamının mukabili olduğunu beyan etmektedir.³⁰

²⁶ Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi - Sultani Hukuk ve Fatih' in Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/02 (01 Şubat 1958), 125.

²⁷ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, 23.

²⁸ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, 30.

²⁹ Hasan Kafi el-Akhisari, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar Osmanlı Yönetim Sanatı = Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Alem*, ed. Kenan Ziya Taş (İstanbul : Doğu Kitabevi, 2011), 49-50.

³⁰ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1988), 173-174.

Osmanlı'da matbaanın kurucusu olarak bilinen İbrahim Müteferrika'ya göre insanlar, tabiatlarında medeni olma vasfı olduğu için kaynaşmaya ve birlikte yaşama mütemayildirler. Ancak meşreplerin ve mezheplerin farklılığı sebebiyle aralarında çatışmaların çıkması kaçınılmazdır. Bu da birilerinin birilerine karşı zor ve kuvvet kullanmasına, yani tagallübe yol açar. Bu sebeple insanlar arasında hakimler ve siyasilere gereklidir. Bunlar, siyasetin mihranı olan kanun ve adalet düsturuyla, fertlerin *uzun ellerinin haksız tasarruflarını* yasaklayacak ve onları kendi haklarına razı ve kanaatkar kılacaklardır. İbrahim Müteferrika'ya göre bu hakikat tüm toplumlar için geçerlidir. Ancak o İslam özeline de vurgu yapar: Şeriat kaidelerini vaz eden peygamberler ahiret alemine göçtükten sonra hem Müslümanların işlerinin ıslahı için hem de bir suç işlenmesi ihtimaline binaen adil ve kahredici bir hakim lazım olmuştur.³¹

Osmanlı devlet adamlarından bir diğeri Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın 18. yüzyıl başlarında kaleme aldığı eseri *Nesâyihü'l Ümerâ ve'l-Vüzerâ* da konumuz açısından dikkate değer görünmektedir. Zira müellifin ifadelerinden o dönemde halen cari olan siyaset düşüncesine dair güçlü deliller elde etmekteyiz. Ona göre *Cenab-ı Hak Osmanlı saltanat ve hanedanını zamanın sultanlarının sığınma kapısı ve ayrıca bu kapıyı cihan halkının rızıklarının taksim edildiği yer eylemiştir*. Bu rabbani hediyeye karşı padişahın yapması gereken ise Paşa'nın ifadesiyle:

“İfâ-yi şükr-i lazımedâsı için zimmet-i himmet-i şahaneyeye lazımlükaza oldur ki “küllüküm râ'in³² ve küllüküm mes'ûlün an raiyyetih” fehvasınca bütün halkın işlerini düzene koymak ve sınırlardan gelecek tehlikeleri bertaraf etmektir.”³³

³¹ İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller= Usul'ül-Hikem fi Nizam'il-Ümem* (Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1990), 27-28.

³² *Hepiniz çobansınız ve her çoban, sürüsünden sorumludur* anlamındaki bu söz hadis-i şerif olarak nakledilmiştir. Orta Çağ'da devlet yönetimi ile ilgili kaynaklarda sıklıkla bu anlama gelen ifadeler bulunur. “Ebû Mansur Es-Seâlibî, Âdâbu'l Mülûk'ta yönetici ve yönetilenler arasındaki ilişkinin bu hayati önemine işaret etmek maksadıyla ruh-beden, beden-baş, çoban-sürü gibi ikilikler üzerinden konuyu ele almıştır. Buradaki çoban metaforu, adalet ilkesi gereğince, sorumlu olduklarından sorgulanacak yöneticiye işaret eder. Örneğin St. Thomas Aquinas, *De Regimine Principum*'da “çobanlar sürülerinin iyiliğinin peşinden koşmalı ve yöneticiler de yönettiklerinin...” diyerek bu metafora dikkat çeker.” Türk, *Çoban ve Kral*, 145. Öte yandan Cabirî'ye göre bu hadis, siyaset tarafından bağlamından koparılıp kullanılmıştır. Ona göre, *hepiniz çobansınız* sözü *tek bir çoban* olmasını reddeden özel bir anlama sahiptir. Herkes kendi mesuliyetindekilere nazaran çobandır. Hadisin metninde Sultan'ı kast eden özel bir işaret yoktur. Cabirî, *Arap Siyasal Aklı*, 436.

³³ Bakkalzade Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l Vüzerâ ve'l Ümerâ=Devlet Adamlarına Öğütler : Osmanlılar'da Devlet Düzeni* (Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990), 9.

Halk, padişaha muhalif hareket etmekten zinhar sakınmalıdır. Zira o, Allah tarafından halife kılınmıştır. Ona dua etmek herkese *vaciptir*. Allah'ın halifesi anlamında kendisinin ve literatürün kullandığı ifadenin bir diğeri *zıllullah*³⁴ ve kelime olarak 'Allah'ın gölgesi' demektir. Paşa'nın bu kavramı kullandığı bir kıtayı burada kendi ifadesiyle aktarmak yerinde olacaktır:

“Kıl dua padişaha söğme sakın
Anı zira halife kıldı Allah
Sen o zât-ı şerîfi sanma güzâf
Ki odur yer yüzünde zıllullah”³⁵

1.2. Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Örfi Temelleri

Osmanlı siyasi düşüncesinin örfi açıdan incelemesi iki alt başlıkta ele alınabilir. Çünkü İslam öncesi Türk töresinin/örfünün Osmanlı siyasi düşüncesinde yaşadığı şekliyle tespiti başka şey, örfi temellere dayanan Osmanlı Devlet politikalarının ve kanunlarının İslam hukuku bağlamındaki meşruiyetinin değerlendirilmesi ise başka bir şeydir.

1.2.1 İslam Öncesi Türk Hakimiyet Anlayışının İzleri

Osmanlı siyasi düşüncesinin örfi temelleri derken öncelikli kastımız, Osmanlı hanedanının siyasi hakimiyetlerini tesis ederken ya da pekiştirirken, doğal veya bilinçli olarak, Türklük vurgusunu ne ölçüde kullandığıdır. Hanedan tarafından bilinçli olarak Türklüğe özel bir vurgunun yapılmadığı durumlarda bile, nihayetinde Türklük tabanına oturan Osmanlı Devleti'nin yapısında İslam öncesi Türk devlet geleneği ve işleyişinden tevarüs edilen birtakım anlayış ve uygulamalar söz konusudur. Esasen Osmanlı tarihi boyunca devletin Türklük vurgusuyla İslamlık vurgusu birlikte seyretmekle beraber,

³⁴ Tamlamadaki izafetin yönü açısından bakıldığında dikkat çeken husus şudur: “Hz. Ebubekir kendisi için ‘Halifetu Resulillah’ (Allah’ın resulünün halifesi) ifadesinin kullanılmasını istemiş, Hz. Ömer için ilk önce ‘Halifetu halifeti Resulillah’ (Allah’ın resulünün halifesinin halifesi) ifadesi kullanıldıysa da ifade çok uzadığından o ‘emiru’l mü’minin’ (müminlerin emiri) ifadesini benimsemiştir. Emir kelimesinde ise *sultanlık* anlamından ziyade *ordu komutanlığı* anlamı vardır. Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur ise ilk kez şu ifadeyi kullanmıştır: Ey insanlar! Ben Allah’ın inayetiyle sizi yöneten, Allah’ın yer yüzündeki sultanıyım.” Şu halde, geldiği son şekilde izafet, halk ya da peygamber kelimesine değil, doğrudan Allah lafzıdır. Cabirî, *Arap Siyasal Aklı*, 433; Sir Thomas Walker Arnold, *The Caliphate* (London: Routledge and Kegan Paul, 1965), 129.

³⁵ Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l Vüzerâ ve'l Ümerâ*, 15.

dönem dönem siyasi konjonktürün etkisiyle bu birliktelik değişken özellikler göstermiştir.

Türklerin İslamiyet’i kabul etmeye başladıkları dönemden çok öncesinde çeşitli büyük devletler kurdukları bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Türklerin, İslam’la tanışmalarından çok önce bir siyasi hakimiyet/teşkilatçılık anlayışı ve hukuk nosyonu geliştirmiş olmaları olağan bir durumdur.³⁶ Çalışmamızın bu bölümünde işte bu gerçekliğin Osmanlı siyasi düşüncesi ve meşruiyet algısını hangi boyutlarda etkilemiş olabileceği ele alınacaktır.

İslam öncesi Türk hakimiyet anlayışına göre devletin kurucusu olan han soyu bir tür kutsallık taşırdı. Han, kelimenin gerçek anlamıyla, “kut” (semadan inen nur sütunu) taşımaktaydı. Taht, yani siyasi otorite Oğuz Han oğullarınındı. Devlet hanedan üyelerinin ortak malı ve mirasıydı. Bütün bunları Tanrı bu şekilde takdir etmişti.³⁷ Ancak tahta hangi hanedan üyesinin geçeceğini tayin ve tespit eden bir veraset kanunu yoktu.³⁸ Tanrı, han veya hakana *kut* verirken bununla birlikte yarlıg (emir), ülüg (baht) ve küç (güç) de verirdi.³⁹ Öte yandan kut, bir şans işi değildi; rastlantıya yer yoktu. Tanrı’nın lütuf ve keremi olan *kutu* celbeden davranışlarda bulunmak, yazıtların diliyle söylersek, *kişioğlının* elindeydi. 11. yüzyılın büyük Türkçe sözlüğü *Divan-ı Lüğati’t-Türk*’te *kut* kelimesi Arapça *devlet*⁴⁰ karşılığı olarak kullanılmıştı. Devletli olmak, ikbal ve saadet sahibi olmak anlamına geliyordu.⁴¹

İslamiyet’i benimsemelerinden sonra Türkler bu kut anlayışını yeniden yorumlamışlardır. 11. yüzyılın tanınmış Türk leksikografı Kaşgarlı Mahmut’un aktardığı bir Türk halk şiirinde şu ifade geçmektedir: “*Ulug Tengri ağırladı, anın kut kıv türi toğdı*; yani “Ulu Tanrı ona kerem kıldı, bunun için onun devlet ve ikbali doğdu”. Ancak Tanrı’nın bir kişiye kut (devlet) vermesi rastlantısal bir olay değildi; bunun bazı nedenleri vardı. Yine

³⁶ Fuad Köprülü, “İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, *Ankara: Türk Tarih Kurumu* 2/5/6 (Nisan 1938), 49.

³⁷ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün* (İstanbul : Bilge Kültür Sanat, 2015), 94.

³⁸ Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 14, s. 1 (Ocak 1959): 73.

³⁹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı: (13.yüzyıl sonlarına kadar)* (Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1982), 175.

⁴⁰ Bugünkü Türkçe’de deyim olarak kullanılan “başına devlet kuşu konmak” tabiri veya Osmanlı arşiv belgelerinde padişaha hitaben kullanılan “devletlü-saadetlü” tabirleri bu bağlamda dikkate değer bulunabilir.

⁴¹ İnalçık, “Osmanlılar’da Saltanat Veraseti”, 74.

bir 11. yüzyıl atasözünde bu neden şöyle açıklanmaktadır: “*Ulugını uluglasa kut bulur*”; yani “her kim ki ulularını, büyüklerini ulu tutsa, saygı gösterse, kut bulur”.⁴²

İslam öncesi Türk hakimiyet anlayışında cihan hakimiyeti (cihanşumüllük) iddiası vardı. Diğer deyişle Türk devlet anlayışı bütün dünya egemenliği ekseninde yükselen bir ideali temsil ediyordu.⁴³ Göktürk yazıtlarında şu ifadeler dikkat çekicidir:

“Üze kök tengri, asra yağız yer kılındukda; ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kagan İstemi Kagan olurmuş⁴⁴. Olurupan, Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.”⁴⁵

İslamiyet öncesi Türklerde görülen yeryüzü hakanlığı inancının bir benzeri Osman Gazi'nin rüyasında motiflenmiş görünmektedir. Buna göre Osman Gazi'nin rüyasında göğsünden bir ağaç yükselmiş ve dalları bütün dünyayı sarmıştı.⁴⁶ Rivayete göre Osman Gazi bir gün Şeyh Ede-Bali'nin evinde misafir olur, kalacağı odada, yatmak üzereyken duvarda asılı Mushaf-ı şerifi görür ve ona hürmeten gece boyunca uyumamaya azmeder. Ancak bir aralık uykuya dalar ve bir rüya görür. Rüyanın yorumuna göre Osman Gazi'ye *devlet* verilmesi, onun Mushaf-ı şerifi *ululaması*, ona hürmet etmesi sebebiyledir. Bir başka örnekte, “Göktürk yazıtlarının *Bengü İl* diye tanıttığı Türk Devleti, Osmanlı örneğinde *devlet-i ebed müddet* şeklinde tezahür ediyordu”.⁴⁷

⁴² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 176.

⁴³ Şaban Öz, “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (01 Haziran 2011), 22.

⁴⁴ Prof. Dr. Ögel’in tespitine göre en eski Türk yazıtlarında tahta çıkma, *olurmak*, yani *oturmak* sözü ile anlatılırdı. “Eski Türkçede oturmak sözünün 3 manası vardır ki birincisi, tahta çıkmak olup bu en eski manasıdır. İkincisi bir yerde oturmak, ikamet etmektir. Üçüncüsü ise kalkmanın zıttı olarak oturmaktır. Osmanlılarda da tahta oturmak sözü yaygındır”. Ögel, *Türklerde Devlet*, 69. Gerçekten de dikkat çekici olan bu tespit in teyidi mümkündür. Şöyle ki Osmanlılarda tahta çıkış törenleri için kullanılan tabir *cülüstur*. ‘Cülûs-ı Hümayun’, ‘Cülûs bahşîşi’ gibi kavramlar padişahın tahta çıkmasıyla alakalıdır. Cülûs, Arapça bir kelime olup *oturmak* anlamına geliyorsa da, Arapça lügatlerde *tahta çıkmak* türünden siyasi bir kavram olarak kullanılmamaktadır. Dahası Arapçadaki *tevellâ* (yönetti) fiilinin 34 eş anlamlısı içinde *cülûs*, yani *oturmak* fiili bulunmamaktadır. Bu da Arapçadaki *cülûs* kelimesine Türkler tarafından tamamen Türkçe (örfî) bir içerik kazandırıldığı anlamına gelir ki anadili Arapça olanlar kelimenin bu içeriğini bilmezler. Esasen bu, Türklerin Arapça bir kelimeye Türkçe anlam verdikleri tek örnek de değildir. Söz gelimi *mezar* kelimesi de böyledir. Arapça *ziyaret* mastarından yine Arapça gramer kurallarına göre ism-i mekan olarak Türklerin ihdas ettiği bu kelimenin yerine Araplar *makberi* kullanırlar.

⁴⁵ “Yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine Bumin Kağan ve İstemi Kağan (kağan olarak) oturmuşlar (tahta çıkmışlar). Oturduktan sonra, Türk milletinin devleti ile töresini idare etmiş ve düzene koyuvermişler.” Ögel, *Türklerde Devlet*, 7.

⁴⁶ İnalçık, “Osmanlılar'da Saltanat Veraseti”, 80.

⁴⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 38.

1.2.2. Şer’î Hukuk-Örfî Hukuk Anlayışı

Osmanlı siyasi düşüncesinin ikinci unsuru olarak gösterdiğimiz örf ve ona nisbetle ifadesini bulan *örfî hukuk* terimi esasen tartışmalı bir konudur. Fuad Köprülü’ye göre bu hukukun resmen varlığı, Osmanlıların İslam şeriatı dışında laik bir hukuk sistemi geliştirdiklerinin apaçık bir delilidir. Öte yandan aynı konuya İslam hukuku açısından bakan Kardâvî ve A.Y. Ocak’a göre ise durum pek de öyle değildir. Onların ileri sürdüğüne göre örfî hukuk tabiri söz konusu hukuk normunun doğrudan kaynağının şeriat olmadığını göstermekle birlikte, bu onun zorunlu olarak şeriatın kapsamı dışında olduğu anlamına gelmez.

Bu durumda bu iki görüşü, hüviyetçilik ve mahiyetçilik görüşleri olarak adlandırabiliriz sanıyoruz. Buna göre hüviyetçi görüş, söz gelimi Fatih Sultan Mehmet’in çıkardığı bir vergi kanununu, kaynağı örf olması itibarıyla doğrudan laik olarak değerlendirmektedir.⁴⁸ Mahiyetçi görüş ise kanunun ne olduğuna ve içeriğine bakıp mahiyetini tahlil ettikten sonra, söz konusu kanunun İslam sınırları içinde veya dışında olduğu kanaatine ulaşmayı tercih etmektedir. Bu ön bilgilerden sonra her iki görüşün meseleye yaklaşım tarzını daha iyi anlamak adına temsilcilerinin görüşlerini doğrudan aktarmak yerinde olacaktır.

Örfün ve ona dayanan örfî hukuk/kanunun tarifi için doğrudan bir Osmanlı devlet adamının ifadelerine başvurabiliriz. Tursun Beğ şöyle der:

“...Ve bunun gibi tedbire siyaset dirler. Ve eğer şöyle ki bu tedbir bervefk-i vücûb ve kâide-i hikmet olursa (...) ana ehl-i hikmet siyaset-i ilahî dirler, ve vâzına nâmûs dirler. Ehl-i şer’ ana şeriat dirler, ve vâzına şâri’ itlak iderler ki, peygamberdür. Ve illâ, yani bu tedbir ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzre nizâm-ı âlem-i zâhir için, mesela tavr-ı Cengiz Han gibi

⁴⁸ “Bugüne kadar, merhum F. Köprülü’den başlamak suretiyle merhum Ö. L. Barkan’la ve bugün de Halil İnalçık’la devam eden bir görüşün sonucu olarak, daha doğrusu söz konusu görüşün iyice düşünülmeden yanlış algılanmasının sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda örfî hukukun şer’î hukuktan tamamen bağımsız bir nitelikte onun karşısına konulduğu hep kabul edilegelmiştir. Oysa biraz daha derinlemesine meseleye bakıldığı ve şer’î hukukun teşekkül süreci biraz daha yakından incelendiği zaman, daha Peygamber zamanından beri örfün hiç de küçümsenmeyecek bir nisbette İslami hukuk içerisinde yer almaya başladığı ve giderek onun tali kaynaklarından sayılmak zorunda kalındığı görülecektir. Bu yanlış kanaat, bizce İslam hukukunun mahiyeti hakkında yeteri kadar bilgi sahibi bulunmayan ve buna da esasında lüzum görmeyen Osmanlı tarihçilerinin yeniden sorgulamaları gereken bir kanaattir. Aslında Köprülü ve Barkan’ın bu konudaki tavırları da bir yerde Türkiye’de Cumhuriyet’le gündeme gelen laiklik meselesine tarihi bir zemin oluşturma endişesinden kaynaklanıyor görünmektedir.” Ahmet Yaşar Ocak, “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”, *İslami Araştırmalar* 4/3 (Temmuz 1990), 193.

olursa, sebebine izâfet iderler, siyaset-i sultânî ve yasağ-ı padişahî dirler ki urefamızca ana örf dirler. Keyfe mâ-kân, her kangısı olursa, anın ikâmeti elbette bir padişah vücûdına mevkûf.”⁴⁹

Tursun Beğ’in ifadelerinde de görüldüğü gibi, *tavr-ı akıl üzere* doğrudan sultan tarafından yasa/kanun yapılması işlemine *yasağ-ı padişahi* denmektedir. Ancak buradaki yasak kelimesi, bugünkü anlamıyla yalnızca bir negatif emir (prohibition, nehiy) manasında değildir; onu aşan pozitif bir manası da vardır. Yasak⁵⁰ sözcüğü Cengiz Han zamanında devamlılığı olmak kaydıyla konulmuş kanunları ifade ediyordu. Cengiz Han 1202 yılında kendisine ait bir savaş taktiğini ‘yasak’ sözcüğüyle adlandırmış, bu kelimeyi Çinliler de ‘ordu kanunu’ (chün-fa) sözüyle karşılamışlardır.⁵¹ Ne ki daha sonra kavram genişlemiş ve her türlü kanun ve yargı işlerini ifade eder olmuştur.

Fuad Köprülü “*Fıkıh denilen İslam hukuk sistemi, menşeyini dinden almakla beraber, İslamiyet’in yayıldığı ve yerleştiği yeni sahalardaki mahalli hukuk an’anelerinin de tesirleri altında muhitin içtimai-iktisadi zaruretlerine tetabuk ederek teşekkül etmiştir*”⁵² diyerek, toplumdan topluma değişiklik arz eden örfün İslam hukukunun teşekkülünde payı olduğuna dikkat çekmiştir. Yine Köprülü’ye göre, Abbasi iktidarı döneminde nazarı İslam hukuku genişleyip muhitin şartlarına uyum sağlayarak bir hayat kaidesi olarak tanınmıştır. Köprülü şu ifadelere yer veriyor:

“...Açıktan açığa teokratik bir ruh ile mücehhez olan Abbasi devrindedir ki bu nazari hukuk, yavaş yavaş genişleyerek ve muhitin şartlarına tetabuk ederek, resmen hukuki hayat kaidesi olarak tanınmıştır. Fakat bu devrede bile, sistematik fıkıh kitaplarında gördüğümüz bütün ahkâmın fiilen tatbik olunduğu zannına düşmemelidir. İçtimai ve iktisadi zaruretler, iki türlü jurisdiction’un teşekkülünü icap etmişti: İslam hukukunu tatbik ile mükellef ve devletçe mansup *kadıların şer’î kazâsından* (jurisdiction éceclésiastique ou religieuse) başka, yine devletçe mensup selahiyettar memurların urfi kazâsı (jurisdiction laïque) vardı ki, devletin yüksek otoritesinden çıkıyordu. Orta zaman Müslüman devletlerinde biri cismanî diğeri ruhanî mahiyette olan bu jurisdiction’lar (...)

⁴⁹ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu’l Feth*, 12.

⁵⁰ Yasa(k) sözcüğünün Moğolca kökenli olduğunu iddia edenler varsa da, Göktürk kalıntılarında şöyle bir söz vardır: “Zamanı Tanrı yasar (takdir edip düzenler), kişiöglü hep ölümlü türemiştir.” Ayrıca Cengiz Han çağından önce yazılmış olan Uygurca bir yazıda da yasak sözü kanun ve düzen anlamında kullanılmıştır. Yine Cengiz Han’dan önceki Harezmşahlar Türk kültür çevresinin Türkçesini içinde toplayan *Mukaddemetü’l Edeb* içinde yasadı sözü “yasadı evini, yasadı sözünü” şeklinde ‘evini ve sözünü düzene koydu’, gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ögel, *Türklerde Devlet*, 318.

⁵¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 319.

⁵² Köprülü, “Türk Amme Hukuku”, 52.

İslam memleketlerinde 19. asırda-birbirinden farklı amiller tesiriyle- Avrupa hukuku tesiri başlamadan evvel de bu iki cins kazâ'nın birbirinin yanında devam ettiğini görürüz.”⁵³

Halil İnalıcık'ın belirttiğine göre örf ya da örf-i sultanî toplumun hayrı için, şeriatın dışında olarak, hükümdarın kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları ifade etmektedir. “*Şeriat yanında kanun ve örf, yani hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni prensibi Osmanlılardan önce Türk İslam devletlerinde yerleşmişti*” şeklindeki ifadesiyle İnalıcık, Köprülü'yle hemfikir görünmektedir.⁵⁴

İnalıcık'ın tespitlerine göre Osmanlılar, devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri *ehl-i örf* tabiriyle ifade ederlerdi. Örf-i sultanî ile örf ve âdetler arasında yakın bir münasebet vardır; sultanlar doğrudan kendi iradeleriyle örfî kanunlar koyabildiği gibi, örf ve âdetleri kendi iradesiyle kanun mevkiine yükseltebilmekteydi. Dahası şeriatın dört aslının (Kur'an, sünnet, icma ve kıyas) yanında beşinci bir kaynak olarak *örfü* kabul eden ulema olduğu gibi, bazı fakihler örfün kıyas yoluyla konulan kanunlara tercih edilebileceğini söylemişlerdir. Örfî bir hüküm, kıyasî bir hükmün önüne geçebilirse de *nassın* (Kur'an, hadis, icma) sınırlarını aşamaz.⁵⁵ Bu bağlamda bazı kavramları zikreden İnalıcık, Osmanlı ulemasının, devletin işleyiş ve yasama faaliyetini *istihsan* ve *maslahat* denilen şeriat kuralına göre yorumladıklarını belirtmektedir.⁵⁶ Buna göre İslam toplumunun hayrına olan bir eylem şeriatın kapsamı içine alınabiliyor ve meşruiyet kazanıyordu. Ancak ulemanın tamamı aynı fikirde olmadığından zaman zaman bu alanda ciddi çatışmalar da yaşanabiliyordu.⁵⁷

⁵³ Köprülü, “Türk Amme Hukuku”, 55.

⁵⁴ İnalıcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, 103.

⁵⁵ İslam fikhında “siyaset-i şer'iyeye” denilen bu nazariyeye göre “Müslüman hükümdar teorik olarak şeriatı yegane muteber hukuk olarak tanıır ve onun fiilleri, dinî hukuk umdelerine aşırı derecede aykırı olmazsa, amme nizamını ve emniyeti idame ettirmek için cezaî meselelerde kendisine geniş yetkiler verilir. Sultanın kanunları ve diğer emirleri, *Müslümanlar kendilerinden olan ulû'l emr'e itaat etmelidirler* şeklindeki Kur'an hükmünün tatbikiyle usulen meşru kılınabilir.” Uriel Heyd, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun Ve Şeriat”, çev. Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (01 Ağustos 1984), 647.

⁵⁶ Halil İnalıcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* (İstanbul : Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 4.

⁵⁷ Söz konusu çatışmaların fikir ayrılığı olarak kalmayıp çok daha radikal boyutlarda cereyan ettiği de oluyordu. 17. yüzyıldaki Kadızadeliler-Sivasiler çatışması buna örnek olarak verilebilir. Bununla ilgili olarak, bkz: Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve sofuların kavgası:17.Yüzyılda Kadızadeliler ve Sivasiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016). Ayrıca bkz: Ahmet Yaşar Ocak, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış “Kadıızâdeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları XVII-XXI*, s. 1-2 (1979-1983): 208-225.

Örfî hukukun kendine en fazla etkinlik zemini bulduğu alan devlet idaresi ve müesseseleriydi. Devlet idaresi ve askerî sınıf arasında geçerli olan örfî hukukla halkın muamelâtına inhisar ettirilen şeriat arasındaki ayrılığı en bariz şekilde gösteren müesseselerden biri, İnalçık ve Köprülü'ye göre, *kadiaskerlik* (kadileşkerlik) müessesesidir. Keza bu müessese, Selçuklularda da mevcuttu. Osmanlılarda ehli örf denilen devlet idaresine mensup kimseler için adlî makam kadiaskerlikti.⁵⁸

Örfî hukukun devlet teşkilatına ve siyasete hakimiyeti bakımından Fatih Sultan Mehmet'in uygulamaları dikkat çekicidir. Sultan Fatih, devlet otoritesini devlet teşkilatında ve kanunlarda yaptığı yeniliklerle ortaya koymuştur. Sultan Fatih, biri devlet teşkilatına, diğeri idare, maliye ve ceza⁵⁹ sahalarına ait iki kanunname çıkarmıştır. Bu kanunnameler bâb ve fasıllara ayrılmış, sistemleştirilmiş resmî kanun mecmualarıydı.⁶⁰

Kanunnamenin başında Fatih Sultan Mehmet hattıyla şu ifadeler yer almıştır:

“Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, evlâd-ı kiramım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar”⁶¹

Meşruiyet problemi açısından, İslam'da devlet başkanına şeriat dışında kanun yapabilme yetkisinin verilip verilmediğiyle alakalı olarak görüş bildiren diğeri bir isim Yusuf el-Kardavi'dir. 20. yüzyılın tanınmış İslam alimlerinden ve Dünya Müslüman Alimler Birliği başkanlığı görevini deruhde eden Yusuf el-Kardavi, konuyla ilgili kaleme aldığı makalesinde İslam'ın devlet başkanına kanun yapma yetkisi verdiğini savunmaktadır. Bunun da ötesinde ona göre, şayet bu tarihi gerçeklik kabul edilmezse zorunlu olarak sahabenin de yanlış hareket ettiklerini söylemek gerekecektir.⁶²

⁵⁸ İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, 107.

⁵⁹ İslam hukukunda *ukubât* denilen bu alanla ilgili olarak İnalçık şunları belirtmektedir: “(Osmanlı'da) Ceza kanunnamesi tektir ve umumdur. Ukubat bahsinde müslim ve gayrimüslim aynı durumdadır. Bunun içindir ki 1853 tarihli bir kanunda “âmme-i memâlik-i mahrûsada cinâyât mukabelesinde vaz' olunan cerâim-i ma'rûfeden”den bahs olunmuştur. Osmanlı ceza kanunnamesi, şer'î esasları (kisas, diyet) ihtiva eder. Fakat onun yanında şeriatın tayin ve tespit etmediği ta'zîr cezalarında Sultan'ın örfî prensibe dayanarak birtakım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz”. İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, 121-122.

⁶⁰ İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, 111.

⁶¹ Avni Mehmed Fatih, *Kanunname-i Al-i Osman : (tahlil ve karşılaştırmalı metin)*, ed. Abdülkadir Özcan (İstanbul : Kitabevi, 2003), 3.

⁶² Kardâvî bu hususta şunları kaydeder: “Hem Hz. Peygamber hem de kendisinden sonraki halifeleri, ganimetten gizlice alıp malına karıştıran eri hissesinden mahrum etmişler ve malını yakmışlardır. Hz. Peygamber, el kesmeyi gerektirmeyecek kadar bir şeyi çalan hırsıza, çaldığının iki katını ödetmiş, ibret ve terbiye olması için de sopalatmıştır. Yitiği sahibinden saklayan kimseye, sakladığının iki mislini ödetmiştir. Başlangıçta şarap küplerinin ve içerisinde haram et pişirilmiş kap-kacakların kırılmasını

Siyasi iradeyi (kamu otoritesi) elinde bulunduran kişi tarafından ortaya konan hükümler mevcut fıkıh literatüründe “siyaset-i şer’iyye”, “kavanin”, “re’yü veliyyi’l emr”, “hakku’s-saltana” gibi adlarla zikredilmiştir. Öte yandan *siyaset-i şer’iyye* kapsamındaki hükümlerin⁶³ şer’îliklerini “Allah’a, onun peygamberine ve sizden olan ulû’l emre itaat ediniz” (Nisa, 4:59) ayetinden aldığı belirtilmiştir. Bu görüşü savunan mahiyetçi bakış açılarının odaklandığı nokta kamu yararı, yani *maslahat* düşüncesidir. İslam hukuku uzmanı Emile Tyan’ın belirttiğine göre de, siyasette kanunlar yoluyla elde edilen hükümler teorik olarak hukuk külliyyatının bir alt birimidir.⁶⁴ Ancak bu yargı, zorunlu olarak örfî kanunların şer’î hukukla tam bir uyum arz ettiğini veya onun sınırlarını aşmadığı anlamına gelmemektedir.⁶⁵ Bilakis, zaman zaman şer’î hukukla bağdaştırması imkansız olan kanunlar da çıkarılmıştır. Özellikle Fatih Kanunnamesindeki kardeş katli maddesi,⁶⁶ II. Bayezid ve Kanunî Süleyman Ceza Kanunnamelerindeki⁶⁷ ırza geçen veya zina yapan kimselerin cezalandırılması ile ilgili kanunlar bu hususta tartışma konusu olmuştur.

emretmiş, daha sonra kırma hükmünü kaldırıp yıkamakla yetinilmesini emretmiştir. Öte yandan Hz. Ömer, içki içene kırk değnek olarak uygulanan sopa cezasını artırmış, ayrıca bir de sürgün cezası koymuştur. Hz. Ömer, kocasından boşandıktan sonra iddeti dolmadan ikinci bir erkekle evlenen kadının bu ikinci erkeğe ebediyen haram olduğuna hükmetmiştir. Onun verdiği bu hüküm Mecelle’deki şu meşhur fıkıh kaidesiyle uyumaktadır: Bir şeyi vaktinden önce yapan, o şeyden mahrum edilmekle cezalandırılır, ki bu kaide de şeriatın, öldürdüğü kimsenin mirasından öldüreni mahrum etmesi prensibinden çıkarılmıştır.” Kardavi’ye göre tüm bunlar siyasetin daraltılmış anlamıdır. Esasen siyaset, “yönetici, halkı emir ve yasaklar koyarak idare etti” anlamındaki “Sâse el-vâlî er-raiyye” den mastardır. Dolayısıyla siyaset, “hakkında fer’î bir delil bulunmasa da, hakimin (idarecinin) gördüğü lüzum ve maslahat üzerine bir şeyi yapmasıdır.” Bununla birlikte Kardavi, siyaseti zalim/haksız siyaset ve adil siyaset olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Yusuf Kardavi, “İslam Hukukunda Siyaset-i Şer’iyye”, çev. Yusuf Işıckı, *İslami Araştırmalar* 1/4 (Nisan 1986), 96-101.

⁶³ Siyaset-i şer’iyye kavramından hareketle, dine göre mübah sayılan şeylerin yasaklanmasına da örnekler verilmiştir. “Medine’ye ihtiyaç içinde bir kafilenin gelmesi nedeniyle kurban etlerinin üç günden fazla saklanması Hz. Peygamber tarafından yasaklanması, Halife Ömer’in Medine halkına iki gün üst üste et yemeyi yasaklaması, Osmanlı’da ise birden fazla evlenmenin şarta bağlanması, küçüklerin velileri tarafından evlendirilmesinin yasaklanması” bu türden örneklerdir. Adnan Koşum, “Osmanlı Örfî Hukukunun İslam Hukukundaki Temelleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 151.

⁶⁴ Feridun Mustafa Emecen, “Osmanlı’da Hukuk”, *Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994), 1/87.

⁶⁵ Koşum, “Osmanlı Örfî Hukukunun İslam Hukukundaki Temelleri”, 146-160.

⁶⁶ Nejat Göyünç, “Osmanlı İktidarının Temel Unsurlarından Örf-Gelenek”, *İlmi Araştırmalar* 5 (23 Ocak 2014), 165.

⁶⁷ Örfî kanunların olduğu gibi şer’î kanunların da yaptırım gücünün kaynağı Sultan’ın otoritesiydi. “Ebu’s-Suud efendi gibi en kudretli şeyhülislam bile kendi hukuki görüşlerinin mahkemelerde tatbik edilmesini istediğinde, bunları sultana takdim ederek, ondan kadılara ve ilgili devlet erkanına yönelik uygun emirler çıkarmasını talep etmek zorunda idi.” Heyd, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun Ve Şeriat”, 641.

Buraya kadar aktarılanlardan anlaşıldığı gibi siyasi kültür bakımından Osmanlı hanedanının yüksek bir otoriteye sahip olması Osmanlı toplumu tarafından esasen kabul edilen bir gerçekliktir. Ancak bu otorite her ne kadar mukaddes olarak kabul edilmişse de mutlak bir otorite değildir. Bilakis, daha çok örfi hukuktan kaynağını alan padişah otoritesi zamanla İslam hukuku sınırları içerisine çekilerek meşruiyeti pekiştirilmiş, ancak bu yapılırken aynı zamanda da padişahın örfi yetkileri İslam hukuku tarafından sınırlandırılmıştır. İşte özellikle 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı padişah otoritesinin meşruiyeti bu nedenle onun şeriata uygun davranıp davranmadığının sorgulanması anlamına gelmiştir. Tanzimat sürecinde ortaya çıkacak muhalefet ve yeni meşruiyet krizinin de en önemli temel dayanaklarından biri yine bu bölümde anlatılan teorik altyapıya istinat edecek argümanlarla desteklenecektir.

BÖLÜM 2: İKTİDAR VE MUHALEFET EKSENİNDE OSMANLI SİYASİ KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ

Osmanlı toplumunda siyasi bir muhalefetin varlık göstermediği şeklindeki genel kanı, modern devlet-toplum ilişkilerine kıyasla dillendirilen bir söylemdir. Modern siyasal oluşumlardan tanıdığımız kavramları arayan gözlerle Osmanlı tarihine baktığımızda tabii ki bir iktidar partisine rastlamadığımız gibi bir muhalefet partisine de rastlamak söz konusu olmayacaktır. Böylesi anakronik bir bakış açısıyla konuyu ele almak bizi yanlış sonuçlara ulaştırır. Tam da burada İbn Haldun'un bir tespiti akla gelmektedir: "Suyun suya benzemesinden çok, geçmiş geleceğe benzer."⁶⁸ Bu bakımdan, diyebiliriz ki modern zamanlarda muhalefet nasıl ki iktidarın varlığının doğal bir sonucuysa, tarihsel olan için de aynı durum söz konusu olmalıdır.

Osmanlı padişahları iktidarlarını tamamen *gönüllerince* sürdürmüş olabilirler mi? İktidarın gözetmesi gereken birtakım siyasi dengeler yok muydu? Esasen böyle bir beklenti, siyasetin doğasına aykırı olurdu. Zira Tursun Beğ'in tanımını hatırlarsak, siyaset, toplumdaki unsurlar arası dengeleri *tedbir* yoluyla *idare* etmektir. Dolayısıyla *tedbir*deki ciddi bir aksama, potansiyel olarak bir muhalefetin doğuşuna işaret edebilir demektir. Öyle değil idiyse, yani padişahın şahsında tezahür eden Osmanlı iktidarı mutlak bir serbestiyet içinde hareket edemiyorduyorsa, iktidarın gözettiği muhtemel muhalefet unsurları hangileriydi? Bu sorunun cevabı, birinci bölümde ele aldığımız geleneksel meşruiyet kaynaklarından bağımsız olarak verilemez.

Orta Çağ siyaset düşüncesinin kendine özgü bir yansımasını gördüğümüz Osmanlı siyasi organizasyonu *yönetilenler* ve *yönetenler* şeklinde ikiye ayrılıyordu. Vergi vermeyen yönetici elit, klasik tasnifiyle, *ilmiye*, *kalemiye* ve *seyfiye*den oluşuyordu. Vergi ödemekle mükellef yönetilen kesimler ise genel olarak *reaya* kavramıyla adlandırılıyordu.⁶⁹ Teorik olarak, bu tabloya göre, iktidarı elinde bulunduran padişahın gözetmesi gereken en az dört unsur var demektir. Gerçekten de Osmanlı tarihi boyunca muhalefet, hanedanın bütün o kutsal telakkisine rağmen var olmuştur ve bu dört unsur arasında zaman zaman değişen dengelere göre farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır.

⁶⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 1/20.

⁶⁹ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", *Osmanlı*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4/41.

Burada ifade etmek gerekir ki, yönetici elit arasında yer alan herhangi bir grubun muhalefeti, gruplardan bir diğ erinin ya da halkın (reaya) deste ğ i ile birleşti ğ inde çok daha etkili bir muhalefete d ö n ü ř e b i l i y o r d u . O s m a n l ı s i y a s e t i n d e d e v l e t i l e h a l k a r a s ı n d a y a z ı l ı b i r s ö z l e ř m e y o k i d i y s e d e h a l k ı n p a d i ř a h a i t a a t ı z ı m n î b i r s ö z l e ř m e y e d a y a n ı y o r d u . B u z ı m n î s ö z l e ř m e n i n m e ř r u i y e t k a y n a ğ ı b a k ı m ı n d a n t e m e l r e f e r a n s ı d i n , y a n ı ř e r i a t t ı . H u k u k v e m e ř r u i y e t b a ğ l a m ı n d a ř e r i a t e n ü s t t e y e r a l ı y o r v e ö r f i h u k u k o n u n b i r a l t b i r i m i o l a r a k k a b u l e d i l d i ğ i g i b i , t e m e l d e ř e r i a t a t e r s d ü ř m e m e s i d e g e r e k i y o r d u .

ř e r i a t a d o ğ r u d a n m u h a l i f d a v r a n m ı y o r o l m a s ı , b i r s u l t a n a i t a a t ı n ö n ř a r t ı y d ı .⁷⁰ A k s ı g e r ç e k l e ř t i ğ i n d e , y a n ı h a l k t a b a n ı n d a s i y a s ı i k t i d a r ı n ř e r i a t d ı ř ı n a ç ı k t ı ğ ı g ö r ü ř ü b e l i r d i ğ i n d e O s m a n l ı t a r i h i n d e z a m a n z a m a n o r t a y a ç ı k a n a y a k l a n m a l a r g ö r ü l e b i l i y o r d u . B u a ç ı d a n , O s m a n l ı k l a s i k d e v i r l e r i b o y u n c a s i y a s ı o t o r i t e y e k a r ř ı g e l i ř e n m u h a l i f h a r e k e t l e r i n d i n î b i r k a r a k t e r t a ř ı d ı ğ ı s ö y l e n e b i l i r . E s a s e n m o d e r n d e v i r l e r d e d e m u h a l e f e t e h a k i m r e n g i n i v e r e n u n s u r y i n e d i n v u r g u s u o l a c a k t ı r . B u , k o n u m u z o l a n Z i y a P a ř a ' n ı n m u h a l e f e t d i l i n d e s ı k l ı k l a d u y u l a c a k t ı r .

2.1. Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Siyasi Kùltürü'nde Muhalefet

Birinci bölümde ortaya koydu ğ u m u z *h a k i m i y e t a n l a y ı ř ı n ı n k u t s a l l ı ğ ı n a* ra ğ m e n O s m a n l ı s i y a s ı o t o r i t e s i , i k t i d a r ı n ı n e r k e n d ö n e m l e r i n d e n i t i b a r e n , b a z e n b i l f i i l b a z e n d e b i l k u v v e m u h a l e f e t o d a k l a r ı y l a k a r ř ı l a ř m ı ř t ı r . E s a s e n s ö z k o n u s u e t t i ğ i m i z k u t s a l m e ř r u i y e t d ü ř ü n c e s i n i n z i r v e ö r n e k l e r i , o n b e ř i n c i y ü z y ı l ı n i k i n c i y a r ı s ı n d a n i t i b a r e n , y a n ı F a t i h ' i n c i h a n h ü k ü m d a r l ı ğ ı i d e a l i n i t e s i s e t m e s i n d e n s o n r a y a z ı l ı m ı ř e s e r l e r d i r . D o l a y ı s ı y l a f i i l i y a t t a i h t i ř a m l ı b i r g ü c e u l a ř m ı ř o l a n O s m a n l ı i k t i d a r ı n ı n n a z a r i y a t t a k i t e m s i l i n i n d e a y n ı ř e k i l d e g ü c l ü o l m a s ı s ö z k o n u s u d u r . ř ü p h e s i z n a z a r i y a t t a k i b u k u d r e t l i v e a l t e r n a t i f s i z i m a j ı n i k t i d a r ı n m e ř r u i y e t i a ç ı s ı n d a n t a k v i y e e d i c i g ü c ü ç o k y ü k s e k o l m u ř t u r . B u n u n l a b i r l i k t e , ö n c e s i n d e o l d u ğ u g i b i b u n u n s o n r a s ı n d a d a O s m a n l ı i k t i d a r ı m u h a l e f e t o d a k l a r ı y l a k a r ř ı l a ř m ı ř t ı r .

Söz konusu muhalefet, bazen hanedan içinden, arkasına belli kesimlerin deste ğ ini alm ı ř b i r h a n e d a n ü y e s i n d e n g e l e n b i r m u h a l e f e t t i k i O s m a n l ı D e v l e t i ' n i n i l k d ö n e m l e r i n d e n i t i b a r e n e n ç o k k a r ř ı k a r ř ı y a k a l d ı ğ ı m e s e l e l e r d e n b i r i n i b u t ü r m u h a l e f e t t e ř k i l e t m i ř t i r .

⁷⁰ ř e r i f M a r d i n , *T ü r k i y e ' d e T o p l u m v e S i y a s e t M a k a l e l e r : 1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 18.

Barındırdığı ve bazen bilfiil gerçekleşen muhalefet imkanıyla siyasette öne çıkan bir diğer unsur da hanedan dışından gelen muhalefetti. Bu tür muhalefet, merkezde tıpkı Osmanoğulları gibi köklü ve nüfuzlu ailelerden gelen; Osmanlı devlet yönetiminde söz söyleme hakkı olan veya bazı örneklerde veziriazamlık gibi üst makamlarda bunu fiilen gerçekleştiren güçlü isimlerden gelen muhalefetti. Bu konu da Osmanlı siyasetinin sıkı bir şekilde gözettiği hususlardan biriydi. Hatta bazen fiilî olarak bu muhalefetin henüz ortaya çıkmadığı durumlarda bile, Osmanlı hanedan refleksinin bu ihtimale karşı siyasi tedbirler aldığı görülmekteydi.

Üçüncü bir muhalefet türü ise bazı grupların önderliğindeki halk kitlelerinin siyasi otoriteye karşı çeşitli sebeplerden kaynaklanan hoşnutsuzluğunun *isyanlar* şeklinde tezahür etmesiyle beliren muhalefet türüydü. Esasen bu muhalefet türünün siyasi iktidarı devirmek, değiştirmek ya da iktidarı onunla paylaşmak gibi bir gündemi yoktu. Hatta çoğu örnekte kitlesel muhalefetin kaynağı ya iktisadi durumunun kötüleşmesiyle artık geçimini sağlayamaz hale gelmiş toplum öbekleri ya da devletin temsil ettiği Sünnî İslam anlayışının uzağında kalan heterodoks nitelikli dinî gruplardı. Ancak özellikle bu ikincilerle ilgili olarak, inanç boyutundaki farklılığın devlet aleyhine siyasi bir ayrışmaya gittiğine kanaat getirdiği durumlarda Osmanlı Devleti, gerekli gördüğü tedbirleri alarak muhalefeti yok etme yoluna gitmiştir. Bu yapılırken de yine dinin, hem yönetenler hem yönetilenler açısından bağlayıcı zımnî sözleşme olma hükmü ortaya konmuş ve bu anlamda isyancı-muhalef kesimler *rafizilikle* suçlanmıştır.

Bu konuyu ele almadan önce belirtmek gerekir ki burada Yeni Osmanlılar hareketine kadarki beş buçuk asırlık Osmanlı siyasi tarihinin bu anlamda tamamının ele alınması tabii ki söz konusu olamaz. Burada en iyi ihtimalle yapmayı deneyeceğimiz şey, Osmanlı iktidarının bu uzun süreç boyunca karşı karşıya kaldığı muhalefet odaklarının kaynakları, kimlikleri ve metotlarını bazı seçme örneklerden faydalanarak ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Bunu yapmamızın ise yalnızca iki amacı vardır: İlki, Osmanlı iktidarının birçok dönemde muhalefetle karşılaştığını göstererek muhalefetin doğallığına vurgu yapmak; ikincisi de bizim ilgilendiğimiz Ziya Paşa ve Yeni Osmanlı muhalefetinin metot ve mahiyeti itibarıyla bu önceki örneklerden ne ölçüde farklı olduğunu daha net ortaya koymaktır.

2.1.1. Osmanlı Hanedanı İçinden Gelen Muhalefet

Erken dönem vakanüvislerinden Neşrî ve İdris-i Bitlisi'nin tarihlerinde belirttiklerine göre hanedan içinde ilk muhalefet daha Osman Gazi zamanında zuhur etmiştir. Buna göre Karacahisar'ın zaptı sonrası Osman Bey bu şehrin vergi işleriyle ilgili bir konuyu görüşmek üzere *meşveret*⁷¹ toplamıştı. Bu meşveret meclisindekilerden biri de Osman Bey'in amcası Dünder Bey'di ve Osman Bey'in hilafına ileri sürdüğü görüşünde ısrarcı olmuştu. Ayrıca Dünder Bey, Köprühisar'ın fethine de, siyasi sebepler ileri sürerek itiraz etmişti. Bir başka tarihî kaynak ise Dünder Bey'in tüm bu davranışlarının temelinde onun Ertuğrul Gazi'nin vefatından sonra beyliğin başına kendisinin geçme niyetinde olduğu ve bu yüzden de Osman Bey'in reisliğe geçmesini benimsemediğini bildirmiştir. Devlet yönetiminde bir ikilik belirlediği hissedilen bu andan sonrasında ilgili olarak aynı *tarihler*, Dünder Bey'in muhalefetiyle beraber vücudunun da ortadan kalktığını kaydetmiştir.⁷²

Sonraki süreçte I. Murad'ın oğlu Savcı Bey'in, kendisine karşı giriştiği isyan,⁷³ hanedan kaynaklı muhalefetin diğer bir tezahürü olmuştur. Muhtemelen bu hadisenin sebep olduğu kargaşanın tekrarından kaçınma düşüncesiyle yönlendirilen bir siyasi *tedbir* sonucu, bir sonraki hanedan içi muhalefet figürü, henüz ortaya herhangi bir muhalif tavır koyamadan ortadan kaldırılmıştır: I. Murad'ın Kosova savaş meydanındaki ölümü neticesinde tahta geçen I. Bayezid ilk iş olarak kardeşi Yakup Çelebi'yi ortadan kaldırma yoluna gitmiştir.⁷⁴

Hanedan üyelerinin birbirlerine karşı muhalefeti ve tahtta hak iddia etmeleri, daha sonra fetret adı verilen uzun dönem (1402-1413) boyunca da devam etmiş ve I. Mehmed'in (Çelebi) kendisini yeniden Osmanlı tahtının varisi olarak kabul ettirmesi, hayatta kalan

⁷¹ *Danışma* anlamında Arapça bir kelime olan *meşveret* Türk-İslam siyasi kültüründe yer alan çok köklü bir geleneğe atıf yapar. Yeni Osmanlılar tarafından da çokça vurgusu yapılan bu kavram meşrutiyete giden sürecin anahtar kavramlarından biri olmuştur. Kavramı genel olarak ele alan bir çalışma için bkz: Bernard Lewis, "Meşveret", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı) (1982-1981). Kavramı erken dönem Osmanlı siyasi kültürü bağlamında inceleyen bir başka çalışma için bkz: Necdet Öztürk, "Kuruluş Dönemi'nde Osmanlı'da Meşveret Kültürü", *Türk Dünyası Araştırmaları* 207 (Aralık 2013).

⁷² Halil İnalçık, "Osman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/448.

⁷³ Osmanlı şehzadelerinin Rumeli'deki sancaklara çıkarılması I. Murad'ın şehzadesi Savcı'nın Rumeli'deki bu isyanından sonra yasaklanmıştır. Haldun Eroğlu, "Şehzade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/481.

⁷⁴ Haldun Eroğlu, *Osmanlı'da Muhalefet* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), 33. Muhalefetin hanedan içi ve hanedan dışı şeklindeki tasnif isimlendirmesi bu kitabın yazarına aittir.

son kardeşi Musa Çelebi'nin muhalefetine son verdiği 5 Temmuz 1413 tarihinden önce olamamıştı.⁷⁵

Osmanlı tarihinde, sonraki gelişmelerin etkisiyle daha çok *kardeş katli* olarak adlandırılan bu uygulama, nihayetinde Fatih tarafından *kanunnamesinde* bir madde olarak zikredilmiş ve böylece zaten var olan bir teamül yasalaşmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı geleneksel veraset sistemi, esasen bir veraset sisteminin olmamasına dayanıyordu.⁷⁶ Bu durumda hanedan üyesi her erkek doğal olarak tahtta eşit derecede hak sahibi sayılırdı. Bununla birlikte hanedan üyelerinden hangisinin tahta çıkacağı ise ilahi takdir ile *müyyesser* olurdu.⁷⁷ Fatih'in kanunnamesindeki ilgili madde şöyledir:⁷⁸

“Evladımdan her kimesneye saltanat müyyesser ola, nizâm-ı âlem için karındaşların katli münasibdür. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişdür. Anınla âmil olalar.”

Siyasi istikrarın, orijinal ifadesiyle *nizâm-ı âlemin* bozulmasının önüne geçmek için o dönemde Osmanlı siyasi elitinin önünde hazır bulduğu tek çare buydu. Bunun tenkidini ise bu çalışmamızın haricinde gördüğümüzden, tasviriyle yetiniyoruz. Bununla birlikte gerçek şu ki, Osmanlı hanedan üyeleri iktidarın doğal alternatifi olduklarından hanedan içi olduğu kadar hanedan dışı muhalefetin de kendilerine destek bulmaları bakımından merkezi olmuşlardır.⁷⁹

XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı şehzadeleri sancaklara gönderilir ve orada kendilerine geniş yetkiler verilerek devlet yönetimi için tecrübe edinmeleri sağlanırdı. Ancak giderek şehzadelerin varlığı Osmanlı iktidarına yönelen tehditkar bir güç unsuru haline gelmiş ve isyanlar baş göstermiştir. I. Murad'ın oğlu Savcı Bey'in isyanından sonra bu süreç, fetret devrindeki kardeşler mücadelesi, şehzade Cem'in II. Bayezid'e isyanı, I. Selim'in (Yavuz) babasına isyan ederek tahta geçmesi ve Kanuni'ye karşı oğlu Bayezid'in giriştiği isyanlarla devam etmiştir. Bu duruma karşı da *tedbir* almak durumunda kalan Osmanlı siyasi eliti tarafından 1617'de I. Ahmed'in vefatından sonra

⁷⁵ Kenan Ziya Taş, “Şehzadeler Arasında Savaş: Fetret Devri”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları* VIII/11 (Ankara 2014), 335.

⁷⁶ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar: Tagayyür ve Fesad (1603-1656)* (İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 60.

⁷⁷ İnalçık, “Osmanlılar’ da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, 87.

⁷⁸ Fatih, *Kanunname-i Al-i Osman*.

⁷⁹ Bu bağlamda Osmanlı siyasi eliti bu duruma farklı çare arayışları içine girmiş ve önce şehzadelerin sancağa çıkma usulünün kaldırılması yoluna gitmiş, daha sonra da veraset sisteminde yeni bir düzenleme yaparak ekber-erşed sistemine geçmiştir.

şehzadeler için sancağa çıkma usulü kaldırılmış; ayrıca en yaşlı hanedan üyesinin tahta çıkması uygulaması başlatılmış ve şehzadelerin sadece sarayda yetiştirilmeleri usulü (kafes usulü) başlatılmıştır.⁸⁰ Bundan daha önce ise özellikle I. Selim (1512-1520) döneminden itibaren şehzadelerin merkeze yakın sancaklarda görevlendirilmeleri denenmiş ve bazı yetkilerinin kısıtlanmasına gidilmişti.

2.1.2. Hanedan Dışı Unsurlardan Gelen Muhalefet

Hanedan dışındaki muhtemel muhalefet odakları Osmanlı iktidarının yakinen gözettiği ve karşı *tedbir* aldığı diğer muhalefet ögelerindendi. Bazı örneklerde fiilen ortaya çıkmakla birlikte çoğun tahakkuk etmemiş potansiyel muhalefet odaklarına karşı da Osmanlı iktidarının teyakkuzda olduğu daha önce belirtilmişti.

Bir beylik olarak ortaya çıktığı dönemden itibaren Osmanlı iktidarı kurumsal bir devletten ziyade bir aşiret iktidarı şeklindeydi. *Uclarda* kutsal gaza görevini yerine getiren tek hanlık Osmanoğulları olmadığı gibi, kendileri gibi aynı vazifeyi ifa eden köklü ve prestijli başka aileler de mevcuttu. Evrenosoğulları, Turahanlar, Mihaloğulları gibi nüfuzlu ve büyük aileler bunlardan bazılarıydı. Osmanoğulları ailesinin bu diğer ünlü aileler içindeki üstün konumu tarihçiler tarafından *primus inter pares* (*eşitler arasında birinci*) kavramıyla ifade edilmiştir. Buna göre Osmanoğulları, bahsi geçen diğer ailelerle teknik olarak aynı mevkie sahip olmakla birlikte, aynı aileler tarafından kendilerine özel bir önem veriliyor ve otoriteye layık görülüyorlardı.⁸¹ *Ucların* kendine has siyasi atmosferinde oluşan bu fiili durumun doğal sonucu olarak, bu ailelerin önde gelen liderleri (Gazi Evrenos Bey vb.) sahadaki askerî varlıklarının karşılığı olarak Osmanlı iktidarında söz sahibi oluyorlardı. Bu da siyasi otoriteye bir nevi ortak olmaları demektir. Erken kuruluş devrine ait yukarıda bahsedilen statüko I. Bayezid devrinden itibaren yavaş yavaş değişmeye başlamıştır.

I. Bayezid devrinde, merkezî devlet aygıtına hizmet için istihdam edilmek üzere *dışarıdan* insan kaynağı devşirilmeye başlandığı görülmektedir.⁸² Böylece merkezîyetçi

⁸⁰ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet Ve Toplum* (İstanbul : Timaş Yayınları, 2011), 15.

⁸¹ Abdullah Saydam, “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Aralık 2009), 11.

⁸² İnalçık, *Devlet-i Aliyye II*, 128. Bu siyasi *tavırların* hanedan devletlerinin tamamı için geçerli olduğunu söyleyen İbn Haldun’un devlet felsefesine göre, hükümdarın otoritesine muhalif olabilme haklarını kendilerinde doğallıkla bulan kendi kavminin beylerine karşı hükümdar, müstakil olmak için kendi

ve kurumsal devlet yapısına geçiş süreci başlamış oluyordu.⁸³ Bu dönemde Bursa sarayına, devlete hizmet için yetiştirilmek üzere Rum, Sırp, Ulah, Arnavut, Macar, Sakson, Bulgar ve Latin kökenli çocuklardan fizik yapıları sağlam olanlar alınmaya başlanmıştır.⁸⁴ Böylece Osmanlı iktidarı, siyasi kadroya yeni soktuğu, doğrudan ve sadece kendisine itaat gösterecek bu yeni oyuncular sayesinde merkezdeki güçler dengesini kendi lehine değiştiriyordu. Ne ki çok sonraları, 16. asrın ikinci yarısından itibaren ise merkezdeki bu yeni güç, devşirme kökenli kapıkulları ve özellikle de yeniçeriler, güç dengelerini bu sefer Osmanoğulları aleyhinde bozacaktı.

1402'de Ankara Savaşı'ndaki Timur yenilgisiyle dağılan Osmanlı siyasi birliğini tekrar kurarak fetret devrini kapatan I. Mehmed Çelebi, kardeşler arası muhalefetin yaşandığı bu uzun dönemde Rumeli uç beylerinin tahtın kaderi hususundaki belirleyici etkilerine şahit olmuştu. Bu tecrübeden sonra Osmanlı iktidarının merkeziyetçi eğilimlerinin giderek arttığı gözlenmiştir. Bu yeni durum karşısında Rumeli beyleri ile Osmanlı hanedanı arasında gizil bir muhalefet başladıysa da bu beylerin fiili olarak Osmanlılar aleyhine bir faaliyete girişmeleri söz konusu olmamıştır.⁸⁵

II. Murad'a nisbet edilen bir rüya bu gizil muhalefet söyleminin asılsız olmadığına dair ipuçları barındırmaktadır. Buna göre II. Murad gördüğü bir rüyayı, bazı ehil kimselerden tabir etmelerini ister. Tabirciler rüyayı “senin soyundan yalnız beş hükümdar gelecek, ondan sonra başka bir soy senin saltanatına gelecek” şeklinde yorumlarlar. Bu yorumun yadsınamaz tesiriyle olacak ki ilerleyen süreçte Evrenos, Mihal, Turahan ve Malkoçoğulları gibi eski ve nüfuzlu ailelere mensup hiç kimse beylerbeyi, vezir ya da paşa yapılmamıştır.⁸⁶ Halk nazarında da karşılığı olan bu ailelerin üyelerinin siyasi statüleri *tedbiren* sancak beyliği ile sınırlandırılmıştır.⁸⁷

Rumeli Beylerinin Osmanlı iktidarının merkezîleşme ve kurumsallaşma-devletleşme sürecine girmesine karşı takındıkları muhalif tavır manevi boyutlarda olmakla birlikte

kavmi dışından bir takım taraftar ve yardımcıları ihtiyaç duyar. Devşirmelerin istihdamının başladığı bu dönem, İbn Haldun'un felsefesine göre *devletin ikinci tavrıdır*. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), 529-532.

⁸³ Emecen, *Hanedan, Devlet ve Toplum*, 14.

⁸⁴ Hasan Basri Karadeniz, *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri-Merkez ve Uç-* (İstanbul : Yeditepe Yayınevi, 2015), 213.

⁸⁵ Karadeniz, *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri-Merkez ve Uç-*, 379.

⁸⁶ Şerif Baştav (ed.), *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı tarihi: Giriş ve Metin: 1373-1512* (Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973), 134.

⁸⁷ Karadeniz, *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri-Merkez ve Uç-*, 400, 410.

Fatih döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde devlet merkezinin Edirne'den İstanbul'a nakline (1471) karşı olan Rumeli gazileri tarafından İstanbul hayli kötülenmiş⁸⁸ ve Fatih'in bu kararından vazgeçmesi beklenmiştir.⁸⁹

Osmanlı iktidarının tedbirli yaklaştığı olası muhalefet odakları sadece Rumeli uç beyleri ile sınırlı değildi. Eski ve köklü ailelerden Çandarlı ailesi de kuruluş devri boyunca Osmanlı iktidarına fiilen ortak olmuş durumdaydı. Veziriazamlık makamına kadar yükselen bu aile üyelerinden II. Halil Paşa'nın Fatih Sultan Mehmed'e birtakım hususlarda muhalefet ettiği ve nihayetinde bu muhalefetinin onun ölümüne sebep olduğu bilinen hususlardandır.⁹⁰

Anadolu Türk beylikleri ile Osmanlılar arasındaki siyasi denge de burada ele alınan tarihsel bağlamda değinilebilecek bir diğer husustur. Türklük açısından şartların eşit olduğu noktalarda İslam ve dindarlık üzerinden, örneğin Karamanoğulları ve Osmanoğulları arasında maneviyat vurgulu bir muhalefet söz konusu olmuştur.⁹¹ Esasen Osmanlı iktidarının bu husustaki tavrı da siyasi muhit ve şartlar tarafından etkilenmiş görünmektedir. Söz gelimi, Fetret devri sonrasında doğudaki diğer Türk beyliklerine karşı meşruiyetini sağlamlaştırma ve onaylatma ihtiyacı hissettiği anlaşılan Osmanlı iktidarının, II. Murad zamanında bu hususa özellikle itina gösterdiği görülmektedir. Onun döneminde Hacı Bayram halifelerinden Yazıcızade Ali'nin yazdığı Selçukname adlı eserle Osmanlıların Kayı boyu vurgusu üzerinden Oğuz köklerine dayandığı fikrinin işlenmesi, bu açıdan bakıldığında anlamlı görünmektedir.

Osmanlı idari mekanizmasında zaman içerisinde ortaya çıkan "ayanlık" kurumu da iktidar-muhalefet kültürü açısından değerlendirilebilir niteliktedir. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı siyasi iktidarının taşraya bakan veçhesinde öne çıkan bir kurum olarak *ayanlık*, her ne kadar merkez-taşra mekanizmasının doğal bir tezahürü olarak okunabilirse de öte yandan bu iki uç arasında zamanla oluşan gerilim kendine has bir uzlaşma-çatışma dinamiğini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı taşrasında daha 15. yüzyıldan beri mevcut olan *ayanlar*, iktisadi yapının zaman içindeki evrimiyle birlikte maddi olarak

⁸⁸ Karadeniz, *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri-Merkez ve Uç-*, 337.

⁸⁹ Karadeniz, *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri-Merkez ve Uç-*, 348.

⁹⁰ Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 190.

⁹¹ Hasan Basri Karadeniz, *Osmanlılar ile Anadolu Beylikleri Arasında Psikolojik Mücadele* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 89.

güçlenmiş ve merkezî iktidarın doğrudan muhatabı haline gelmişlerdir. Ayan adı verilen bu kimseler çok büyük oranda kapıkulları, mültezimler, sipahiler, emekli beylerbeyiler, kadılar, müderrisler ve müftüler gibi devlet görevlilerinden oluşuyordu. Bunların haricinde *eşraf* denilen, ticaret ve benzeri yollarla ekonomik olarak güçlenmiş bazı kimseler de zamanla bu zümreye dahil olabiliyordu. Bu ayan ve eşraftan kimseler özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tımar ve zeamet arazilerini iltizam yoluyla üzerlerine alarak, toprak yoluyla zenginleşmişlerdi. Osmanlı merkezî idaresi, örneğin 1683'teki Avusturya savaşı sürecinde bu ayanlardan sıklıkla maddi yardım talebinde bulunmuştu. Bu durum, onların ulaştıkları maddi değerini siyasi-askeri bir güce tekabül ettiğini göstermektedir. Öte yandan 1694'ten itibaren ise miri mukataalar bu şahıslara *malikane ve kayd-ı hayat* şartıyla verilmeye başlanmıştır. Devlet'in nakit ihtiyacının iç kaynaklarla karşılanması için bulunmuş bir çözüm yolu olarak görünen bu sistem,⁹² zaman zaman ayanları 'merkez için' işleyen bir güç odağı olmaktan çıkarmış ve siyasi olarak merkez karşısında görece özerklik talep eden bir kurumsallaşmaya evrilmiştir.⁹³ Kendine has bir uzlaşma-çatışma dinamiğinde seyreden bu merkez-çevre ilişkisi zamanla Osmanlı merkez iktidarı için tahdit ve tehdit edici bir muhalefet unsuru olarak görülmüştür. Bu süreçte merkez, çevrenin (ayan-valilerin) fiili gücünü yasal olarak da teyit etmek durumunda kalmış ve nihayetinde iki taraf arasında 1808'de "Sened-i İttifak" imzalanmıştır. Ancak II. Mahmud ayanların özerk siyasi varlıklarını esasen kabullenmemiş ve saltanatı süresince merkez için tehdit olarak gördüğü taşra ayan-valileriyle mücadeleye girmiştir.⁹⁴

17. yüzyılın başından itibaren taşrada fiili olarak ortaya çıkan ve merkezin de kabul gösterdiği bu yeni durum, özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra iyiden iyiye ihtiyaç gösteren yenileşme ve reform sürecinde iki uç arasında gerilimlere sebep olmuştur. Yapılması planlanan askeri reformların maliyeti konusu merkez ile ayanlar arasındaki ihtilafları tetiklemiştir. III. Selim'in saltanatında uygulamaya konan Nizam-ı

⁹² Ercüment Topuz, "Osmanlı Islahat Asrı Arifesinde Merkezi Hassasiyetler, Ayanlar ve Şehir Kethüdaları", *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17 (2017), 122.

⁹³ Söz konusu kurumsallaşmanın geleneksel Osmanlı merkezîyetçiliği karşısındaki açıkça yeniliğini "ayanlık düzeni" nitelendirmesiyle vurgulayan ve bu uygulamayı Orta Çağ Avrupasındaki *derebeylik* rejimine benzeterek ele alan bir çalışma için bkz: Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi* VIII-XII/14-23 (1974 1970), 51-61.

⁹⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1977), 23-26.

Cedit'in, esasen devletin mali kaynakları açısından da ciddi bir merkezileşme ve dolayısıyla da ayanların pasifize edilerek etkisizleştirilmesi anlamına geldiği açıktı. Bu nedenle de kurulmak istenen yeni düzene karşı statükoyu muhafaza etmek isteyen bazı ayanların muhalefeti söz konusu olmuştur.⁹⁵ Nizam-ı Cedit ve özellikle de Tanzimat döneminde görülen merkezileşme sürecine direnen ayanlarla çatışmalar yaşandıysa da çoğunlukla onların siyasi özerkliklerinden merkez lehine vazgeçmeleri kaydıyla yeni bürokratik sistem içine konumlandırılmaları ve sosyo-ekonomik varlıklarının merkezce kabulü şeklinde bir uzlaşma zemini aranmış ve bu şekilde çözüm bulunmuştur. Tanzimat sürecindeki reformlarla ortaya çıkan yeni idare sisteminde taşradaki memuriyetlerin çoğunluğuna o bölgedeki ayan ve eşraftan olan kimseler atanmışlardır.⁹⁶

Osmanlı siyasi kültürüne iktidar ve muhalefet ekseninde bakıldığında tespit edilebilecek güç odaklarından bir diğeri tarikatlardır. Esasen klasik Osmanlı düzeninde gücün kaynaklandığı iki temel dayanak toprak ve insan kaynağı idi. Toprak vasıtasıyla elde edilen artı gelirin yönetimi ve paylaşımı konusunda merkez ve çevre arasında ne türden gerilimler oluştuğuna daha önce değinilmişti. Tarikatlar söz konusu olduğunda ise Osmanlı siyasi merkezini tedbir almaya iten sebeplerin daha çok bu oluşumların yönettiği insan kaynağı dolayısıyla merkezde oluşan tedirginlik olduğu anlaşılmaktadır.

Tarikatların kendi yapısal formları gereği oluşturdukları hiyerarşik örgütlenme biçimi, bağlılarının sayısı ile orantılı olarak söz konusu tarikata sosyolojik açıdan bir insan kaynağı gücü temin ediyordu. Bu durumun farkında olan Osmanlı merkez idaresi tarikatları doğrudan muhatap alıyor ve onlara vergi muafiyeti, toprak tahsisi gibi maddi imkanlar sağlamanın yanı sıra, ileri gelenlerine de ordu şeyhliği, kürsü şeyhliği, duagûluk gibi resmi görevler sunarak bu oluşumları mümkün mertebe politik etkileşim içinde tutmak istiyordu. Durum böyle olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısına eklemlenen ana akım Sünni İslam yorumuna muhalefet eden ve kurumsal tekke/tarikat oluşumunu reddeden daha serazat tarikat oluşumları da yok değildi ki devlet, bu türden

⁹⁵ M. Yaşar Ertaş, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa", *History Studies: International Journal of History* Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı (2012), 117.

⁹⁶ Halil İncelik, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu - Halil İncelik (Ankara : Phoenix Yayınevi, 2006), 118.

oluşumları takip etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu bağlamda örnek olarak zikredilebilecek bir oluşum Bayramî-Melamî tarikatıdır.

Yerleşik tarikat-devlet ilişkisinin dışına çıkan Bayramî-Melami ekolü belirli bir mekana, yani bir merkez tekkesine yerleşmemiş ve geleneksel tarikat kılık kıyafet tarzlarını da benimsememişti. Bu durum da söz konusu tarikatın insan kaynağı potansiyeli bakımından öngörülebilir olmasını zorlaştırmış ve bu bakımdan devleti kaygılandırmıştır.⁹⁷ Şeyh-kutup adı verilen tarikat liderlerinin bağlıları nezdindeki maddi-manevi mutlak gücü bu kaygının temel sebebinin teşkil etmiş görünmektedir.⁹⁸ Daha önceki tarihsel tecrübeye ve Osmanlı siyasi hafızasında yer etmiş bulunan Baba İshak, Şeyh Bedreddin ve Erdebili tarikat oluşumlarının sebep olduğu gelişmelerin negatif ve uyarıcı etkisini de dikkate aldığı çok olası olan Osmanlı merkez idaresi, bu anlamda belirli bir tarikatı özellikle hedef almamış fakat tarikat menşeli olası muhalefet hareketlerine karşı teyakkuzda olduğunu belli etmiştir. Bu bağlamda, bir ara İstanbul'a gelen ve çevresinde hayli adam toplayan Bayramî-melami şeyhi İsmail Maşuki'nin aşırı bulunan protestocu vaazları neticede mahkemede yargılanmasına yol açmıştır.⁹⁹ Öte yandan Işık'ın çalışmasında aktardığı bir başka örnekten anlaşıldığı kadarıyla, çok daha ileri bir tarihte dahi bir nakşibendiyye tarikatı mensubu da benzer kaygılarla takibata uğramış ve sürgün ile cezalandırılmıştır.¹⁰⁰

İslam dininin ana akım sünni yorumu dışında yer alan Melamiler, Kalenderiler, Kızılbaşlar, Bektaşiler gibi tarikat ekolleri yukarıda bahsettiğimiz şekilde, salt dinî çeşitliliğin ötesine geçip siyasi muhalefet ihtimalleri¹⁰¹ ve durumlarına göre gözetim altında tutulmak istenmişlerdir.¹⁰² Ancak öte yandan Osmanlı siyasi elitinin anladığı şekliyle Sünnilik ana akım din yorumu olsa da, o da kendi içerisinde farklı yorumcular çıkarabiliyordu ve bu da zaman zaman problemlere yol açabiliyordu. Örneğin Kanuni

⁹⁷ Zekeriya Işık, "Osmanlı Klasik Çağında İdeolojik ve Ontolojik Bir Muhalefet: Bayramî Melâmiliği", *Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1*, ed. A. Cahid Haksever (Ankara: KALEM Eğitim Kültür Akademi Derneği, 2016), 550-551.

⁹⁸ Işık, "Osmanlı Klasik Çağında Muhalefet", 551.

⁹⁹ Işık, "Osmanlı Klasik Çağında Muhalefet", 554.

¹⁰⁰ 1890'da Siverek kazasının Gülpınar köyünde bulunan tarikat-ı nakşibendiye mensubu Şeyh Haluk Kürtlerden ve sair insanlardan beş altı bin insanı başına toplayıp mürit yapmış, bu durum sakıncalı görülerek şeyh tedbir için Hicaz'a sürgün edilmiştir. Işık, "Osmanlı Klasik Çağında Muhalefet", 558.

¹⁰¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", *Belleten* LXIV/239 (Nisan 2000), 129-159.

¹⁰² Ocak, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", 190-194.

Sultan Süleyman döneminde sünni ulema arasında bir tartışma konusu olarak gündeme gelen para vakıfları meselesi çeşitli çalışmalarda bu bakımdan değerlendirilmiştir.¹⁰³

Osmanlı iktidarının siyasi portresini mutlak bir monarşi olarak çizmeye çalışan tarihyazımları mevcut olduysa da¹⁰⁴ böylesi bir algının gerçeği hiç de yansıtmadığı bazı yakın zamanlı çalışmalarda ortaya konulmuştur.¹⁰⁵ Çalışmamızın bu bölümünün ilk kısımlarında Sultan Fatih'e kadar olan dönemdeki siyasi yapının Osmanlı padişahı ile Anadolu Türk beyleri ve Rumeli uc gazi beyleri arasındaki uzlaşma-çatışma dinamiği içerisinde nasıl şekillendiği ortaya konmuştu. Buradan da anlaşıldığı üzere Osmanlı padişahı o dönemde mutlak bir monark olmaktan hayli uzak olup birçok muhalefet odağıyla karşı karşıya bulunuyor ve iktidarı elinde tutmak için birçok dengeyi gözetmek durumunda kalıyordu.

Fatih Sultan Mehmet zamanından çok önce I. Bayezid devrinde devşirmelerin istihdamıyla başlayan Osmanlı idari mekanizmasının merkezîyetçi eğilimleri, yukarıda işaret edilen sürecin sonunda ve özellikle II. Mehmet'in İstanbul'u fetihle kazandığı fâtiş karizmasıyla teyit edildikten sonra iyice güçlenmişti. Osmanlı padişahına sonsuzmuş hissini uyandıran bir kudret temin eden bu siyasi karizma gerçekten de Fatih'i mutlak bir iktidara ulaştırmış görünmekteydi. Ancak siyasi aktörlerin devam eden varlığı Fatih döneminin tam merkezîyetçi politikalarına karşı alttan alta büyüyen bir muhalefeti de doğurmuştu. Fatih döneminde devletin maddi kaynaklarının iyiden iyiye zorlanması, yeni vergilerin ihdası ve görülen enflasyon hem ulema-asker cephesinde hem de halkta bir tepkiye yol açmıştı. Bu tepkiler günün sonunda muhalefet odaklarının şehzade II. Bayezid'in yanında kümelenmelerine yol açmıştı. Gerçekten de Fatih'ten hemen sonraki

¹⁰³ Konuyu İmam Birgivi özelinde ele alan iki farklı çalışma için bkz: Kaşif Hamdi Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Örfün Kaynak Değerine İlişkin Birgivi ve Ebussuud Arasındaki Tartışmalar", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit - Mehmet Özkan (Balıkesir, 2019), 57-78; Fahri Unan, "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünni Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi", *Türk Yurdu Dergisi* 10/36 (Ağustos 1990), 33-42.

¹⁰⁴ Padişah ve kapıkullarından oluşan idare mekanizmasının bir tür tiranlık olduğu, bunun da zorbalık içerdiğinden meşru bir idare olmadığı, hükümdar ve tebaası arasındaki olağan ilişki üslubunun bir yasaya değil şiddete dayandığı ve bu iddialara dayanarak da bu yönetim biçimini bir 'akıldışılık yönetimi' (irragionevole governo) olduğunu iddia eden bir kaynağın tahlili için bkz: Lucette Valensi, *Venedik ve Bab-ı Âli: Despot'un Doğuşu* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 103.

¹⁰⁵ Rif'at Abou El-Hajj, Palmira Brummet, Jane Hathaway, Linda T. Darling ve Baki Tezcan gibi tarihçiler Osmanlı klasik ve erken-modern dönemleriyle ilgili olarak yaptıkları çalışmalarla bu dönemlere farklı bir gözle bakılmasını teklif eden tarihçilerden bazılarıdır.

süreçte bu muhalif oluşumun etkisini gösterdiği ve II. Bayezid döneminde devletin örfi uygulamalarının yumuşatıldığı görülmüştür.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nin siyasi kültüründe özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren giderek artan tonda Sünnilik vurgusunun yükseldiği görülmektedir. Bunun içeride ve dışarıda iki temel sebebi olmuştur. Esasen Osmanlı'nın Anadolu'nun doğusundaki topraklarını doğrudan tehdit eden dış sebep Şah İsmail'in liderliğindeki Şii Safevi Devleti'nin genişleme politikasıydı.¹⁰⁷ İç sebep ise Osmanlı merkezindeki asker ve ulema gibi güç öbeklerinin, haklarını korumak adına sıkça başvurdukları şeriatın bu öbekler için olduğu kadar geniş reaya kitleleri tarafından da en etkili meşruiyet aracı olarak görülmesiydi. Şu halde şer'i hukukun giderek artan ağırlığı saray tarafından da hissediliyordu. Bunun sonucunda 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlı siyasetinde şeriatın ve ondan kaynaklanan fikhin *klasikleşmesi* ve 17. yüzyıl bitmeden padişahın örfi yetkisi olan *kanunun* karşısında ulemanın /fikhin kesin bir üstünlük kazanması söz konusu olmuştur. Osmanlı padişahının ulema tarafından yorumlanan fikha/şer'i hukuka en az onlar kadar sahip çıkması, bir açıdan bakıldığında, ulema-asker cephesinin muhalefetlerini üzerine temellendirdiği ana dayanaklarına doğrudan ortak olması olarak da yorumlanmıştır.¹⁰⁸

Tarih yazımında klasik dönem olarak tabir edilen periyotta Osmanlı padişahı, tıpkı Fatih öncesi dönemde olduğu gibi yine mutlak bir güce sahip değildi. Alternatif hanedan ve beylere karşı devşirme kökenli kapıkulları istihdamıyla merkezileşme yoluna giderek siyasi iktidarı elde tutmayı başaran Osmanlı padişahı, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu kez kendisini yeni şartlar içerisinde ve yeni siyasi aktörler karşısında bulmuştu. Yeniçeri ve ulema bu dönemde padişahın, kendilerine dayanarak gücünü pekiştirdiği ama öte yandan da yine kendileriyle uzlaşmak zorunda kaldığı siyasi güç odakları olarak ön plana çıkmıştır.

İnalcık'ın aktardığı bir rapora göre 1610'da İstanbul'da bulunan kara ordusunu oluşturan ve tamamı ulufeli (maaşlı) olan yeniçeri, acemi oğlanları, cebeci-topçu ve altı-bölük sipahilerinin tamamı 75.868 nefer; aldıkları ulûfe ise altmış milyon akçeydi ki bu da

¹⁰⁶ Emecen, *Hanedan, Devlet ve Toplum*, 22.

¹⁰⁷ Emecen, *Hanedan, Devlet ve Toplum*, 23.

¹⁰⁸ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (New York: Cambridge University, 2010), 43.

beşyüz bin altına tekabül ederdi.¹⁰⁹ Şu halde böylesi devasa bir ekonomik varlığın merkezdeki siyasette bir karşılığının olmayacağını düşünmek oldukça zordur. Bu kitlenin her şeyden evvel kendi maddi varlığını korumak için bazı eylemlere girişmesi ve bu bağlamda siyasi otoritenin kaynağı olan padişah üzerinde sınırlandırıcı bir etkide bulunması son derece olağandır ve nitekim tarihsel kayıtlara göre öyle de olmuştur. 1622-1730 arasında İstanbul’da çıkan muhtelif isyanlar neticesinde beş Osmanlı padişahı tahtından indirilmiştir.¹¹⁰

Osmanlı payitahtında ortaya çıkan isyanlar her ne kadar merkezdeki silahlı unsur olarak yeniçeriler eliyle icra edilmişse de bu eylemlerde silah, tek başına asla bir meşruiyet kaynağı değildi ve olamazdı. Yeniçeriler olsun altı-bölük sipahileri olsun genel anlamda silahlı unsurlar bir isyana kalkışmaları halinde daima ulemanın fetvasını alarak isyanı meşru göstermeye çalışırlardı.¹¹¹ Öte yandan 20. yüzyıl tarihyazımında yeniçeri isyanları olarak anılagelen ayaklanmalar kendilerine has bir ajandadan yoksun da değildi ve bazı muayyen sebep ve gayeleri olurdu. Bu isyanları *kronik* ve *akut* olarak ikiye ayıran tarihçi Brummet en yüksek oranda görülenin kronik isyan tipi olduğunu belirtmiştir.¹¹²

Brummet’in akut isyan olarak tabir ettiği ve 1552’de Safeviler üzerine seferdeyken Kanuni Süleyman’ın vefat ettiği haberinin orduda yayılması üzerine askerin huzursuzlanması ile ortaya çıkan ve daha sonra padişahın hayatta olduğunun öğrenilmesi ile yatıştırılan bu türden ayaklanmalar sınıfına girmektedir. Seferlerin uzaması ya da lojistiği ile alakalı sıkıntılar da genel olarak bu türden ayaklanmalara sebep teşkil edebiliyordu. Ancak bu çalışmamız, konusu gereği daha çok kronik tabir edilen isyan türüyle ilgilenmektedir.

Osmanlı merkezinde ortaya çıkan ayaklanmaların kronik ve kendini tekrar eden yapısına yakından bakıldığında altta yatan bazı sabit sebepler tespit edilmiştir. Dahası, Osmanlı’daki isyanların tarihi hakkındaki çalışmaların, bir açıdan bakıldığında, Osmanlı hanedanının siyasi otoritesinin limitleri hakkında bize veri sağladığı görülmektedir.¹¹³

¹⁰⁹ İncalcık, *Devlet-i Aliyye II*, 155.

¹¹⁰ Annemarike Stremmelar, *Justice And Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703* (Leiden : Universiteit Leiden, 1972), 6.

¹¹¹ İncalcık, *Devlet-i Aliyye II*, 178.

¹¹² Palmira Brummett, “Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion”, *Turkish Studies Association Bulletin* 22/1 (Spring 1998), 96.

¹¹³ Brummett, “Classifying Ottoman Mutiny”, 96.

‘Askerî’ tabir edilen yönetici kesime dahil bulunan yeniçeriler, söz konusu isyanları eyleme dökerken hem merkezdeki ulemanın çoğunluğunu hem de zamanla kendilerinin doğal bir uzantısı haline gelmiş olan çarşı esnafının yani halkın desteğini arkasına alırlardı. İsyanların genel örüntüsüne bakıldığında isyanların geniş bir tabana oturmasının sağlanmaya çalışıldığı fark edilmektedir.¹¹⁴ İsyanın ilk evresinde Sultanın ve yakın memurlarının kötülükleri dillendirilmeye başlanır ve akabinde camilerde yapılan vaazlarla söz konusu yöneticiler iğnelenmeye devam ederdi. Bu aşamadan sonra da silahlı kuvvetler yani yeniçeriler devreye girer ve isyan fiiliyata dökülürdü. Modern uygulamadaki gibi kışkalarında izole edilmiş olmayan yeniçerilerin çarşı esnafıyla içinde bulunduğu sıkı ilişki, isyanlara demokratik görüntüsünü sağlayan en önemli unsurlardan biri oluyordu.¹¹⁵

Yeniçeri isyanları ve söz gelimi 1730’daki gibi açıkça halk destekli isyanların bozulma, fesad, çöküş gibi kavramlarla okunması söz konusu olmuşsa da başta Şerif Mardin olmak üzere bazı sosyolog, siyaset bilimci ve tarihçiler isyan hadiselerine farklı bir gözle bakılmasını teklif etmişlerdir. Bu bakış açısına göre iktidarın olduğu yerde doğal olarak muhalefet de oluşur. Ancak muhalefetin iktidardaki güçle konuşma biçimi tarih boyunca ayniyet göstermediğinden, modern kavramları aramak için geçmişe dönük tarama yapmak bizi anakronizme itebileceği gibi, siyasetin ve dolayısıyla toplumların doğası ile ilgili hatalı çıkarımlarda bulunmamıza da sebep olabilir. Bu anlamda Mardin’in tespitleri önem arz etmektedir. Mardin’in belirttiğine göre Osmanlı toplumunda padişah ve hanedan dahil siyasi unsurların tamamı için bağlayıcı olan “zımnî bir toplumsal sözleşme” mevcuttu ve gücünü temelde şariat adı verilen ilahi yasadan alan bu sözleşmeye aykırı hareket eden veya aşırı mutlakiyetçi eğilimlerle sözleşmenin sınırlarını zorlayan otoriteye karşı meşru bir isyan söz konusu olurdu. Bu anlamda, söz konusu isyanlar kaotik, başıbozuk veya histerik olmaktan çok uzaktı. Mardin bu bağlamda şunları kaydetmiştir:

¹¹⁴ Söz konusu halk desteğini popüler şiddet (popular violence) olarak tanımlayan bir çalışma, orta sınıfların desteği olmaksızın Fransız İhtilali’nin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını ileri sürmüştür. Jack Censer - Lynn Hunt, “Imaging the French Revolution: Depictions of the French Revolutionary Crowd”, *The American Historical Review* 110/1 (Şubat 2005), 38. Osmanlı yeniçeri isyanları özelinde ise yeniçerilerin çarşı esnafı ile olan yakın ilişkisi bilindiğinden, ahaliden temin edilecek popüler şiddetin söz konusu olmadığı durumlarda bile yine onların onaylayıcı sessizliğinin, isyanın akıbeti adına anlamlı olmadığı söylenemez.

¹¹⁵ Şerif Mardin, “Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet”, *Türk Modernleşmesi: Makaleler: IV* (İstanbul : İletişim Yayınları, 1991), 115.

“...anarşi ile, çok haklı olarak "halk isyanları" diye isimlendirilen hâdiseler arasında bir ayırım yapmak zorundayız. Burada, haklı bir sebebe dayanan Osmanlı isyanları ile, meşrû bir ayaklanma teorisinin zımnî desteği ile ortaya çıkan ayanlanmaların Osmanlı târihi içindeki seyrini ele almamız ve bugüne kadar bu hususa kimsenin vermediği önemi vermemiz için yeterli sayıda sebep vardır. Geçmişe baktığımızda, başlangıcından bugüne kadar Batı Avrupa demokrasi târihinin de bir dizi birbirleriyle ilgisiz şiddet ve entrika serüvenlerini andırdığı unutulmamalıdır.”¹¹⁶

Mardin’in yukarıda aktardığımız görüşünü ifade etmesinden sonra isyanlara bu bakış açısıyla bakan bazı çalışmalar yapılmış ve söz konusu bakış açısı güç kazanmıştır.¹¹⁷ Bu çalışmanın doğrudan konusu olmadığı için daha fazla detaylandırılmayacak olan bu husus, Tanzimat ve modernleşme öncesi Osmanlı siyasi kültürünün dinamik yapısına dair verdiği izlenim açısından önemlidir.

Tarihî seyirde Osmanlı payitahtındaki politik unsurlar arasında var olan zımnî sözleşmenin tarafları arasındaki güç dengesinin hiçbir zaman değişmediği söylenemez. Fatih Sultan Mehmet ile başlayan padişah merkezli iktidar, zaman içerisinde veziriazam ve paşakapılarına doğru kaymış ve bunlar arasında yeni bir siyasi uzlaşma arama süreci başlamıştır. Özellikle 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan bu süreç, 17. yüzyıl boyunca görülen askerî/politik isyanlarla artarak devam etmiş ve 1730 Patrona isyanına rağmen 18. yüzyıl bu bakımdan siyasi uzlaşmanın sağlandığı, önceki yüzyıla göre daha sakin bir dönemi getirmiştir.¹¹⁸

2.2. Tanzimat Dönemi’nde Muhalefet

Her şeyden evvel Tanzimat, kendinden önceki ıslahat girişimlerin bir devamı ancak çok daha geniş kapsamlısı olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁹ 3 Kasım 1839’da Gülhane’de Mustafa

¹¹⁶ Mardin, “Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet”, 109.

¹¹⁷ Öte yandan Osmanlı kroniklerinin söz gelimi 1703 isyanını isimlendirmek için *isyan* kelimesine göre daha nötr bir ifade olan “vaka” kelimesini seçmeleri de dikkat çekici bir husus olarak zikredilmiştir. Jane Hathaway, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyân ve Ayaklanma*, çev. Deniz Berktaş (İstanbul : Alkım Yayınevi, 2010), 11.

¹¹⁸ Osmanlı iktidarının yapısının söz konusu dönemler boyunca devamlı olarak değişerek söz gelimi Fatih dönemindekinden tamamen bambaşka bir mahiyet kazandığını vurgulayan çalışmalardan ikisi için bkz: Rifa’at Ali Abou el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel - Canay Şahin (Ankara : İmge Kitabevi, 2000); Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (New York : Cambridge University, 2010).

¹¹⁹ Ahmed Hamid Ongunsu, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, *Tanzimat I*, (İstanbul, MEB, 1999), 8.

Reşit Paşa tarafından ilan edilen ferman, Osmanlı ıslahat tarihi açısından yeni bir dönemin habercisi sayılmıştır. Tanzimat’a Osmanlı toplumunun farklı öbeklerinden farklı tepkiler gelmişse de zamanla bir kabulden çok, bu fermanla kaynağını bulan uygulamalar toplumsal bir reddetme ile karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar Tanzimat fermanındaki can ve mal emniyeti vurgusu, zorla askere alım yapılmayacağı, yargılanmadan idam olunmayacağı, vergide adalet sağlanacağı gibi hususlar Müslüman tebaa tarafından müspet karşılanmışsa da yine aynı fermandaki bazı hususlar uygulamada giderek Müslüman tebaanın tepkisini çekmiştir. Çünkü Tanzimat fermanı Osmanlı toplumundaki geleneksel din temelli millet sistemini değiştirmeye yönelik uygulamalar öneriyordu. Söz gelimi artık gayrimüslimlere halk dilindeki küçümseyici anlamından ötürü *gavur* denmeyecek ve Hristiyanların çoğunlukta oldukları yerlerde çan çalınması serbest hale getirilecekti. Bu gibi uygulamalar zamanla bazı gelenekçi çevreler ve Müslüman halk nazarında Tanzimat’ın bir Frenkleşme projesi olarak görülmesine yol açmıştır.¹²⁰ Tanzimat’a karşı Müslüman tebaanın verdiği tepkiler temelde öyle olmasa da uygulamada gayrimüslimler lehine pozitif bir ayrımcılığa dönüşen idari görevlendirmelere yöneliktir.¹²¹ Ancak bunun yanında örneğin Tanzimat dönemindeki askere alma uygulamasının getirdiği hizmet süresinin uzun ve belirsiz oluşu da sosyal tepkiye neden olan hususlardan bir başkasıydı.¹²²

Diğer yandan Tanzimat, getirmek istediği yeni düzen nedeniyle yönetici kesime mensup birçok kimse tarafından da olumsuz karşılanmıştı ki bunlar genel anlamda menfaatlerini statükonun devamında gören eşraf, vali ve ayanlar ile iltizam sisteminin kaldırılmasından rahatsız olan diğer kimselerdi.¹²³ Şüphesiz çıkarları bunlarınkıyla örtüşen ve Tanzimat’ın teklif ettiği yeni düzen ile çatışan bazı kadı ve ulema da mevcuttu;¹²⁴ bunlar da

¹²⁰ Ahmet Dönmez, “Tanzimat, Islahat Fermanları ve Avrupa Devletleri: İçerik, Ortaya Çıkış ve Tepkiler (1839–1856)”, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*- 22 (2019), 53.

¹²¹ Hasan Karaköse, “Tanzimat’a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı (1850)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* 10/53 (20 Aralık 2017), 255.

¹²² Müslüman tebaa tarafından bu nedenle tepkiyle karşılanan askerlik meselesi gayrimüslim tebaa tarafından çok daha büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin Rum Ortodokslar Tanzimat’ın bu bağlamda getirdiği eşitlikten hiç memnun olmamışlar ve protestolarda bulunmuşlardır. Nihayetinde devlet bu uygulamadan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ejder Okumuş, “Tanzimat Hareketine Muhalefet”, *Marife* 3/2 (Güz 2003), 97.

¹²³ Cabir Doğan, “Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat’ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (Şubat 2010), 21.

¹²⁴ Bu tespit özellikle bazı taşra uleması hakkında doğru görünmektedir. Örneğin Mekke reîsü’l ulemâsı Cemal Efendi, Tanzimat politikalarıyla artık Türklerin mürted olduğunu, dinden çıktıklarını, kanlarının ve mallarının helal olduğunu, onlara itaatin gerekmediğini ifade eden sert yazılar yazmış ve 1855 Nisan ayında patlak veren Mekke olayları Osmanlı hükümetini hayli uğraştırmıştır. Ancak dinî nedenler öne

Tanzimat'ın aleyhinde konumlanınca muhalefetin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Zira Tanzimat, hem idari olarak hem de ekonomik kaynakların ve vergilerin toplanması anlamında olabildiğince merkeziyetçi¹²⁵ bir yapıya geçişi temsil ediyordu.¹²⁶ Öte yandan Osmanlı payitahtındaki politik güç odakları da Tanzimat'ın uygulanması konusunda Reşit Paşa ile aynı fikirde olanlar arasında bile onun fazla aceleci olduğunu düşünenler bulunuyordu. Dolayısıyla Osmanlı merkezinde dahi Tanzimat'a karşı muhafazakar bir muhalefet ortaya çıkmıştı.¹²⁷

1856'da ilan edilen Islahat Fermanı da yukarıda zikri geçen çevrelerin muhalefetlerini artırmalarına neden olmuştur. Tanzimat Fermanı ile bütün Osmanlı tebaasına getirilen eşitlik ilkesi Islahat Fermanı'nın yapısı gereği daha çok gayrimüslimlerin lehine bir ayrımcılığa dönüşünce daha büyük bir tepkiye neden olmakta gecikmedi. Öte yandan bu fermana tepki, Tanzimat'a olduğu gibi sadece muhafazakar çevrelerden değil, Tanzimat'ı destekleyen ve hatta onun öncüsü olan Reşit Paşa gibi yenilikçi isimlerden de geliyordu. Çünkü Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak Islahat Fermanı, Paris Antlaşması'nın maddelerine sokulmuş ve bu yüzden de devlet dış güçlere karşı açık bir sorumluluk altına girmişti. Bu durum, iktidardaki padişah Abdülmecid'e karşı muhalefeti güçlendirmiş ve onları daha örgütlü bir harekete girişmeleri için ikna eden tetikleyici bir etki göstermiştir.¹²⁸

2.2.1. Yeni Osmanlılar Öncesinde Muhalefet Kültürü

Modern dönem öncesi geleneksel Osmanlı siyasetinde sarayın iktidarını sınırlayıcı iki unsur olarak yeniçerilerin ve ulemanın etkisi gösterilmiştir. Öte yandan daha 16. yüzyıldan itibaren veziriazamlık ve şeyhülislamlık gibi iki ayrı kurumun giderek artan

sürülerek girişilen Mekke'deki isyan hareketinin en temel sebebinin Tanzimat ile birlikte gelen esir ticaretinin yasaklanması uygulaması olduğu dikkate alınca, meselenin ekonomik boyutu da ortaya çıkmaktadır. Okumuş, "Tanzimat Hareketine Muhalefet", 92.

¹²⁵ İdari teşkilatta yapılan ıslahat valilerin yetkilerini azaltma amacı güdüyordu. Buna göre valiler daha çok asayiş işleriyle ilgilenecek ve malî işler merkezden gönderilen *muhasıl-ı emvaller* eliyle yürütülecekti. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", 625. Ne var ki bu durum zaman zaman söz konusu yeni vergi memurları için hayli tehlikeli bir hal alabiliyordu. Konuyu bu açıdan ele alan bir çalışma için bkz. İbrahim Aykun, "Tanzimat Fermanına Bir Tepki: 1840 Tokat Olayı ve Muhasıl Mehmet Hilmi Efendi'nin Öldürülmesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/41 (Aralık 2008), 113-135.

¹²⁶ Okumuş, "Tanzimat Hareketine Muhalefet", 88.

¹²⁷ Dönmez, "Tanzimat, Islahat Fermanları ve Avrupa Devletleri: İçerik, Ortaya Çıkış ve Tepkiler (1839–1856)", 55.

¹²⁸ Dönmez, "Tanzimat, Islahat Fermanları ve Avrupa Devletleri: İçerik, Ortaya Çıkış ve Tepkiler (1839–1856)", 56.

oranda padişahın yetkilerini paylaşır olması da Osmanlı idari mekanizmasının mutlakiyetçi bir yapıdan oldukça erken dönemlerden itibaren uzaklaşarak meşrutiyetçi eğilimler göstermesi olarak yorumlanmıştır. Aynı bakış açısıyla, Osmanlı tarihi özelinde *meşrutiyet* kavramının aslında 19. yüzyıldan ve Batılılaşma sürecinden çok daha önceye dayandığı ileri sürülmüştür.¹²⁹ Meşrutiyetçi eğilimin varlığı ise doğal olarak, siyasi otoritenin¹³⁰ mutlakiyetçi eğilimler göstermesi halinde, karşısında bir muhalefet grubu ile karşılaşması anlamına gelmektedir ki bu muhalefet gruplarının sebep oldukları isyanlar¹³¹ Osmanlı tarihinin çok önemli bir bölümünü teşkil etmektedir.¹³²

1826'da Sultan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı lağvetmesi ile birlikte Osmanlı padişahı, kendisinin karar alma süreçlerini doğrudan etkileyen ve sınırlandıran bir politik aktörden bağımsızlaşma sağlamıştır. Ancak siyasetin doğasının bizatihi ürettiği bir gerçeklik olarak muhalefetin varlığının tamamen son bulması söz konusu olamazdı. Dolayısıyla aynı yüzyılın ikinci yarısının başlarında Osmanlı iktidarı¹³³ yeniden muhalefet odaklarıyla karşı karşıya kalmıştır.

1839'da ilan edilen Tanzimat fermanının ilk etapta yarattığı pozitif havanın ardından uygulamada karşılaşılan büyük güçlüklerin ve yeni idari merkezileşme sürecine karşı taşranın verdiği tepkilerin ciddi bir muhalefet ve isyan dalgasına sebep olduğuna daha önce değinilmişti.¹³⁴ 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ise daha büyük hoşnutsuzluklara sebep olmuş ve Osmanlı payitahtında bazı muhalif örgütlenmeler baş göstermeye başlamıştır. Burada, payitahtta örgütlenen iki muhalif oluşumdan kısaca bahsedeceğiz ki bunlardan ikincisi doğrudan bu çalışmayı ana konusuna, yani Yeni Osmanlılar muhalefetine götürecektir.

¹²⁹ Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", çev. Abdülhamit Kırmızı, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13/24 (Ocak 2008), 3-4.

¹³⁰ Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 124.

¹³¹ Bu isyanların, Şerif Mardin'in değerlendirmesiyle, 'politik bir konuşma biçimi' olarak okunabileceği hatırlanmalıdır. Konuyla ilgili bir başka tespit ise şöyledir: "Neden gerçekten? I. Charles'ın 1649'da idamına yol açan İngiliz İç Savaşı'nın ve I. Charles'ın oğlu II. James'i tahtından indiren 1688'in 'görkemli' devriminin meşruti idareye doğru ilerlemeler olduğuna inanıyoruz da; konu Osmanlı Sultanı İbrahim'in 1648'deki katli ve İbrahim'in oğlu IV. Mehmed'in tahtından indirilmesine gelince, bunlar sadece çöküş belirtileri oluyor? Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 5.

¹³² Bu bağlamda II. Osman'ı tahttan indiren muhalefet ile III. Selim'i tahttan indiren muhalefet arasındaki yaklaşık iki yüz yıllık dönem özellikle dikkat çekici görünmektedir.

¹³³ Bu sürece paralel olarak Tanzimat dönemindeki bürokratik modernleşme ile birlikte siyasi erkin giderek saraydan (padişahın) Babî'ye (sadrâzama) kaydığını belirtmek gerekir.

¹³⁴ Bu konu hem esas konuyu gölgede bırakacak denli geniş olduğundan hem de Ziya Paşa'nın muhalif söylemlerinde de yer yer ele alındığından burada fazla ayrıntıya girilmemiştir.

Tanzimat döneminde Osmanlı payitahtında ortaya çıkan ilk örgütlü muhalefet hareketi tarihe “Kuleli Vakası” adıyla geçmiştir.¹³⁵ Abdülmecit idaresine karşı giderek artan hoşnutsuzluğun temelinde Tanzimat birikiminin üzerine özellikle Kırım Savaşı sürecinde iyice bozulan mali durum ve ekonomik buhran ile Islahat Fermanı dolayısıyla gayrimüslimlere getirilen eşit vatandaşlık statüsünün Müslüman tebaada yarattığı infial vardı. Mali buhrana rağmen sarayın masraflarının giderek arttığı yönündeki genel olumsuz algı da Abdülmecit idaresine karşı memnuniyetsizliği artıran diğer önemli etkendi. Bu şartlar vasatında 1859 Nisan’ında, Kırım Savaşı’nda görev almış Bayezid müderrisi Süleymaniyeli Şeyh Ahmed¹³⁶ ile yine onunla aynı cephede savaşmış olan Hüseyin Daim Paşa’nın başını çektiği bir örgütlenme gerçekleşmiştir. Fedailer Cemiyeti adı da verilen bu örgütlü yapının¹³⁷ hedefi, örgütün lideri Şeyh Ahmed’in sorgusundaki ifadesine göre ‘beytülmâl’in yani devlet hazinesinin israf edilmesine son vermek ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasında fark yoktur diyenleri’ cezalandırmaktır.¹³⁸ Planlı bir hükümet darbesi olarak görünen girişim¹³⁹ uygulamaya konulma fırsatı bulamadan deşifre edilmiş¹⁴⁰ ve örgüt Eylül 1859’da çöktürülmüştür.

¹³⁵ Cem Düzen, “Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vakası” 19/1 (2017), 109.

¹³⁶ Örgütün lideri olarak öne çıkan kişinin ulemadan karizmatik bir şeyh olması söz konusu girişimin mahiyeti üzerine araştırmacılar tarafından farklı yorumlar yapılmasına sebep olmuştur. Y. Akçura gibi bu girişimi ilerici-meşrutiyetçi bir eylem olarak görenler olduğu gibi Uluğ İğdemir gibi, söz konusu girişimin gerici-şeriatçı bir eylem olduğunu savunanlar olmuştur. Öte yandan vakayı bu ikili sarkacın dışında değerlendirmeye alan başka bir çalışma için bkz: Burak Onaran, “Kuleli Vakası Hakkında ‘Başka’ Bir Araştırma”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar 2007), 9-35.

¹³⁷ Fedailer Cemiyeti; Hüseyin Daim Paşa, onun yaveri Yüzbaşı Hidayet Efendi, imalat meclisi azasından Binbaşı Rasim, okuma yazması olmayan Arnavut Cefer Dem Paşa gibi askeriyeden, Tophane-i Âmire kâtibi Arif Bey kalemiyeden, Medrese talebesi Bekir ve Mehmet Efendiler, Fatih Medresesi hocalarından Hoca Nasuh Efendi, Hazergratlı Şeyh Feyzullah ve Kütahyalı Şeyh İsmail Efendi, Tophane Müftüsü Bekir Efendi gibi ulemadan hocalardan oluşmuştur. Tanzimat şairlerinden Şinasi’nin de bu cemiyetin üyesi olduğu belirtilmektedir. Cemiyetin ilk tohumları, meydana çıkarılmasından beş ay önce atılmış ve süratli şekilde yol alınmış olmakla birlikte cemiyetin ulema, esnaf, öğrenci ve askeriyeden olan kişilerle birlikte yapısı sağlamlaşmıştır. Kuleli muhalefet hareketinin merkezinde ulema yer almaktadır. Halil İbrahim Çelik, “Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2/Darbeler Tarihi Özel Sayısı 1 (Aralık 2016), 32.

¹³⁸ Çelik, “Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri”, 34.

¹³⁹ Sorğu tutanaklarındaki ifadelerle göre, ayaklanma başlayınca elçiliklere, Patrikhaneye ve şehir halkına hitaben Arif Bey vasıtasıyla yazılan bildirimler dağıtılacak, Cafer Dem Paşa, Arnavut askerlerle şehirde kontrolü sağlamaya çalışacak, İmalat Meclisi Reisi Rasim Bey, fedai grubu ile telgraf tellerini keserek haberleşmeyi önleyecek, Tophane Müftüsü Bekir Efendi de ulema sınıfının desteğini sağlayacaktı. Ferik Hüseyin Daim Paşa ise, 1859 yılında Kafkasya’dan İstanbul’a göç eden ve o sırada işsiz durumda bulunan Çerkezleri ikna ederek, cemiyet saflarına alacaktı. Cemiyet, şeriatı korumak için çalıştığını ilan ederek, ulema ve halkın desteğini almayı planlamıştı. Çelik, “Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri”, 34.

¹⁴⁰ Örgüte katılması için davet edilen mirliva Hasan Paşa’nın ihbarı sonucu örgüt deşifre edilmiş ve Tophane’deki Kılıç Ali Paşa Camii’nde toplantı halinde oldukları bir anda baskına uğramış,

Söz konusu örgütlü muhalefetin bir darbe girişiminde bulunduğu doğrusu da, Abdülmecit'in vefatından sonra tahta çıkan Abdülaziz'in vakaya karışanların birçoğunu affettiği ve mesela Hüseyin Daim Paşa'ya rütbelerini geri vererek yine önemli mevkilerde istihdam ettiği bilinen bir gerçektir. Bu durum da ister istemez, bu girişimin mikro düzeyde çok küçük bir klik tarafından yapılmak istenen bir girişim mi yoksa daha geniş siyasi tabanı olan bir muhalefet hareketi mi olduğu konusunda değişik yorumlara yer açmıştır.¹⁴¹ Bugün ise TBMM kütüphanesinin resmi internet sitesinde söz konusu örgütlenme 'Fedailer Cemiyeti' adıyla Türkiye tarihindeki ilk siyasi parti olarak yer almaktadır.¹⁴²

Osmanlı payitahtında 1840 yılında *Ceride-i Havadis* gazetesinin kurulmasıyla başlayan özel gazetecilik serüveni 1860'ta Agah Efendi'nin *Tercümân-ı Ahvâl*'i çıkarmasıyla devam etmiştir. Gazetecilik faaliyetlerinin artarak devam etmesi kısa sürede yeni bir kamuoyu ve yeni bir aydın kitlesini beraberinde getirmiştir. Yeni Osmanlıların en önemli kurucu üyelerinden ikisi aynı zamanda gazete kurmuş isimler olan Agah Efendi ile İbrahim Şinasi Efendi idi.¹⁴³ Zaman zaman bir araya gelerek devlet idaresindeki kötü gidişatı kendilerince yorumlayan bazı kalem erbabı 1865 yazında Belgrad ormanında düzenledikleri bir piknikte yeni bir muhalif oluşum kararı almışlar ve İttifak-ı Hamiyyet adlı bir örgüt kurmuşlardır.¹⁴⁴

yakalanmışlardır. Emre Kurt - Hikmet Mengüaslan, "Modernleşmenin Getirdiği Tepki Mi? Kuleli Vakası Üzerine Bir Değerlendirme" (Uluslararası Darbe Sempozyumu, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2017), 1/406.

¹⁴¹ Örneğin Macar şarkiyatçı Arminius Vambéry Kuleli vakasını Osmanlı meşrutiyet hareketleri çerçevesinde değerlendirmiş ve "Türkiye'de harekât-ı inkılapcüyânenin mukaddimesini Kuleli ihtilali teşkil eder" demiştir. Onaran, "Kuleli Vakası", 10.

¹⁴² https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html. Aynı sitede *parti* ile ilgili yer alan diğer bilgiler şu şekildedir:

- 1859, İstanbul.

- Genel Başkan: Süleymaniyeli Şeyh Ahmet.

- Genel Sekreter: Didon Arif Bey.

- Üyeler: Hüseyin Daim Paşa, Binbaşı Rasim Bey, Cafer Dem Paşa, Tophane Müftüsü Bekir Efendi, Kütahyalı Şeyh İsmail, Hoca Nasuh Efendi, Tophane Mızıkâ Başçavuşu Erzurumlu Mehmed, Hezergradlı Şeyh Feyzullah Efendi, Kütahyalı Şeyh İsmail Aynı sitede siyasi partilerin ikincisi olarak ise Yeni Osmanlılar Cemiyeti gösterilmektedir.

¹⁴³ Fahri Yetim, "Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (Nisan 2015), 3.

¹⁴⁴ Bu grup; Namık Kemal, Kayazade Reşat, Menapirzade Nuri, Sağır Ahmet Beyzade Mehmet, Mir'at mecmuası sahibi Refik ve Suphi Paşazade Ayetullah Bey'lerden oluşmaktaydı. Mustafa Fazıl Paşa'nın, "Türkistan'ın Erbâb-ı Şebâbı" adını verdiği bu grup daha çok Yeni Osmanlılar adıyla bilinir olmuştur. Cemiyet, örgüt modelini Fransa ve İtalya'da restorasyona karşı mücadele etmiş gizli bir cemiyet olan *Carbonari* teşkilatını esas alarak kurulmuştu. Bu aşamada cemiyetin liderliğini eğitimini Paris'teki Mekteb-i Osmânî'de tamamlamış, meşrutiyet ve halkın temsili fikirlerine hayli vâkıf olarak dönmüş

“Meslek” adı da verilen bu yeni cemiyetin¹⁴⁵ eylem planı Tanzimat dönemi Osmanlı muhalefet kültürü bakımından bir makas değiştirme noktasına işaret etmektedir. Çünkü bu yeni örgütün hedeflerine varmada kullanmayı tercih ettiği yöntem, geleneksel Osmanlı siyasi kültürünün son olarak Kuleli vakasındaki tezahürü olan ‘padişah indirme’ vakasından başkaydı. Bir başka ifadeyle şiddet, bir yöntem olarak artık dışlanıyor ve basın yoluyla yapılacak propaganda faaliyetleri ile kamuoyu baskısı oluşturma metodu devreye alınıyordu.¹⁴⁶ Böylece basın, Osmanlı topraklarında politik bir enstrüman olarak varlığını iyiden iyiye ortaya koymaktaydı. Öte yandan yine bu yeni cemiyetin üyeleri sultana verilmek üzere dönemin iki büyük devlet adamı Âli ve Fuad paşaları tenkit eden dilekçeler kaleme alıyorlar; bir diğer kurucu üye Mehmed Bey ise cübbesiyle cami ve medreselere giderek reform ihtiyacını vurgulayan konuşmalar yapıyordu.¹⁴⁷

Her ne kadar başlangıçta hükümet tarafından çok ciddiye alınmadıysa da basın yoluyla muhalefet yapan bu yeni oluşum kısa süre içinde hükümetin tepkisini çekmiştir. Bunun olmasına vesile olan hadise ise o zamanlar hükümetle ters düşmüş ve Avrupa’ya gitmiş olan Mustafa Fazıl Paşa’nın Paris’ten Sultan Abdülaziz’e yazdığı bir mektubun Namık Kemal ve Ebuzziya Tefik Beyler tarafından Tasvir-i Efkâr’da yayınlanması olmuştur.¹⁴⁸ Bu hadiseden sonra sadrazam Âli Paşa tarafından bu cemiyetin mensupları hakkında takibat başlatılmış; Ziya Bey ve Namık Kemal derhal birer memuriyet verilmek suretiyle, Ali Suavi de sürgün cezasıyla payitahttan uzaklaştırılmışlardır.¹⁴⁹ Bu durum üzerine

olan Mehmed Bey’in yaptığı gruba bir süre sonra Ziya Paşa, Ali Suavi Efendi, İbrahim Şinasi ve Yusuf Ağâh Efendi gibi isimler de katılmıştır. Cemiyet, ilk etapta küçük bir örgüt iken zamanla bürokrasiden ve askeri kanattan gördüğü destekle hızla büyümüştür. Din ve bilim adamlarından, halk yığınlarından olan son katılımlarla örgütün üye sayısı 245 kişi olmuştur. Yetim, “Modern Bir Aydın Hareketi”, 5.

¹⁴⁵ Ebuzziyâ Tefik cemiyetin kuruluşunu, İstanbul’da Belgrad ormanında Nâmık Kemal’in de katıldığı bir kır gezisinde veya cemiyetin önemli isimlerinden Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Bey’in (Sadrazam Mahmud Nedim Paşa’nın yeğeni) evindeki toplantıda olmak üzere iki farklı anlatımla açıklar (1865). Ebuzziyâ’daki bilgi kargaşası Kaya Bilgegil tarafından çözümlenmiş, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin aslında Avrupa’da kurulduğu (1867) ve Belgrad ormanındaki toplantıda teşkil edilen cemiyetin Fransızca “misyon” anlamında “meslek” adını taşıdığı tesbit edilmiştir. Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/431.

¹⁴⁶ Necdet Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997), 14.

¹⁴⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 31-32.

¹⁴⁸ 1867’de yaşanan bu hadisenin de etkisiyle Âli Paşa hükümeti, sonraki araştırmacıların çoğu tarafından sansür olarak yorumlanan bir kararname (Âli Kararname) çıkartarak basın faaliyetlerini kontrol altına almıştır. Yine bu kararnameye dayanılarak Namık Kemal’in Tasvir-i Efkâr’ı ile Ali Suavi’nin Muhbir gazetesi gibi muhalif gazeteler kapatılmıştır. Asuman Tezcan, “Âli Kararname ve Basın”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi* 3/4 (2005), 68.

¹⁴⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), 152.

Mustafa Fazıl Paşa bu isimleri 1867 Mayıs’ında Paris’e davet etmiş¹⁵⁰ ve orada kendisinin maddi desteğiyle yeni bir muhalefet hareketinin temeli atılmıştır ki bu, Yeni Osmanlılar hareketinden başkası değildir.¹⁵¹

2.2.2 Yeni Osmanlılar ve Yeni Muhalefet Kültürü

Ziya Paşa’nın kendi tanımlamasına göre Yeni Osmanlılar “devletin ve vatanın idare-i hazıra sebebiyle düçar olduğu mehâlik ve muhâtarâtın avâkıbını dehşetle görüp ilâc-ı muslih arayanlar”dır.¹⁵² Dönemin kaynaklarında “Türkistan’ın erbâb-ı şebâbı”, “efkâr-ı cedide ashâbı” gibi isimlerle işaret edilen bu aydınlar hareketi, Avrupa’da neşriyata başladığı zaman kendilerinin resmî unvanını “Yeni Osmanlılar Cemiyeti” olarak belirlemişlerdir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlıların temsilcisi olduğu muhalif oluşum, Tanzimat’ın karşısında zıddiyet makamında konumlanmış olarak ortaya çıkmamıştır. Bilakis bu oluşumun, Tanzimat modernleşmesinin bünyesi içerisinde onu daha da tahkim edip kuvvetlendirmek gayesiyle çıkmış bir oluşum olarak görülmesi daha doğru bir değerlendirme olabilir. Başka bir ifadeyle Yeni Osmanlılar, getirdiği tüm yenilikler bakımından Tanzimat sürecinin ilga ve iptalini değil fakat kendi zihinlerindeki siyasal motiflerle uyuşan ileri bir versiyonu şeklinde devamını istiyorlardı. Yeni Osmanlıların bu şekildeki konumlanışının doğru tespiti, onların genel manada reddiyeci bir Tanzimat muhalifi sanılmaları şeklindeki yanılgıdan bizi koruyabilir. Tarihçi Cemil Koçak’ın bir makalesinde belirttiği gibi bu genç yönetici elit adayları, Osmanlı modernleşme hareketinde, modernleşme yanlısı ekip içerisinde bir muhalefeti oluşturmaktaydılar.¹⁵³

Bir başka açıdan bakıldığında Yeni Osmanlıların Tanzimat sürecinin genel ilkesine de sadık oldukları ve Tanzimat ülküsünü paylaştıkları görülmektedir. Zira bilinmektedir ki gerek Bab-ı Ali’nin yüksek bürokratlarının gerek onların muhalifleri olan Yeni Osmanlıların hedefleri tek ve ortaktı: “Devleti kurtarmak”. Tam da burada, Yeni

¹⁵⁰ *Courrier d’Orient* gazetesinin Beyoğlu’ndaki binasına davet edilen Namık Kemal, içeri girdiğinde Ziya Bey ile karşılaşır. Birbirini daha önceden gıyaben tanıyan bu iki ismin kader birliği o andan itibaren başlamıştır. İkili, mektubun içeriğini burada öğrenirler ve Fazıl Paşa’nın teklifini kabul ederler. Ebüzziya Mehmed Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 63.

¹⁵¹ Yetim, “Modern Bir Aydın Hareketi”, 5.

¹⁵² “Hürriyet Gazetesi Sy.2” (06 Temmuz 1868).

¹⁵³ Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1/72.

Osmanlılar muhalefetinin Batı Avrupa’da görülen şiddetli muhalefetlerden net olarak ayrıldığı bir çizgi göze çarpmaktadır. Ne 1830/1848 ihtilallerinde ne de 1871 Paris Komününde muhalif cephelerin hedefi devleti kurtarmaktı. Özellikle de işçi sınıfının, var olan siyasal sistemi onarmak, ayakta tutmak gibi bir gündemi yoktu. Tam tersine ayaklanan sosyal güçler, devlet aygıtını ve onun iktidarını yok etme amacına matuf bir strateji izliyorlardı. Bu noktada Yeni Osmanlılar muhalefeti kendine özgü icra şekli ve amaçlarıyla sair Avrupalı muhalefet türlerinden kesin ve derin olarak ayrılır. Çünkü Osmanlı örneğinde bu noktada iktidar ve siyasi muhalefet amaçları bakımından birlik arz ediyorlardı. Amaç birliği içinde görülen her iki tarafın ihtilaf ettikleri husus söz konusu ‘kurtarma’ ameliyesinin hangi yöntemle icra edileceği hususuydu. Genel anlamda her iki taraf da modernleşmeden yanaydı ancak bunun algılanış ve icra tarzına gelince fikir ayrılıkları, aykırılıkları beliriyordu.¹⁵⁴

Yeni Osmanlıların adalet talebi dikkatli olarak ele alındığında onların zihinlerindeki adalet anlayışının geleneksel Osmanlı adalet anlayışından farklılaştığı görülmektedir. Onların ‘adalet’i, meşruiyetini doğrudan padişahın kendisinden alan ya da padişah dolayısıyla varlık kazanan bir adalet değildi. Yeni Osmanlılar taleplerinin tamamen şeriat temelli olduğunu iddia etmekle beraber neticede bu husustaki geleneksel Osmanlı formülünden başka bir formül, daha liberal bir anlayıştan neşet eden bir formül öneriyorlardı. Mardin, bazı ulemanın kendilerine destek vermelerini onların bu ayrımın farkına varamamış olabilecekleri ihtimaline bağlamaktadır.¹⁵⁵

Yeni Osmanlıların teklif ettikleri siyasal formülün mahiyeti hususunda ellerinde net ve açık-seçik bir siyasi taslak bulunduğunu söylemek zor görünmektedir. Esasen Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kurucu üyeleri kendi aralarında bir düşünsel yekparelik arz etmiyorlardı. Bu yüzden, her birinin fikriyatında ideolojik mahiyet farkları bulunduğu zaman zaman hareketin üyeleri arasında anlaşmazlıklar çıkabiliyordu. Bir başka deyişle hüviyet olarak Tanzimat bürokrasisi karşıtlığı paydasında ayniyet ve birlik arz eden Yeni Osmanlılar, fikrî mahiyetleri açısından birbirinin aynı değildi.

¹⁵⁴ Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, 1/76.

¹⁵⁵ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 1/47.

Yeni Osmanlılar hareketi mutlak monarşiye karşı çıkma anlamında demokratik bir hareket gibi görünmekle beraber, esasen ne dayandığı toplumsal taban ne de savunduğu ilkeler bakımından Batı'daki anlamıyla demokratik sayılabılırdi. Çeşitli yazılarında Şinasi, Mehmet Kamil Efendi ve Namık Kemal'in Osmanlı toplumunun gündelik yaşamına dair bazı konularda Avrupa'yı örnek alması gerektiği¹⁵⁶ ile ilgili tespitleri, Yeni Osmanlı zihniyetinin Cumhuriyetçi-elitist-modernleşirmeci bir karakteri haiz olduğuna delalet edebilir.

Cemil Koçak, Yeni Osmanlılar muhalif hareketinin biçimsel anlamda bir alt-muhalefet hareketi olarak da görülebileceğini belirtir. Koçak'a göre bu genç aydınların kalemleriyle verdikleri mücadele, bir üst perdeden bakıldığında, klasik bir saray çekişmesinin gölgesinde cereyan ediyordu. Kabul etmek gerekir ki ortada Ali Paşa ile Mustafa Fazıl Paşa'nın başını çektiği bir paşalar kavgası vardı. Hakikaten de bu 'himayelerinde' gerçekleşen muhalefet hareketinin gelişim çizgisi adı geçen paşalar arasındaki uzlaşma-çatışma dinamiğinden devamlı olarak etkilenmiştir. Bu maddi bağımlılık ve himayeye muhtaç olma durumu Yeni Osmanlıların kendilerine özgü düşünce dünyası içinde çoğu kere kırılmalar yaratmıştır.¹⁵⁷

Gerçekleştiği dönemde Yeni Osmanlılar hareketinin bu paşalar gölgesindeki görüntüsü, söz konusu muhalefetin siyasi mecrasını ve mücadele alanını tanımlamamıza yardım eder. Bu nokta da, bir çok açıdan 'yeni' olan bu muhalif oluşumun 'eski' bir özelliğini fark etmemizi sağlar. Bu yeni oluşumun eski özelliğini görebilmek için klasik Osmanlı düzeninin kavramlarına müracaat etmemiz yerinde olur. Bu kavramlarla ifade edersek mücadele, askerî bir mecrada cereyan ediyordu. Bilindiği üzere klasik Osmanlı nizamında "askerî" kavramıyla kastedilenler yönetici katmanındaki kimselerdi ki buna padişahla birlikte ilmiye, seyfiye ve kalemiye üyeleri dahildi. Şu durumda açıktır ki toplumun herhangi bir kesiminin bu mücadele taraflarının herhangi birine dahil olması ve aktif muhalefete katılması söz konusu değildi. Siyasal hesaplaşma nihayetinde üst kademedede paşalar, bir alt kademedede ise devlet memurları arasında geçiyordu. İşte bu mahiyet

¹⁵⁶ "Şinasi, İstanbul sokaklarının Avrupa'da olduğu gibi temizlik ve aydınlatmasından, Namık Kemal Batı tarzı aile-çocuk münasebetlerinin faydaları ve üstünlüğünden, Mehmet Kamil ise beslenme alışkanlıklarımızı değiştirerek Avrupa'dan yeni bir mutfak kültürü edinilmesi zaruretiinden söz eder." Serkan Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)* (Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010), 30.

¹⁵⁷ Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", 1/76.

özelliği, Yeni Osmanlı muhalefetini Avrupalı türdeşlerinden ayırmakta ve onu elitler arasındaki bir mücadele alanı olarak öne çıkarıyor gibi görünmektedir.¹⁵⁸

Yukarıdaki tespitler Yeni Osmanlılar muhalefetinin biçimsel bir özelliği olduğu kadar, kısa vadede onların muhalefetlerinin içeriklerini de tesiri altına alan etkenlere gönderme yapmaktadır. Ancak Yeni Osmanlılar muhalefetinin bu biçimsel özelliklerine bakarak onu tamamen toplum dışılıkla vasıflandırmanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Çünkü her ne kadar yönetici/aydın elitler arasında başlayıp devam eden bir hareket söz konusuysa da bu hareket, nihai hedefleri bakımından toplumsal refahı ve kalkınmayı da içeriyordu. Bunun sağlanması için ise yönetim sisteminde nitelikli bir tadilat öneriyordu. Gerçekten de Yeni Osmanlılar üyelerinin özellikle biri, Namık Kemal, Avrupa'dan İstanbul'a döndükten sonra da bu yoldaki fikirlerini çeşitli gazetelerde serdetmeye devam etmiştir.

Yeni Osmanlılar'ın, muhalefetin eski biçimsel özelliğinin hilafına olarak izledikleri stratejide yeni olan şey siyasi mücadelelerinde basını bir araç olarak kullanmalarıydı. Bu husus onların muhalefetinin mümeyyiz vasfıydı. Bu şekilde ilk kez fikir ürünleri kendine özel bir yayılma alanı buluyor ve fiziksel olmayan bir 'katılanlar' kümesi oluşmaya başlıyordu. Kendisine okuyazar bir kitleyi hedef edinen böylesi bir hareket tarzı, tarihsel süreç içerisinde yeni ve daha büyük bir okuyucu kitlesi oluşturmuş ve tesir gücünü artırmıştır. Yeni kurulmakta olan bu haberleşme ağına dayalı metodun ileri boyutlardaki sonuçları Osmanlı toplumsal hayatında 'millî çıkar', 'kamuoyu' gibi kavramların doğması ve bu kavramların Osmanlı geleneksel meşruiyet sağlayıcılar potasına girmesidir. Kamuoyu kavramı, devlet işlerinin devletin dışına taşan bir soyut çerçeve içinde tartışılmasını sağlamıştır.¹⁵⁹ Türkiye'de sivil toplumun bazı eksikleri olmakla birlikte bu pek mühim gelişmenin Osmanlı'da XIX. yüzyılda kendi şartları içerisinde geliştiği görülmektedir.

Gazetenin bu şekildeki kullanımı, Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunun daha birçok farklı alanda giderek politik olmasının önünü açmıştır denebilir. Genel olarak Tanzimat

¹⁵⁸ Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", 1/76.

¹⁵⁹ Cavit Orhan Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1969), 13.

edebiyatı olarak adlandırılan ve şiir, roman, tiyatro şubelerine ayrılan faaliyet alanlarında giderek içerik değiştirme ve kullanılan dili sadeleştirme aşamaları izlenmektedir.¹⁶⁰

Yeni Osmanlılar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde devam ettiremedikleri muhalefetlerini yurt dışında devam ettirme kararı aldılar. M. Fazıl Paşa'nın davetine icabet ederek önce Fransa'ya giden Yeni Osmanlılar daha sonra bir rivayete göre Paris'teki Osmanlı Sefareti'nin isteğiyle Fransız makamlarınca ülkeyi terke davet edildiklerinden¹⁶¹ İngiltere'ye geçtiler. Nihayet 29 Haziran 1868'te Londra'da Hürriyet gazetesinin ilk sayısı çıktı.

Faaliyetlerini devam ettirmek için Yeni Osmanlıları yurt dışına çıkmaya icbar eden sebepleri iç ve dış olarak iki grupta ele alan Cavit O. Tütengil iç sebepler olarak Belgrad kalesinin kaybı ile ilgili çıkan eleştiri yazısı¹⁶² üzerine Muhbir'in kapatılarak Ali Suavi'nin Kastamonu'ya sürülmesini; bir de Tasvir-i Efkar'ın kapatılarak Ziya Bey ve Namık Kemal'in memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmesini göstermektedir.

Yeni Osmanlılar muhalefetinin yurt dışına çıkmasının dış sebebiyle ilgili olarak ise Tütengil, bir süredir Paris'te bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın onları buraya davet etmesini göstermektedir. Mısır'daki veraset sisteminin Sultan Abdülaziz tarafından değiştirilmesi ve hıdivliğin büyük kardeş yerine büyük oğula geçmesi M. Fazıl Paşa'yı hayli gücendirmişti. Iskat edilen veraset hakkına mukabil M. Fazıl Paşa'ya 4.5 milyon İngiliz sterlini gibi yüksek bir meblağda tazminat ödendiye de Paşa bu durumu kabul etmek istememiş ve bu işten sorumlu olarak gördüğü Bâbıâli'ye karşı, daha açık bir ifadeyle Âli ve Fuad paşalara karşı muhalefete başlamıştı. Bundan kısa bir süre onun Avrupa'dan Sultan'a yazdığı bir mektup, reformist içeriği nedeniyle büyük bir tesir yaratacağı.

Ebuzziya Tefvik'in belirttiğine göre mektup yayınlandığında M. Fazıl Paşa ile Yeni Osmanlılar arasında katiyen münasebet yoktu.¹⁶³ Ancak Şerif Mardin'in bu tespiti şüpheliyle yaklaştığı anlaşılmaktadır. Mardin'e göre, bu mektubun uzunluğuna, ele alınan temaların detaylandırılışına, kullanılan edebî dil ve üsluba bakılırsa bu mektubun Fazıl

¹⁶⁰ Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", 1/79.

¹⁶¹ Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, 24.

¹⁶² "Baskısız tahtayı el alır, el almazsa yel alır" başlığıyla Muhbir'de yayınlanan bu yazı Ziya Paşa'nın kaleminden çıkmıştı. Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 45.

¹⁶³ Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, 22.

Paşa'nın kaleminden çıkmış olma ihtimali düşük görünmektedir. Ayrıca Fazıl Paşa'nın sonraki davranışları da bu şüpheyi kuvvetlendirmektedir.¹⁶⁴

Yeni Osmanlıların kendilerine merkez olarak söz gelimi neden Fransa'yı değil de İngiltere'yi seçtikleri sorusunu Ebuuzziya Tefik şöyle cevaplamaktadır:

“Çünkü Fransa'da matbuat ağır cezaları havi bir kanuna tabi olduğu gibi, iktiza ederse gazetelere kanun haricinde de muamele ediliyordu. Hususan bir yabancı tarafından çıkarılacak gazete, o yabancının mensup olduğu gazetenin sefaretine de kurban edilebilirdi. Yani imparatorlukta irade-i keyfiyye, ahkam-ı kanuniyenin fevkinde idi. Üçüncü Napolyon'un Paris'i Sultan Aziz'in İstanbul'undan daha özgür değildi.”¹⁶⁵

Ali Suavi'nin siyasi muhalefetinin kaynağı Osmanlı geleneğinde yeri olan “ihkâk-ı hak” anlayışıydı. Bu kavram ise özünde demokratik anlamda birbirini dengeleyici bir güçler ayrılığı ilkesine dayanmayıp, klasik anlamda ferdin haklarının adil çerçevede teminiyle ilgilidir ve bu adalet türü Padişah ile onun otoritesinin uzuvları üzerinden tecelli eder.¹⁶⁶ Bu anlamda Ali Suavi'nin fikirleri yeni bir inşa girişimi olmaktan çok bir ihya girişimi olarak ele alınabilir.

Namık Kemal'in fikirleri genel anlamıyla demokrasi fikrine daha yakın özellikler gösterse de neticede siyasetin içinde karşıt güçlerin temellendirilmesi fikrini dışarıda bırakıyordu. Yurda döndükten sonra Namık Kemal, diğer Yeni Osmanlıların aksine, siyaset, kültür ve Yeni Osmanlılık konusunda ciddiyetle fikir üretmeye devam etmiştir.¹⁶⁷ Yeni Osmanlılar bir elit hareketiydi. Çünkü toplumsal taban olarak kendileri ya doğrudan devlet kademelerinden geliyor ya da bir şekilde yüksek devlet bürokratlarıyla ilişki içerisinde bulunuyorlardı.

¹⁶⁴ Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, 1/45.

¹⁶⁵ Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, 5.

¹⁶⁶ Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, 1/48.

¹⁶⁷ Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, 1/48.

BÖLÜM 3: ZİYA PAŞA VE TANZİMAT İDARESİ

Ziya Paşa'nın Osmanlı hükümetine karşı muhalefetini somut örnekler üzerinden ele almadan önce, onun genel düşüncelerinin, ilk bölümde ele aldığımız Osmanlı klasik siyaset düşüncesine kıyasla farklılık ve benzerliği anlamında ortaya konulması gerekmektedir. Ziya Paşa'yı muhalefete iten temel gerekçeler bir takım somut olaylardan mı ibaretti yoksa tekil örneklerin ötesinde kendisinin felsefi olarak klasik Osmanlı siyasi düşüncesinden başkalaşan ve bağımsızlaşan birtakım ilkeleri mi vardı? Şayet kendisi temel prensipler bakımından bir farklılık ileri sürüyor idiye, bu prensipleri hangi düşünceyle temellendiriyordu? Bunun dışında Ziya Paşa'nın insan, toplum ve siyasetin doğasına dair genel düşünceleri nelerdi? Ziya Paşa'nın genel fikriyatına bu anlamda bir bakış, onun politik muhalefetinin doğru anlamlandırılması adına önemli bir basamak olacaktır.

Ziya Paşa'nın insana, topluma, siyasete ve onun icra ediliş biçimine karşı sahip olduğu genel düşünceleri anlamak için Hürriyet gazetesinin¹⁶⁸ 6 Temmuz 1868 tarihli ikinci sayısında yayınlanan *iltifatnâmesine* başvurulabilir. Bu yazısında Ziya Paşa bazı genel görüşler ileri sürmektedir. Öncelikle muhalefetlerinin mecrası olacak olan bu gazetenin adının Hürriyet olarak seçilmesinden duyduğu iftiharını dile getirmekte ve bu kelimenin kendisi için ne anlama geldiğine dair fikirlerini paylaşmaktadır. Ona göre *hürriyet* insanın yaratılışının bir gereği, toplumların terakki ve saadetini temin eden ilâhî bir nimettir. Hürriyet kavramının ifade ettiği mananın, bu gazetenin uğurlu vesilesiyle Osmanlı ülkesine de gireceğini umduğunu belirtmektedir.

Hürriyet kavramına dair görüşlerini aktarmaya devam eden Ziya Paşa hemen birkaç satır ileride şu ifadeleri kullanarak söz konusu kavramın kendi zihnindeki sınırlarını

¹⁶⁸ Gazetenin ilk sayısından 4. sayısına kadar gazetenin sonuna sorumlu müdür sıfatıyla cemiyetin üyesi Reşat, 5. sayısından 63. sayısına kadar Kemal, 64. sayısından son sayısı olan 100. sayısına kadar Arif imza koymuştur. 63. sayıya kadar Namık Kemal ve Ziya Paşa gazeteyi ortak çıkarmışlardır. Namık Kemal'in iki mektubundan, Ziya Paşa'nın bir mektubu ile iki makalesinden başka gazetede çıkan makalelerde imza yoktur. Ancak İhsan Sungu'ya göre, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın üslup farkları o kadar barizdir ki hangi makalenin kime ait olduğunu tespit etmek çok kolaydır. Ayrıca Ebuzziya Tevfik'in belirttiğine göre Hürriyet'te 'İstanbul'dan Mektup' başlığıyla görülen muhtelif makalelerin hemen tamamı Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından yazılmıştır. Gerçi onlara İstanbul'dan da özel olarak haberler gönderiliyor idiye de onlar bu haberleri alıp istedikleri tarza tahvil ederlerdi. Hürriyet 28 Şubat 1870 tarihli 88. sayısına kadar Londra'da basılmış, 3 Nisan 1870 tarihli 89. sayısından 22 Haziran 1870 tarihli 100. sayısına kadar taşbaskı ile Cenevre'de yayınlanmıştır. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I: Yüzcüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Maarif Matbaası, 1940), 779-780.

çizmektedir: “Hürriyet ne güzel nimet-i ilahiyedir, eğer suistimal olunmazsa. Hürriyet esaretten muzır olur, itidali tecavüz ederse.”¹⁶⁹ Bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere Ziya Paşa’nın kast ettiği manada hürriyet, yaratıcı tarafından verili olarak insan tabiatında bulunan bir özellik olmakla birlikte onun kontrolsüz ve sınırsız olması söz konusu değildir. Bilakis haddi aşan bir hürriyet, Ziya Paşa’ya göre, esaret altında olmaktan daha zararlıdır. Bunun ötesinde ona göre, tarihin hiçbir döneminde, hiçbir toplumda kanunla kayda bağlanmamış bir hürriyet söz konusu olmamıştır. Vahşi toplumlarda bile kendilerine özgü birtakım âdetler bulunur ki bunlar onlar için kanun hükmündedir.¹⁷⁰ Bu görüşleriyle Ziya Paşa, bu çalışmanın birinci bölümünde ele alınan ve Orta Çağ boyunca hem Avrupa hem de İslam siyasi düşüncesinde geçerli olduğu gösterilen klasik görüşe yaklaşmaktadır. Esasen Ziya Paşa, *hürriyetin* kendi politik ajandasında somut olarak ne anlama geldiğini şu cümlesiyle ifade etmiştir: “Hürriyet taraftarı olanlar ki suret-i idarenin tebdîlini isteyenlerdir...”¹⁷¹ Böylece onun, hürriyet kavramının içeriğine doğrudan siyasi bir mana yüklediği anlaşılmaktadır.

Ziya Paşa’nın hürriyet kavramıyla ilgili görüşlerini biraz daha detaylandırmak onun tarih felsefesi bakımından durduğu yerin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Aynı makalesinin ilerleyen satırlarındaki ifadeleri Ziya Paşa’nın tarihsel *ilerleme* türünden bir teorik görüşe sahip olduğunu ima eder niteliktedir:

“A’sâr-ı ahîreye gelinceye kadar ömr-i benî âdemin unfulvan-ı tufuliyeti olduğundan kıtaât-ı arzda bulunan cemaât-i insaniye şu hakk-ı hürriyeti istihsâl için mütehallik oldukları istihkâkı bilemediler. Lakin şimdiki asır nev-i beşerin şebâbı vakti olduğundan efkâr-ı hürriyet, mecrasından tuğyan etmiş bir sel gibi cihanın her tarafına bir surette yayılmaktadır ki hapis ve nefy ve belki katl gibi zalimlerin isti’ mâliyle me’lûf oldukları esbâb-ı müdafaa onun önüne sedd-i hâil olamaz.”¹⁷²

Ziya Paşa’ya göre son asırlara varıncaya kadar insanlık henüz çocukluk ve cehalet dönemindeydi. Bu sebeple de insanlık, hürriyet hakkını kazanmak için yaratılışında ahlaken bulunan kabiliyeti bilememişti. Ancak içinde bulunulan *asır* artık insanlığın manen olgunlaştığı ve bedenen de hürriyet talebini destekleyecek olan kudreti kendisinde

¹⁶⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy.2”.

¹⁷⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy.2”.

¹⁷¹ “Hürriyet Gazetesi Sy.2”.

¹⁷² “Hürriyet Gazetesi Sy.2”.

hissettiği gençlik çağına ulaşmıştır. Ona göre tarihin bu yöndeki ilerleyiş ve akışı kaçınılmaz, yönü değiştirilemez ve hiçbir şekilde engel olunamaz bir yazgıdır. Ziya Paşa bu görüşlerini somut örneklerle desteklemektedir. Ona göre Osmanlı idaresinde 1866-68 yılları arasında görülen değişim rüzgarları ancak asra hakim olan bu genel *ruhun* hikmeti çerçevesinde anlaşılabilir. Burada idaredeki *değişim rüzgarı* ile Ziya Paşa, Şura-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm'ın kuruluşunu kastetmektedir. Ona göre çağın ruhunun Yeni Osmanlılardan yana ve *eski rejiminin* aleyhinde tecelli ettiğinin bir diğer somut delili ise kendilerinin Babıali karşısındaki zayıf görünen konumlarına rağmen fikirlerinin güçlü etkisidir. Bu bağlamda Ziya Paşa, “Bize rakip ve muâriz olan Babıali (...) birçok alet-i müdafaa ve esbâb-ı kahriyyeye mâlik olduğu halde bunlara karşı sıdktan başka bizde bir kuvvet-i mukabele var mı idi?” diye sormaktadır.

3.1. Ziya Paşa'nın Tanzimat Eleştirisi

Ziya Paşa'nın Tanzimat eleştirisine geçmeden önce onun Tanzimat'ın banisi olarak görülen M. Reşid Paşa hakkındaki düşüncelerine bir göz atmak yerinde olacaktır. Muhalefet çizgisinde kendince hakkaniyetli duruş ve görüşten taviz vermeyen Ziya Paşa, bu hususta da farklı açılardan değerlendirmelerde bulunmaktadır. Her şeyden önce ona göre Reşid Paşa, Devlet-i Aliyye'nin Rusya ve Mısır meseleleriyle boğuştuğu ve Edirne antlaşmasıyla ciddi yara aldığı bir dönemden sonra, “bu hâlin üzerine hızır-ı sâni gibi yetişmiştir.”¹⁷³ “Bu zâtın hasenât ve seyyiâtı hakkında herkesin bir fikr-i mahsus olup, biz dahi ol babda olan mütalaamızı mahallinde tafsil edeceğiz” diyerek meseleye bir şerh düşen Ziya Paşa, öncelikle Reşid Paşa'nın, Avrupalıların Devlet-i Osmaniye için sahip olduğu *akide-i sakîmenin* tehlikesini herkesten önce gören ve bunun sebeplerini ortadan kaldırmak için ilk teşebbüste bulunan kişi olduğunu belirtir. Ziya Paşa'nın övgüyle bahsettiği bu teşebbüs, Reşid Paşa'nın 3 Kasım 1839'da Gülhane meydanına konulan kürsüye çıkıp *alâ-melei'nnâs* Tanzimat'ı okumasıdır.

Tanzimat Fermanı'nı madde madde incelemeye konu eden Ziya Paşa'nın tespitlerine göre söz konusu fermana şer-i şerife mugayir, yani *hastanın mizâc-ı tabiiyesine* aykırı hiçbir madde bulunmamaktaydı. Bu nedenle bu ilaçla hastanın, yani Devlet-i Aliyye'nin iyileşeceğine şüphe edilemezdi. Ancak bu devayı almasına rağmen hastanın durumu daha

¹⁷³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 34” (15 Şubat 1869).

da kötüleştiğine göre, o zaman başka sebepler aramak gerekmektedir der Ziya Paşa. Ona göre bir hastalığın sebebini yok edip hastanın iyileşmesini sağlamak için üç şart lazımdır. Birincisi hastalığın sebebini doğru teşhis etmektir. İkincisi, o hastalığı ortadan kaldırmak için var olan ilaçlardan hastanın tabiat ve mizacına uygun olanı seçip onunla tedaviye geçmektir. Üçüncüsü ise tedavi sırasında hastalığın seyrine dikkat edip, ilacın ölçüsünü tadil etmek; bu arada hastanın yeme-içme ve hareketlerine de devamlı olarak nezaret etmektir. İşte Ziya Paşa'ya göre, hastalığın tespiti ve ilacın seçiminde bir kusur görülmemekle beraber, ortaya çıkan ters etkilerin varlığı delalet eder ki söz konusu tedavi sürecinde üçüncü şarta riayet olunmamıştır.¹⁷⁴

Tanzimat'ın getirdiği iyi uygulamalardan biri olarak askerliğe bir süre sınırı getirilmesini ve kurayla askere alınması uygulamasını örnek veren Ziya Paşa'ya göre;

“İşte bu hususlarda ve bunların emsali şeylerde Tanzimât-ı Hayriye'nin vücuda getirdiği menâfi-i maddiyye ve maneviyye münker olmayıp, lakin bir de onun vesilesi ile meydana gelen fenalıklara ihale-i nazar-ı dikkat olundukta ettiği hayrın ürküttüğü kurbağaya değmeyeceği tebeyyün eder.”¹⁷⁵

Ziya Paşa, Tanzimat sürecinin uzak bir tarihte olmadığını, dahası yaşanan hadiselerin kendi gözleri önünde yaşandığını ve bu bağlamda tarafsız bir şahitlikte bulunabileceğini beyan ederek tespitlerini sıralamaya devam eder. Tanzimat'la birlikte devlet erkânı katilden ve malları da müsadereye kurtarılmış olduğundan bu durumun sağladığı kuvvet, devletin terakkisini mucip olacak hamlelere korkusuzca girişmek yolunda kullanılması lazım gelirken, devlet erkânı bu kuvveti suiistimal etmiş ve şahsi çıkarları için kullanmışlardır.

Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, bir memleketin kadim usulünü değiştirip yerine yeni nizam tesis etmek ciddi bir ehliyet gerektirmesine rağmen, yönetici zatlar daha Tanzimat ilan olunur olunmaz *her biri kendini vâzı-ı kanun ve müceddid-i devlet iktidarında görüp*, kim bir makama gelse hemen yeni bir nizam yapmaya kalkışmıştır. Selef tarafından yapılanların sürekli olarak halefçe bozulması sonucunda Devlet-i Aliyye'nin düzeni *yaz-boz tahtasına dönüp* ahali hangi nizama tabi olacağını şaşırmıştır.

¹⁷⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 34”.

¹⁷⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 37” (08 Mart 1869).

Ziya Paşa'nın düşüncesine göre Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu zayıf hale düşüren ve en nihayetinde kökü Tanzimat'a dayanan sebepler dahili ve harici olmak üzere iki çeşittir. Bundan sonra Ziya Paşa öncelikle *dahili* sebepleri izaha girişmektedir. Ona göre bunların ilki taşra idaresine dair yapılan yanlış icraattır. Taşra idaresinde kadim usulde yapılacak küçük değişikliklerle ıslah yoluna gidilmesi gerekirken, tamamen ve eski usule taban tabana zıt bir değişime gidilmiştir. Ziya Paşa, Devlet-i Aliyye'nin ahalisinin tek bir cins olmayıp Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Boşnak, Çıtak, Ermeni, Bulgar, Rum, Sırp, Roman, Kıpti, Latin gibi farklı kavimlerden oluştuğunu, bunların da din ve mezhep bakımından farklı olduğunu beyan ederek yerel farklılıkları vurgular. Ona göre, her bölgenin kendine has ve *kanun-ı belde hükmünde* birtakım usul ve âdetleri mevcuttur ki bunlara riayette ora halkları ittifak halindedirler. Hal böyle olduğundan, kadim Osmanlı usulünde buraların örf ve adetlerini değiştirmeye çalışmanın devlet idaresini zorlaştıracığı bilindiğinden, hakimiyet altına altındaki bölgeler çeşitli idarelere ayrılmış ve her idareye de bir dereceye kadar istiklal verilmişti. Böylece devlet her mevkide gerekli olan kuvveti masrafsız ve zahmetsizce sağlamıştı. Bu anlamda Mısır, Bağdat, Erzurum, Bosna gibi bölgelerin kendilerini savunma kuvvetleri hazır olduğundan çevreden bir saldırı durumunda İstanbul'a müracaat etmeksizin savunmaya geçer ve iş bittikten sonra merkezin haberi olurdu. Şu halde o bölgenin askeri ve *nefir-âmm* olarak harbe katılan ahali kısa zamanda bu meseleyi bitirerek çiftlerine ve işlerine dönerler, böylece bu tip hadiselerin devlet hazinesine yük getirmesi de söz konusu olmadığı gibi ahali de hem yaşadığı yeri terke mecbur olmaz hem de kazanç getirmekten geri kalmazdı. Ancak bu sistemde zamanla ortaya çıkan, tımarların ehliyetsiz kimselere satılması, ahaliye zulüm edilmesi ve valilerin merkezden kopmaya meyletmeleri gibi arızalar görüldüyse de Ziya Paşa'ya göre bu sistemin değiştirilmesinden ıslah edilmesi daha hayırlı olurdu. Bu anlamda suiistimallerin önüne geçebilecek tedbirler geliştirilip sistemin esas mantığı korunmalıydı. Vilayet Nizamnamesi'ni işaret ederek Ziya Paşa, esasen *bugün* de devletin yine o eski sistemin mantığına dönmeye çalıştığını ve valilerin yetkilerini genişletme politikasına gittiğini belirtmiştir. Söz konusu merkezîyetçi değişimin devlete mal ve insan kaynağı bakımından ciddi zararı olmuştur. Çünkü askeri gücün yerelde yerel kaynaklarla karşılanmaması, neferlerin ve mühimmatın başka yerlerden nakledilmesini zorunlu kılmıştır ki bu da hazineye ek külfet olarak yansımıştır. Bu anlamda, Ziya Paşa'nın görüşüne göre, tımar ve zeamet arazilerin zaptıyla devletin

elde ettiği varidat ile yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi merkezileşme kaynaklı hazineye yüklenen ek giderler kıyaslanırsa *irâd masrafın nisfını kapatamaz*.¹⁷⁶ Bunun haricinde Ziya Paşa, tekrar asker alımı uygulamasındaki merkezileşmeye temas ederek, kura usulüyle seçilen neferlerin farklı iklimlere gönderilip, söz gelimi İzmir ve Aydın gibi ılıman iklim bölgelerinden alınan neferlerin Erzurum ve Bosna gibi yerlere gönderildiğinde oraların şiddetli soğuklarına dayanamadıklarını belirtmektedir. Bunun yanında o, ömürleri dağda, bağda, yaylada veya tarlada geçmiş olan genç adamların İstanbul ve sair merkezlerdeki kışlalarda *koyun sürüsü misillü* doldurulup işsiz ve hareketsiz bulunmalarından ötürü türlü hastalıklara uğramakta olduklarını ileri sürmüştür. Hastane koşullarının ise iyi olmadığını, dahası o koşulları iyileştirmeye uğraşan ümeranın da pek bulunmadığının altını çizen Ziya Paşa, “analarının babalarının ağıya ağıya kucaklarından ayırıp muhafaza-i mülk ü millet hizmetine sevk ediyoruz dediğimiz nice bin genç yiğitleri beyhude yere telef etmekteyiz” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁷⁷ Özetle Ziya Paşa, bizzat müşahedesine dayanarak askerlikte uygulanan yeni usulün Müslümanlar aleyhinde geliştiği tespitinde bulunmakta bunu şu ifadeleriyle kaydetmektedir:

“Neferât-ı askeriyenin bu veçhile hanelerinden tebâüdü ziraat ve ticaret ve mamuriyetçe ne derece muzır olduğu muhtac-ı beyan olmayıp, hatta her memlekette Hristiyan ahalinin hane ve arazileri ahali-i İslam emlakına nisbetle mamur ve âbâdân olmasının esbabının biri dahi onların beş on kuruşla hizmet-i şâkka-i askeriyeden muafiyetleri kazıyyesi olduğu müsellemtandır.”¹⁷⁸

Osmanlı eski idare usulünün değiştirilip merkezileştirilmesinin zararlarından bir diğeri, Ziya Paşa’ya göre, taşra idaresindeki memurların yetkilerinin daralmasıdır. Bitmez tükenmez bir evrak prosedürüne sebebiyet vermekle itham ettiği yeni düzende Ziya Paşa, memurların talimat gereğince her şeyi hem ilgili olduğu nezarete hem de Babıali’ye bildirmek durumunda kaldığını ve bunun da makamlar arası çoğu gereksiz yazışmalara sebep olduğunu belirterek, “devletin ve ibâdullahın umûr u mesâlihi kapı çuhadarları çantalarında ve aklâm torbalarında senelerce sürünüp karar-pezîr olmaz ve ketebe-i aklâm mesâlih-i cariyeye yetişemeyip bir işin cevabı altı ayda alınamaz oldu” demektedir.¹⁷⁹ Yıkılan bir köprünün yapılmasının bu yeni sistemde mevsimler sürdüğünü kaydeden Ziya

¹⁷⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 37”.

¹⁷⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 37”.

¹⁷⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 37”.

¹⁷⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 37”.

Paşa, Tanzimat'tan önceki haldeyse her bölgenin mutasarrıfı idaresinde müstakil olduğundan böyle bir durumda derhal civar köylere buyruldu gönderilip koordine olunduğunu ve kısa zamanda işin bitirilip Babıali'nin bundan haberinin bile olmadığını belirtmektedir.¹⁸⁰

Genel anlamda Tanzimat'ı sonuçları bakımından değerlendiren Ziya Paşa, bu sürecin başarısızlıkla sonuçlanmasındaki aslan payını vükelâya vermektedir:

“Babıali'nin, yani vükela namıyla hukuk ve iktidar-ı saltanatı istila eden birtakım menfaat-perestânın akçe kazanmak ve mensûbât kayırmak için vukua getirdikleri suistimalât öyle fena tesirât etti ki teşkilattan evvelki nizamsızlık zamanını herkese arzu ettirdi.”¹⁸¹

Tanzimat'la birlikte ihdas olunan yeni nizamât ve adalet mekanizmalarını, günün sonunda, daha fazla sayıda memur istihdamı ve maaş artırımını dolayısıyla, zaten vergileri ödemede güçlük çeken ahali üzerindeki hazine baskısının artması anlamına geliyordu. Ziya Paşa'ya göre, aslında iyi düşünülmüş bir yenilik olan Vilayet Nizamnamesi de Tuna vilayeti haricinde uygulamada başarısız olmuştur. Çünkü ona göre, iyileşmeyi sağlayacak olan nizam değil, onun hükmünü icra etmesi beklenen insanlar, yani memurlardır. Esasen Tuna vilayeti örneğindeki görece başarılı uygulamanın da *Midhat Paşa'nın vücuduyla kaim olup* daha sonra bozulduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla ona göre, gerek Tanzimat'ın genel olarak, gerekse de Vilayet Nizamı'nın özel olarak başarısızlıkla sonuçlanmasında icracı hükmündeki memur ve idarecilerin kötü etkisi belirleyici olmuştur.¹⁸²

Kanun fikrine de vurgu yapan Ziya Paşa, kanunların ille de mükemmel olmasına gerek olmadığını, ancak uygulanmasında gevşeklik gösterilmeyen kanunların mükemmel olmasalar bile cemiyetin iyi idaresine kefalet edeceğini söylemektedir. Onun belirttiğine

¹⁸⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 37”.

¹⁸¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 40” (29 Mart 1869).

¹⁸² “Abdülaziz devrinin ilk yıllarında memurluk henüz bir meslek haline getirilmiş değildi. Memur olmak için bir menşe (mezuniyet) aranmıyordu. Bu sebeple, memurlar gelişi güzel seçilmekte ve tayin edilmekte idiler. Tayinlerinde rüşvet, iltimas, hatır, gönül büyük rol oynamakta idi. Memuriyet vazifeleri, salahiyetleri ve sorumlulukları da tespit edilmiş değildi. Bu sebeple hukuki ve adli teminatları da yoktu. Birçoklarına da maaş verilmemekte idi. Harçlardan ve daha başka gelirlerden aldıkları hisselerle geçinmek zorundaydılar. Mevkileri istikrarsız, geçimleri ve istikballeri kararsız olduğu için, amme menfaatini düşünerek çalışacakları yerde, şahsi durumlarını düşünerek hareket ediyorlardı. Bu hal ise türlü yolsuzlukların yapılmasına sebep olmakta idi. Halk, memurdan, dolayısıyla onun temsil etmekte olduğu devlet otoritesinden nefret eder hale gelmiştir.” Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), VII/159.

göre örneğin “İngiltere’nin hâlâ mükemmel ve müdevven bir kanunu olmadığından mehâkim-i hukukiyede ekseriya emsâl ve âdât ve istidlâl üzerine” davalar karara bağlanıp halledilmektedir. Bu halleri ile İngilizler servet, kuvvet ve sanat bakımından Avrupa devletlerinin birincisi denilmeye şayandır.¹⁸³ Kanunların kişiye göre esnetilmesinin ve adam kayırmacılığın zararlarından bahseden Ziya Paşa, eski Mısır valisi Mehmed Ali Paşa’nın bu husustaki titizliğini ve ciddiyetini misal göstermektedir. Bu bağlamda Ziya Paşa, kanunların herkes için uygulanması gerektiğini belirterek şunları söylemektedir:

“Tanzimat’tan sonra kanun-ı ceza yapıldı, râşî ve mürteşî ve râyiş haklarında cezalar tayin olundu. Lakin gariptir ki vükelâ ve vüzeranın içinde alenen irtikâb-ı rüşvet edenlerden hiç kimsenin ceza gördüğü görülmedi. Fakat bir kaza müdürünün birkaç yüz kuruş rüşvet aldığı tebeyyün ettikde kalebend ve nefy olundu.”¹⁸⁴

Ziya Paşa’nın bir başka tespitine göre, Tanzimat’tan önce taşrada *ayan* denilen nüfuzlu kişiler etkili oldukları bölgelerde ahaliye türlü zulümlerde bulunmakta idiyse de *her ne zaman bunlar kâmeti azıtsalar* şikayetçileri İstanbul’a gelip Padişah’a arzuhal verirler, bunun üzerine şikayet konuları tahkik olunur ve doğruluğu tespit edilirse söz konusu *zalimin ya başı kesilir ya malı müsadere edilir*, bu yolda giden başka ayanlara da ibret olurdu. Tanzimat’tan sonra ise her beldede meclisler yapılmış, ancak bu meclislere her yörenin önde gelen isimleri aza olarak tayin olunmuştur. Bunun anlamı, Ziya Paşa’nın tespitine göre, evvelki derebeylerin âzâ unvanı almalarından başka bir şey değildir. Böylece resmiyet tarafından koruma ve kollama edinen yeni azaların, yani eski derebeylerin ahaliye yaptıkları zulüm artmakla birlikte, kendilerini de müsadere ve ölüm cezalarından kurtulmuş halde bulduklarından bu yoldaki cesaretleri artmıştır. Buna delil aranmak isterse, der Ziya Paşa:

“...memalikin ve ahalinin bir Tanzimat’tan evvelki, bir de şimdiki haline nazar olunsun. Eğer ki Rumeli kıtasında Hristiyan ahalinin kesreti ve düvel-i ecnebiye sefaret ve konsoloshanelerinin onlara muavenet ve himayeti sayesinde bir miktar eser-i mamuriyet görülürse de Anadolu’nun hâlinden keyfiyet pek zâhirdir. Mesela Harput, Diyarbekir ve Sivas sancakları Tanzimat’tan evvel kaç nüfusa ve kaç köye malik imişler, şimdi ne kadar kalmış? Ve Halep’te, Şam’da ve Diyarbekir’de mukaddemâ ne kadar emtia-i haririye fabrikaları varmış, şimdi ne miktar mevcut? Ve Samsun ve Manisa evvelleri ne kadar duhân zer’ ederlerdi, inhisardan sonra ne miktara

¹⁸³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 40”.

¹⁸⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 40”.

tenezzül etti? Ve Rusya ve İran hudutlarına karfî memalikten şu otuz sene zarfında kaç bin familya terk-i vatan edip tâbiyyet-i uhrâya girdiler? Bunlara atf-ı nazar olundukta Tanzimat'tan sonra biz ileri mi yoksa geri mi gitmişiz âşikâr olur.”¹⁸⁵

Ziya Paşa'nın Tanzimat'ı ve dolayısıyla Reşid Paşa'yı eleştirdiği ve eleştiriden de öte gelecek nesiller tarafından suçlu bulunacaklarına hükmettiği bir diğer husus şeriat-kanun meselesidir. Her şeyden önce Ziya Paşa, Tanzimat'ın ilanına gelinceye kadar devletin yalnız bir kanun üzere yönetildiğini ve bunun da şeriat olduğunu söylemektedir.¹⁸⁶ Bununla birlikte Ziya Paşa, içtihad kapısının yedi-sekiz yüz senedir kapalı kaldığını ve şeriatın *mesâil-i müftâ bihâsın*, yani fetvaların, günümüzün meselelerine çözüm üretmekte yetersiz kaldığını; bu bağlamda *muktezâ-i asr üzere* yeni hükümler tesisine ihtiyaç bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak Ziya Paşa'nın Tanzimat'a muhalefet şerhi düştüğü nokta tam da burasıdır. Ona göre, söz konusu bu ihtiyacın karşılanması için “derya-yı bî pâyân-ı şeriaten istifade imkanı elde iken bu çare cüstcû olunmayıp, ondan hariç bir yolda tanzim-i kavanîn fikr-i fâsidine zehâbtan büyük hata olamaz”dı. Burada Ziya Paşa, eleştiri oklarını Reşid Paşa'ya çevirmekte ve kendisinin devlet adamlığındaki rüştünü ve Tanzimat'taki iyi niyetini teslim etmekle beraber onun şeriat dışı kanun yapma yolunda açtığı kötü çığırın, kendisinin şan ve şöhretinin beyaz sayfasına düşmüş büyük bir leke olduğunu ve bundan asla kurtulamayacağını vurgulamaktadır.¹⁸⁷ Ziya Paşa'ya göre, Reşid Paşa Tanzimat'ı ilan etmekle devleti bulunduğu uçurumdan kurtarma noktasında büyük azim göstermiş fakat onun icrasında “derd-i şöhretle ettiği yanlış hareket devletin temelini balta vurmuştur.”¹⁸⁸ Ziya Paşa'nın tespitine göre, önceleri sadece devletin vücudundan bir kıtanın kopması tehlikesi varken, onu korumak için alınan tedbirin içine karışan *menfaat-i zâtiye fikri* devletin vücudunun tamamını müthiş bir tehlikeyle karşı karşıya getirmiştir.

Bunun nasıl geliştiğine dair şöyle bir gözlemde bulunmaktadır Ziya Paşa: Gülhane Hatt-ı Hümayunu harfî harfîne incelendiği takdirde içeriğinde şeriatın dışında veya ona mugayir hiçbir madde görülmeyeceği apaçık olmasına ve öngörülen ıslahatların *hatt* boyunca sürekli olarak şeriata uygunluğu vurgulanmasına rağmen, Reşid Paşa, sanki

¹⁸⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41” (12 Nisan 1869).

¹⁸⁶ İlk bölümde ele aldığımız ve bazı tarihçilerce “İaik” olmakla nitelenen örfî hukuk okumasının anakronik olabileceği Ziya Paşa'nın bu düşüncesinde izlenebilir.

¹⁸⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41”.

¹⁸⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41”.

bunlar İslam devletinde önceden bilinmez şeyler imiş de mücerret kendisi Avrupa'yı örnek alma yoluyla yeni baştan icat etmiş gibi sunmuştur. Bu arada Reşid Paşa işe, mutaassıpların karşı olmalarına rağmen kendisinin dirayeti sebebiyle zorlukla bu işi başardığı rengini verip Avrupa'ya bunu *pahalı satmak* istemiş ve kendini Türkistan'ın *muhyîsi* olarak gösterme yoluna gitmiştir. Buradan da, der Ziya Paşa, “esas-ı devlette iki büyük rahne açıldı.”¹⁸⁹

Ziya Paşa'nın devletin temelinde iki büyük gedik açıldı diyerek işaret ettiği hususların ilki, bu hareket tarzıyla, Avrupalıların İslam'a karşı sahip oldukları önyargının kabul ve itirafının yapıldığıdır. Bu önyargıya göre Avrupalılar şeriatı adalete, insaniyete, terakkiye uzak ve yetersiz, dahası türlü vahşi uygulamalara zemin sağlayan bir manivela olarak görmekteydiler ki işte Reşid Paşa'nın Tanzimat'ı lanse ediş tarzı dolayısıyla Avrupalıların bu asılsız inancı onaylanmış oldu. Sonrasında gelen vükelâ da Reşid Paşa mektebinden yetişme olduklarından Avrupa'nın bu fasit görüşünü düzeltme yoluna gitmemişlerdir. Bundan başka, yine Ziya Paşa'nın bu yoldaki tespitlerine göre, ticaret, eyalet, temyiz-i hukuk ve idare meclislerinin kurulmasıyla esasen şer'i mahkemelere ait olan hukuki meseleler takım takım buradan ayrılarak şeriat mahkemelerine yalnızca nikah-talak gibi bazı mezhepsel konular bırakılmıştır. Bu, Ziya Paşa'nın ifadesiyle “bi'l-cümle şer'-i şerifin vücudunu kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupaya karşı dirayetli görünmek maksadından başka bir manaya haml olunamaz.”¹⁹⁰

Reşid Paşa'nın hareket tarzıyla devletin esasında açılan iki büyük *rahned*den ikincisi, Ziya Paşa'ya göre, *ahlâk-ı milliye*nin bozulmasıdır ki sonrasında devletin idari şubelerinde görülen her türlü fenalıkların asıl kaynağı burasıdır. Çünkü Ziya Paşa'nın görüşüne göre toplumu oluşturan fertler birbirlerini taklit ile, özellikle de ileri gelen kimseleri taklit ile hareket ederler. Bu bağlamda, devlet ricali ve vükela katında “dinsizlik modasının muteber olduğunu” gören ve memuriyette ikbal arzusunda bulunan herkes hal ve hareketini onlara benzetmeye başlamıştır. Yukarıdan aşağıya teselsül yoluyla böylece yayılan bu seküler hareket tarzı en nihayetinde tebaaya kadar sirayet etmiş ve “feraiz-i İslamiye'nin icrası numune-i humk ve belahet” sayılır olmuştur.¹⁹¹ Tanzimat'ın henüz otuzuncu yılını idrak etmekte olduğu dönemde yaşayan Ziya Paşa Tanzimat'ın doğurduğu

¹⁸⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41”.

¹⁹⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41”.

¹⁹¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41”.

Batılılaşma tipini eleştiren ilk kalemlerden biri olmuştur. Bu bağlamdaki müşahedesinin orijinal değerine binaen kendi ifadeleriyle aktarmak yerinde olacaktır:

“...şu yirmi otuz sene zarfında ahlak-ı milliye bir dereceye kadar geldi ki, babalarımız mezardan kalkıp bizi görseler elbette kendi evladı olduğumuzu tanıyamazlar ve belki usul ü efkarımıza hayran hayran¹⁹² bakıp, mesela gazetelerimiz ıslahat ve terakkiyat gürültüleriyle memlû olduğu halde bizim muttasıl geri geri gittiğimizi ve din-i İslam üzere olduğumuzu iddia ile beraber evâmîr ve nevâhi-i şer’iye’yi tamamıyla aksine icra ettiğimizi ve Avrupa’ya taklid ile ileri gitmek dâ’iyesinde bulunduğumuz halde Avrupa’da cari olan riayet-i kanun ve icra-yı ahkâm-ı mükafât ve mücazât ve terakki-i sanayi’ ve tevsî’-i ticaret ve te’min-i hukuk ve usûl-i meşveret-i milliye gibi esbâb-ı terakkiden hiçbirine taklid etmeyip; fakat tiyatro yapmak, baloya gitmek, zevcesini kıskanmamak, taharetsiz gezmek misillü şeylerde taklîd-i harekete çabaladığımızı; ve bir yandan devletimizin erkân-ı vücûdundan olan eyalât-ı mümtâze ayrılıp gitmekte ve bir taraftan düyûn-ı hâriciye ve dâhiliye ile hazinenin vâridâtı mahvolduğu halde, öbür taraftan dahi teksir-i vâridât için menbâ-ı vâridât olan ahali ezilip geçilmekte ve kanun-ı cezada emvâl-i miriyyeye hıyanet ve irtikâb-ı rüşvet edenlerin cezaları musarrah iken yine yağmacılar alenen işlerini görmekte ve hususıyla böyle bir gidişin sonu nereye çıkacağı göz önünde dururken kat’an o cihet hâtıra getirilmeyerek helal haram bugün ele geçen yenip yarın düşünülmemekte olduğunu; ve Osmanlılara mahsus olan mürüvvet, fütüvvet, hamîyyet, edeb, acize merhamet, ülfet ve hukuka riayet, misafire hürmet, diyanet, emanet, sebat, salâbet, şecaat gibi şeâir-i cemîle günden güne içimizden çekilip cehalet, tezellül, denâet, irtikâb, hıyanet, gadr, cebânet misillü hasâil-i mezmûme fırsatyâb-ı hulûl ettiğini nazar-ı taaccüble görüp, bizi bildikleri akvâmdan hiçbirine benzetemezler. Ve zâten bunlar yeni çıkma bir kavm-i fâsidü’l ahlâk zannıyla istiâze ederler.”¹⁹³

‘Ahlâk-ı milliye’ vurgusunu oldukça ön plana çıkaran Ziya Paşa, insan toplumunu bir tespihe ve ahlakı da tespih tanelerini bir arada tutan ipliğe benzetmektedir. Ona göre, bir milletin ahlakına zaaf ve hâlel gelirse tespihin dağılmasından korkulmalıdır. Bu bağlamda Ziya Paşa Rusya tehlikesi, Hristiyan tebaa sorunu, hazinenin yüksek borçları ve vükelanın kötü idaresi gibi sorunların aslında yüzeysel ve ikincil olduğunu; asıl meselenin ise fikir birliğinin ve güzel ahlakın korunması olduğunu ileri sürmektedir. Bu ikisi olduktan sonra, *mademki vücut sağdır*, diğer sorunların çarelerinin bulunması imkansız değildir. Ancak *fesâd-ı ahlâk-ı milliye* öyle bir hastalıktır ki çaresi bulunmaz. İşte Ziya Paşa’ya göre *merhum* Reşid Paşa, bu neticeyi öngörmeksizin açmış olduğu çığır sebebiyle sonraki

¹⁹² “Hayran”, Osmanlı Türkçesinde “şaşkın” anlamındadır. Şu halde ifade “şaşkın şaşkın” şeklinde anlaşılmalıdır.

¹⁹³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 41”.

nesillerin nazarında mahkeme edilmekten kurtulamayacağı gibi, vükelâ da sonradan bu tehlikeyi görmelerine rağmen hiçbir tedbir almadıklarından ötürü dünya ve ahirette mesuliyetten kurtulamayacaklardır.¹⁹⁴

Devlet-i Aliyye'nin herhangi idari organındaki bir zaafın kaynağına inildiği takdirde işin ucunun Tanzimat'a çıkacağını söyleyen Ziya Paşa, genel anlamda Tanzimat'a dayandırdığı bu kötü gidişin sebeplerini dahili ve harici olmak üzere iki kısma ayırmış ve dahili olanlarını ele almıştı. Bir başka makalesinde ise söz konusu *harici* sebepleri incelemeye geçen Ziya Paşa, burada birinciliği dış müdahalelere, kendi ifadesiyle *müdahalât-ı ecnebiyeye* vermektedir.¹⁹⁵ Burada Tanzimat'a siyasi açıdan bakarak değerlendirmelerde bulunan Ziya Paşa, esasen Rusya'ya karşı Avrupa'ya yaklaşma gereğini makul ve mantıklı bir politika olarak kabul ettiğini belli eder. Bu bağlamda, Avrupa'nın ticaret ve çıkarlarını Osmanlı mülküne çekmenin *maslahat gereği* olduğunu inkar etmez; ancak ona göre, bu tedbirin Osmanlıları birçok bakımdan bitirecek derecede suiistimal edilmemesine dikkat edilmesi *icab-ı akl ü hikmetten idi*.

Burada Ziya Paşa, Reşid Paşa'yla ilgili daha önce bahsettiği *menfaat-i zâtiye* görüşünü yinelemekte ve biraz daha izah etmektedir. Onun yorumuna göre Reşid Paşa Tanzimat'ı ilan edip hükümet idaresinde bir tür bağımsızlık kazanma tasavvurunda bulunurken, karşısında Rıza Paşa, Mehmed Ali Paşa ve Fethi Paşaları devletteki nüfuzları bakımından kendisine ortak bulmuştur. Bu üç paşanın da saray-ı hümayun ile akrabalık ilişkileri bulunduğu için, buna karşı Reşid Paşa kendisinin Avrupa nazarındaki nüfuz ve itibarını ön plana çıkarmak yoluna gitmiştir. Kendisinin devlet idaresindeki lüzumu ve önemini diğerlerine fark ve kabul ettirmek demek olan bu *itibarını* bir müdafaa silahı olarak değerlendiren Reşid Paşa, bu silahı güçlendirmek yoluna gitmiş; Avrupa'ya hoş görünmenin İstanbul'daki sefaretlere iltimaslı davranmaktan geçtiği zannına kapılmış ve onun sefaretlere fazla yakın duran bu tavrı sonucu açılan müdahale kapıları bir daha kapanmamıştır.¹⁹⁶ Ziya Paşa'nın tabiriyle bu *yersiz nezaket* yoluyla sefaretler Devlet-i

¹⁹⁴ "Hürriyet Gazetesi Sy. 42" (12 Nisan 1869).

¹⁹⁵ "Hürriyet Gazetesi Sy. 42".

¹⁹⁶ Ziya Paşa, zamanla sefaretlerdeki baş tercümanların sefirlerden daha etkili ve nüfuzlu hale geldiklerini, bunun yanında taşrada da konsolosların devlet memurlarının üzerinde otorite sahibi olduklarını söylemektedir. Bu konuda Hürriyet'teki bir yazısında şunları kaydetmiştir: "İstanbul'daki sefaretleri devletin her işine müdahale eden tercümanlar, vükelâ-i devletin ilâhî makamında umûr-ı câriyede nüfuzlarını yürütürler. Taşradaki konsoloslar memurînin birinci amirleri gibi istediklerini yaptırırlar. Her konsoloshane bir mahkeme olup her mahkeme bir başka kanun ile hükmeder. Hürriyet Gazetesi Sy. 98 (6 Haziran 1870).

Aliyye'nin içine ve işlerine haddinden fazla muttali olmuşlar, bunun yanında istedikleri imtiyazlara da zahmetsizce nail olmuşlardır.¹⁹⁷

Söz konusu imtiyazların özellikle ticari anlamda Osmanlıları çok kötü etkilediğini daima vurgulayan Ziya Paşa'ya göre, Türkistan ticareti Avrupalılara hem çok kârlı ve hem çok kolay geldiğinden birçok Avrupalı tüccar zamanla İstanbul'da ikamete başlamıştır. Bu arada Avrupa'dan gelen *ucuz ve cicili biçili* eşyalar Osmanlı ahali tarafından rağbet görünce söz gelimi *allı basma* ve *Şam çitarisi* satın alınmaz olmuştur. Uşak ve Gerdus halıları ile Selanik ve Bursa ihramları da ahali nazarında artık kaba görünmüş, onların yerine çiçekli Frenk halıları ve ottan mamul peşkirler ucuz diye ahalice tercih edilmiştir. Ancak dayanıklılık bakımından hayli kötü olan bu eşyanın sık sık yenilenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, genel anlamda hükümetin de pazardaki Avrupa ürünlerinin hakimiyetini destekleyen politikalar izlemesi sonucu, yerli üretim yok olma noktasına gelmiş ve Osmanlı tüccarı da iflase çıkmıştır. Bunun sonucunda ise daha önce Osmanlı mülkünde tedavül eden para yurtdışına çıkmış ve Osmanlı hazinesi darlığa düşmüştür.¹⁹⁸

Ziya Paşa'nın Osmanlı ülkesindeki ticaretin bozulması ve ticari dolaşımdan yabancıların yüksek karlarla istifade eden taraf olmasını sıklıkla eleştirdiği görülmektedir. Ona göre ticaretin bozulması, milletin *kaide-i intiâşının*, yani yaşamın, üzerinde yükseldiği temel kaidenin bozulmasıdır ki bu durum birçok karışıklığa sebep olur. Bu bağlamda şu ifadeleri kullanmaktadır Ziya Paşa:

“...çitari ve şayak ve aba ve sof giyerdik ve çatma ve ehram döşerdik, fakat harice bir para borcumuz yok idi, alnımız açık gezerdik. Vaktâ ki Avrupa'ya arz-ı cemîle için taklîd-i hareket yolunu tuttuk, entari ve cübbe ve şalvar ve yemeni ve merkûbu çıkardık. Setre ve pantolon ve kundura giydik. Bu sebeple bizim terzi ve kumaşçı ve yağlıkçı ve çellah ve kazzaz ve simkeş ve yemenici ve çedikçi esnafımız geçinemez olup âhar yolda medâr-ı taayyüs aramağa mecbur oldular.”¹⁹⁹

Ticaretin artık geçim kaynağı olamadığını gören Osmanlı ahalisinde, geçim sağlamak için devlet kapısına *temayül* başladığını söyleyen Ziya Paşa, bu kimselerin kendi çocuklarını da bu mantaliteyle yetiştirip onları hazır maaş veren *kalemlere* yönlendirdiklerini ifade

¹⁹⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 42”.

¹⁹⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 42”.

¹⁹⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 45” (03 Mayıs 1869).

etmiştir. Özetle, kendi imkanlarıyla geçimlerini temin etmekte olan binlerce aile, Ziya Paşa'nın işaret ettiği gelişmeler sonucunda zamanla, devlet hazinesinden geçinme yolunu tutmuşlardır. Tam da burada Ziya Paşa, insan kaynağı bu şekilde olan bir devletin memuriyetlerinde işlerin intizamlı gitmemesinin aslında şaşılacak bir şey olmadığını ifade etmektedir. Osmanlı i ticaretinin Avrupalıların eline geçmesi sureciyle alakalı şu sorularla makalesine son vermektedir Ziya Paşa:

“Hani bizim birçok tccarımız ve klerinde Osmanlı bayrağı temevvc eder sefayin-i ticaretimiz var idi. Bunlar ne oldu? Hani bizim bedestenimizde ve Galata'da ve arşı-yı Kebir'de, velhsil her esnaf arasında başlarında Ahmediye sarılı ak sakallı, nurani yüzlü hacedđilerimiz ve kerli ferli hacı ağalarımız vardı ki, her biri hn-i hâcette çekmecesini atılda yüz yüz elli bin kuruşluk altın bulunurdu. Onlar nerede?”²⁰⁰

Bunların yanında Osmanlı tüccarının, devletle girdiği ticari ilişkide de korumasız kaldığı için hep borcu ötelenen ve zararlı çıkan taraf olduğunu belirten Ziya Paşa, bu bağlamda devletle iş yapan Müslüman tüccarın zamanında ödeme alamadığından piyasaya karşı itibarını korumak adına yüksek faizle borçlanmaya gitmek zorunda kaldığını ve nihayetinde iflasa kadar sürüklendiğini kaydetmektedir. Ancak Frenk bir tüccara ödemesi zamanında yapılmadığında derhal sefaret tercümanı devreye girerek *kıyameti koparır* ve mesele çok daha hızlıca çözüme kavuşur.²⁰¹ Tanzimat'ı bu açıdan da eleştiren Ziya Paşa şu ilginç tespiti yapmaktadır: “Ticaret Nezareti, Ticaret Nizamı, Ticaret Mahkemeleri yok iken tccarımız var idi. Bu nezaretlerin, mahkemelerin, nizamların cümlesi ecnebilere yaradı; bize mazarrat etti.”²⁰² şirket kurmanın ticari açıdan gelişim sebebi olduğunu düşünen Ziya Paşa'ya göre hükümetin görevi ticarete asla parmağını sokmamak ancak ticari ortama güven sağlamaktır. Bununla birlikte şirketlere verilen ticari imtiyazların da korunması gerektiğini savunan Ziya Paşa'ya göre hükümet dahi bu anlamda aykırı bir fiilde bulunursa şirketler mahkemeler yoluyla hükümeti dava edebilmelidirler. Ancak Ziya Paşa, *idare-i hzırının* asla bu ortamı sağlamaya çalışmadığını söyler ve bu hususu şöyle dile getirir: “İmdi böyle bir idare-i keyfiye altında bulunan bir hkmette teşkil-i

²⁰⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 45”.

²⁰¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 47” (17 Mayıs 1869).

²⁰² “Hürriyet Gazetesi Sy. 48” (24 Mayıs 1869).

şirket ile terakki-i ticaret ümidi Petersburg’da iki minareli bir cami yaptırılmak tasavvuru gibidir.”²⁰³

Tanzimat sürecinde yabancı sefirlerle haddinden fazla içli dışlı olduğunu ve bunun da başlatıcısının Reşid Paşa olduğunu belirten Ziya Paşa, bu durumun hayli sakıncalı olduğunu vurgulamaktadır. Onun kaydettiğine göre, Tanzimat’a gelinceye kadar İstanbul’daki ecnebi sefaretle yalnız kendi tebaalarının işleriyle ilgilenmek ve devletlerinden aldıkları talimatları Babıali’ye iletmekle vazifeli olup, Osmanlı Devleti’ndeki Sadrazam veya defterdar değişiklikleri gibi özel konularla asla ilgilenemezlerdi. Bundan başka, sefaret tercümanları bir kez İstanbul’a geldiklerinde memuriyetlerini, bir de giderken değişimlerini sunmak üzere *Zât-ı Şahane* ile görüşebilirlerdi. Hatta Sadrazamla dahi çok önemli bir husus olmadıkça görüşmeleri kolay olmazdı. Aynı durum Osmanlı şehirlerindeki diğer konsoloslar için de geçerliydi. Ancak, “vaktâ ki müteveffâ Reşid Paşa nüfuz-ı süferâyı kendine püştibân-ı ikbâl etmek yolunu tuttu, sefaretle dahi himayelerini pahalı satmaya başladılar.”²⁰⁴ Ona göre, sefirlere ve eşlerine pahalı hediyeler ile *murassa kutular* yolu da böylece açılmış ve ‘sefaretle hoş tutmak’ Osmanlı idaresinin temel gayelerinden biri haline gelmiştir. Hal böyle olunca sefaretle iş bitirici nüfuzunun farkına varan Osmanlı tebaası gayrimüslimlerden birçoğu, yine Ziya Paşa’nın kaydettiğine göre, ecnebi ülke vatandaşlıklarına geçmeye başlamışlardır. Bu bağlamda ilgi çekici bir örnekleme yapan Ziya Paşa gelinen durumu şu ifadelerle tasvir etmektedir:

“...dünkü gün matlabının is’âfi için arzuhaller veren ve bin türlü tenezzül ve tabasbus eden mesela Samatyalı Kaspar, bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusya tercümanı ile hariciye nazırının yanına gelip üst yanındaki sandalyeye oturdu ve cebinden tütün kesesini çıkarıp cigaracığını yaptı ve nazır paşanın burnuna üfleyerek ayaklarını birbirini üstüne koydu, işini de istediği gibi yürüttü.”²⁰⁵

Öte yandan gayrimüslimlerin başka ülke vatandaşlığına geçmeleri nedeniyle kendilerinden alınamayan vergilerin Müslüman ahalinin vergi yükünü zamanla ağırlaştırdığını söyleyen Ziya Paşa, “bu zemin ile devletimiz tebaasının ehl-i servetini

²⁰³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 53” (28 Haziran 1869).

²⁰⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 48”.

²⁰⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 48”.

zâyi etti” demektedir.²⁰⁶ Taşradaki konsolosların durumuna da değinen Ziya Paşa, konsolos ve memurlarının ekserinin çoğu mahallerde oranın yerlisinden ve ticaret ashabi olanlardan seçildiğini; bu yolla da söz konusu mahallerdeki ticarete yabancılar lehine adeta tekel oluşturduklarını kaydetmektedir.²⁰⁷ Bundan başka, taşradaki memurların azil ve tebdillerinin de oralardaki konsolosların sefaret tercümanına yazacağı bir şikayetnameye bağlı hale geldiğini ekleyen Ziya Paşa, bu yüzden, vali ve mutasarrıfların konsolosları hoş tutmak zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir. Bu hoş tutmanın anlamı ise çoğu kere, vali ya da mutasarrıfın kendi hukukundan vazgeçmesi anlamına geliyordu. Kendi hukukunu savunanların ise bu durumda azille, yani maişet ve geçim korkusuyla karşılaştıklarından, bunlar da zamanla *teamüle* uymaktadırlar. Bazı memurların ise ‘namus ve hamiyeti tercih ettiklerinden’ “şiddet ve uyumsuzluk” gibi töhmetlerle görevlerinden alındıklarını belirten Ziya Paşa, hakkaniyetli ve kaliteli memurların böylece azaldığını, bu durumun da *kaht-i rical* haline sebebiyet verdiğini söylemektedir.²⁰⁸

Ziya Paşa, şark meselesinin ortaya çıkışında öncelikle Küçük Kaynarca antlaşmasının olumsuz etkisini görmekle birlikte, sonrasında ise Babıali politikalarını kusurlu bulmaktadır. Ona göre, Şark meselesi denen şey eğer eklerinden sıyrılırsa görülür ki esasında mesele şark ahalisinin *saadet-i mezhebiyesinden* ibarettir. Kaynarca Antlaşması’yla Rusya şark Hristiyanları üzerinde himaye hakkı kazanmıştır. Bu durum zamanla Osmanlı Hristiyanlarını imtiyazlı ve müstesna bir tebaa haline getirmiştir. İşte Ziya Paşa’ya göre Babıali, bu çığırı kapatma yoluna gitmek yerine yanlış yolda hareket etmiş ve bu yolu genişleterek büyük bir cadde yapmıştır. Ziya Paşa’ya göre bu çığırı kapatmanın yolu tüm Osmanlı tebaasını *cins-i vahid* hükmünde tutmaktır. Yani mademki Hristiyan tebaa bir şekilde yabancı himayesine girmiş ve imtiyazlı bir konum kazanmıştı; şu halde Osmanlı tebaasının tamamını söz konusu imtiyaz ve istisna hali seviyesine çıkarıp hepsini eşitlemek ve bu yolla da dış müdahalenin önünü kapatmak gerekiyordu. Babıali bunu yapmayarak hem yabancı devletlerin müdahalelerinin önünü açmış hem de kendi tebaasının diğer unsuru olan Müslümanları gücendirmiş oldu. Şu halde hiç yoktan Müslümanlarla Hristiyanlar arasına haset tohumları da ekilmiş oluyordu. Nitekim Ziya

²⁰⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 48”.

²⁰⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 48”.

²⁰⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 62” (30 Ağustos 1869).

Paşa Cidde²⁰⁹ ve Şam²¹⁰ hadiselerini Babıali'nin bu yanlış politikasının sonucu olarak görmektedir.²¹¹ Ziya Paşa, Babıali'nin *politika-i münâfikânesi* dediği bu politikasının

²⁰⁹ Ziya Paşa 1858 ve 1860 yazlarında patlak veren Cidde ve Şam hadiselerinde de Tanzimat ve Babıali politikalarını sorumlu görmektedir. Tanzimat sürecinde özellikle Cebel-i Lübnan bölgesinde başlayan Dürzi-Maruni çekişmeleri Cidde ve Şam'a da sıçramış ve elim hadiseler meydana gelmiştir. 1858 Temmuz'unda Müslüman Dürzi halk Cidde'de Hristiyanlar üzerine yürümüş ve yaşanan arbedede Fransız konsolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı da öldürülmüştür. Hükümetin olayları önlemede yetersiz kaldığını düşünen Fransa-İngiltere ittifakı bölgeye harp gemileri göndermiş, gemiler şehri topa tutmuş, gemi komutanları olaylarda fail olarak değerlendirildikleri 10 kişiyi idam etmişlerdir. Bu dış müdahale Dürzilerde Marunilere karşı bir intikam hissi uyandırmış ve 1860'ta Şam hadisesi patlak vermiştir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi : Islahat Fermanı Devri (1856-1861)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), VI/32-33.

²¹⁰ 1840-1860 dönemi Suriye bölgesinde Tanzimat reformları kaynaklı bir gerilim birikimi vardı. Dolayısıyla 1860 Haziran'ında Cebel-i Lübnan muntıkasında başlayan Dürzi-Maruni kıvılcımının bir ay içinde Şam'da yangın çıkarması çok zor olmadı. Şam'da 20 bin civarında Hristiyan nüfus bulunmaktaydı. Söz konusu yirmi yılda reformlara karşı biriken öfke (burada Ziya Paşa'nın Tanzimat reformlarının Müslüman ve Hristiyan ahalisi arasında haset ve adavete sebep olduğuna dair eleştirisi hatırlanabilir) patlamış ve sayıca azınlık durumundaki Hristiyanlara karşı bir saldırıya girişilmiştir (Gross, 3 bin ile 25 bin arasında değişen iddiaları değerlendirerek ölü sayısını 5 bin olarak vermektedir). Haberlerin duyulmasıyla Sadrazam Kıbrıslı M.Kamil Paşa derhal bir komisyon kurarak başına da olağanüstü yetkilerle Fuad Paşa'yı getirmiş ve bölgeye göndermiştir. Aynı süre zarfında Avrupa Devletleri de bölgeye *Fuad Paşa'nın maddi-manevi otoritesini artırmak* amacıyla 12 bin asker gönderme kararı almışlar, ancak yalnız 6 bin Fransız askeri, onlar da Beyrut bölgesine gönderilmiştir. Fuad Paşa bölgeye ulaşır ulaşmaz özel yetkili mahkemeler kurup yargılamalara başlamıştır. Bu yargılama süreciyle ilgili olarak Avrupa konsolosluklarına iletilen kayıtlara göre: Katle karışan 56 sivil ve 111 asker idam edilmiş, silahlı olarak yağmaya karışan 139 kişiye müebbet hapis, silahsız olarak yağmaya karışan 145 kişiye Suriye dışına sürgün, olaylara bir şekilde katıldığı tespit edilen 186 kişiye zorunlu çalışma cezası (Suriye'de) verilmiş, bunun dışında gözaltına alınırken kaçmaya çalışan 83 kişi de öldürülmüş olup toplam 720 kişi hakkında işlem yapılmıştır. Hayli sert tedbirler alan Fuad Paşa, bu yargılamaları tamamladıktan sonra Eylül ayında dönemin Şam Valisi Ahmet Paşa ile birlikte üç üst düzey devlet görevlisinin de idamını onaylamış ve kurşuna dizilmek suretiyle infazları yapılmıştır. Özellikle Avrupa arşiv kaynaklarına dayanarak konuyu ele aldığı doktora tezinde Gross, ulaştığı kaynaklar ışığında bazı yorumlar yapmaktadır. Ona göre: Fuad Paşa'nın Şam hadisesinde bu kadar sert kararlar alması politik sebeplere dayanmaktadır. Her şeyden önce bu olay, Avrupa tarafından yakından izlenmekle kalmamış, Beyrut'a asker sevkıyatı dahi yapılmıştı. Dolayısıyla Fuad Paşa'nın ilk hedefi alacağı tedbirlerde Avrupa askerinin Şam'a çıkmasına gerek bırakmamaktı. Bunun dışında, söz konusu mahkemelerde sadece hadiseye karışan Müslümanlar yargılanmıyor, Avrupa'nın algısında bizzat Osmanlı Devleti'nin kendisi de adeta mahkemeye çıkıyordu. Dahası Fuad Paşa özelinde bu süreç, onun Avrupa'da bundan sonraki repütasyonu için belirleyici olacaktı. Avrupa'da kurulan ayrı bir komisyonla konu çoktan bir dış mesele haline gelmişti bile. Gerçekten de Fuad Paşa Şam hadisesinden sonra kendisine Sadrazamlık verilmek üzere İstanbul'a çağrılacaktır. Aynı yazara göre, Fuad Paşa'nın üst düzey devlet görevlilerini idamla cezalandırması da salt bir adalet arayışından çok, politik-doğruluk temeline dayanmaktaydı. Normal şartlar altında bunların en fazla görevden alınmaları veya görevi ihmallerinden ötürü rütbelerinin geri alınması gibi cezalara çarptırılması beklenirse de ölüm cezasını gerektirecek bir durumu yoktu. Ancak gerek bölgedeki Avrupa konsoloslarının gerekse de İstanbul'daki elçiliklerin uzlaşmaz tavırlarının getirdiği baskı Fuad Paşa'nın bu kararları almasını sağlamış olabirdi. Yine Suriye özelinde Fuad Paşa'nın hemen olayların akabinde giriştiği iki eylem de önem arz etmektedir. Yerel halk için bir tür cezalandırılma gibi görünen yargılamalar biter bitmez Fuad Paşa bölgeden zorunlu asker yazımına başlamış ve sünni Müslümanlardan olmak üzere (gayrimüslimlerden alınmamış, Dürzilerden ise alınmamıştır) 3 bin kişiyi Anadolu'ya göndermiştir. Sonraki yıllarda da devam eden bu uygulama bölgedeki sünni Arap Müslümanlarla Osmanlı Devleti arasındaki kadim ilişki açısından bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Fuad Paşa'nın bölgedeki bir diğer uygulaması ise yağmaya uğrayan Hristiyan aileleri barındırmak maksadıyla birçok Müslüman aileyi evlerini geçici olarak tahliye ve terke zorlamasıdır. 1 ay kadar süren bu tahliye işlemleriyle evlerinden ayrılan Müslümanlar, 1864'te evlerini geri alabilmişlerdir. Şam bölgesindeki Müslümanların tepkisini

sonucu olarak Avrupa siyasetinde şark meselesinin doğduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamdaki Babıali politikasının ve Şark meselesinin tarifini kendi diliyle şöyle yapmıştır:

“...memalik-i şarkiyede bunca asırlardan beri ittifak ve itilaf üzere yaşayan İslam ve Hristiyan beynine ilkâ-i burûdet ve haset eyledi. Ve bu burûdettir ki Rusya'nın şark üzerindeki âmâl-i muzırrasının tehvîn-i esbâb-ı husûlü için ekmeğine yağ sürdü ve bunların hulâsasından Avrupa efkârında şu kazıyye teşekkül etti: Mademki şarkta bulunan İslam ve Hristiyan arasında ihtilaf ve burûdet caridir; Devlet-i Aliyye'nin erkân-ı vücûdu bu iki unsur-ı mütehâlifeden mürekkep olmağla devâm-ı hayâtı kâbil değildir. Mademki Devlet-i Aliyye'nin devâm-ı hayâtı gayr-i kâbil, onun indirâsında yerine ne konulacak? İşbu “yerine ne konulacak” ibaresi mesele-i şarkiyenin Türkçe tefsir-i mücmeli olup politika-kârân-ı dehrin hallinde hayrân oldukları muamma dahi budur.”²¹²

Osmanlı Devleti'nin halihazırdaki idare sistemini kıyasıya eleştiren Ziya Paşa, bunu konu edindiği makalelerinden birinde devletin idaresinde bir *mesuliyetsizlik* hali olduğunu söyleyerek bunu devekuşunun özür beyan etmesine benzetmektedir. Buna göre devekuşuna uçması teklif edildiğinde ayaklarını gösterip kuş olmadığını söyler; yük taşınması istendiğinde ise kanatlarını gösterip deve olmadığını söylemiş. Konuyu biraz detaylandıran Ziya Paşa, Avrupa'da ‘idare-i mutlaka’ ve ‘idare-i nizamiye’ şeklinde iki tür devlet idaresi bulunduğunu; Rusya'nın ilkiyle, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya ve Prusya'nın ise ikinci türle yönetildiğini belirtmektedir. Osmanlı idaresinde ise padişah Rus çarı gibi tasarrufta bulunamadığından *idare-i mutlaka* yoktur demekte; öte yandan Babıali ve *vükelâ-i devlet* şeriat dahil hiçbir nizamı tabi olmaksızın hareket edip kararlar alabildiklerinden ‘idare-i nizamiye’ de yoktur demektedir. Bu durumda Ziya Paşa'ya göre, “bizim devletimiz şu iki nev-i hükümetten hariç başka bir şekli-i garib üzere

çeken bir diğer uygulama da yağmada zarar görenlerin zararlarını tazmin maksadıyla koyulan olağanüstü vergilerdir. Avrupa komisyonu ahaliye koyulacak tazminat vergisinin 150 milyon kuruş olmasını istemiş, Fuad Paşa 45 milyon olmasında ısrar etmiş ve konu İstanbul'a intikal ettiğinde 75 milyon kuruşa bağlanmıştır. Bunun da 45 milyonu Şam bölgesinden, geri kalanı İstanbul'da devlet hazinesinden tamamlanacaktı. Ödeme altı aylık periyotlarda 3 yılda tamamlanacaktı. Gross, bir olağanüstü vergi için bu miktarların ne kadar fazla olduğunu anlamak için, 1859-60 senesinde bütün bir bölgeden toplanan verginin 20 milyon kuruşun altında olduğunu düşünülmesi gerektiğini kaydetmektedir. Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus : 1860-1909* (Washington, D.C. : Faculty of the Graduate School of Georgetown University, 1993), 1/29-40, 41-49.

²¹¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 62”.

²¹² “Hürriyet Gazetesi Sy. 62”.

bulduğundan mesuliyet hususunda gerek padişah ve gerek vükelâ için birçok *özü-i neâme* bulunabilir.”²¹³

3.2. Ziya Paşa'nın Siyasi Eserleri

Ziya Paşa'nın Hürriyet gazetesinde yazdığı onlarca siyasi makalenin dışında Sultan Abdülaziz'e onun 1867'deki Paris Milletlerarası Sergisi vesilesiyle yaptığı Avrupa seyahati sırasında ulaştırdığı bir *Arzuhalî*, bir de İstanbul'da bir aralık Osmanlı hanedanı için veraset kanununda bir değişiklik yapılacağına dair söylentilerin çıkması üzerine yine Avrupa'dayken bu konuya dair kaleme aldığı *Veraset Mektupları* adlı iki siyasi içerikli eseri mevcuttur. Çalışmanın bu kısmında bu iki eserin içeriği ele alınacaktır. Bu iki eserden özellikle ilki Babıali'nin politikalarının eleştirisi mahiyetindedir.

3.2.1. Ziya Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Arzuhalî

Ziya Paşa'ya göre Babıali'nin idari anlamda gösterdiği her kusur, netice olarak padişahın hanesine yazılmaktadır ve dahası bizzat vükela da bu anlamda ifadeler kullanmaktadır. Bu bağlamda Belgrad ve civarındaki dört kalenin Osmanlı askeri tarafından terkiyle neticelenen hadiseleri zikreden Ziya Paşa, burada da Babıali'nin iki yüzlü tavrını eleştirmektedir. Buna göre, Babıali Sırpı teskin ve Rusya Devletini taltif için bölgedeki Müslüman ahaliyi hicrete zorlamış ve dahası taşınabilir eşyalarını yanlarında götürmelerine bile müsaade etmemiştir. Bunların tazminatının Sırp emaretinden temin edileceği Devlet-i Aliyye tarafından resmen taahhüt edilmiştir. Ancak Ziya Paşa, 1863 senesindeki Bosna teftişi görevi vesilesiyle bölgeye gittiğinde feci manzaralarla karşılaştığını kaydetmektedir. O, göçe zorlanan bu muhacirlerden her birinin vatanında emlak ve geçimlikleri var iken şimdi ise bunların sokaklarda dilenmek zorunda kaldıklarını kaydeder.²¹⁴ Bu nedenle Ziya Paşa, öncelikle “bu kadar bin hâne-i İslam niçin terk-i diyar ettirildi?” diye sormaktadır. O kalelerin Müslüman ahalinin baba ve dedeleri tarafından kanları pahasına fethedildiğini vurgulayan Ziya Paşa bu husustaki itirazlarına şöyle devam etmektedir:

²¹³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 66”, 27 Eylül 1869. Özü-i Neâme, deve kuşu özü, demektir.

²¹⁴ Abdülhamid Ziyâeddin Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi (1869-1870)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 2/466.

“...ve mademki mutlaka muhâceret ettirilecek idi, eşyâ-yı menkûlenin getirilmesine neden müsaade olunmadı? Çünkü eşya götürülmemesi bir mecburiyet tahtında idi. Hasbe’l mukâvele tazmin-i kıymet için Sırlılar niçin icbâr edilmedi? Ber-muktezâ-yı taahhüd Devlet-i Aliyye bu emlakın bedellerini hazineden ashâbına tazmin edip muahharan Sırlıdan almak veyahut bağışlamak muvafık-ı hakkâniyet değil miydi?”²¹⁵

Kalelerden ve civarından Müslüman ahalinin tahliye edilmesinden sonra Sırp tarafından bu sefer de Osmanlı askerinin kalelerde bulunması problem olarak ileri sürülmüş ve sonunda Babıali kalelerdeki askerinin çekilmesine, Osmanlı bayrağının kalelerde dalgalanması şartıyla, rıza göstermiştir. İşte bunu da şiddetle tenkit eden Ziya Paşa, üstüne üstlük kalelerin terk edilirken yıkılmadığını ve hatta içerideki top ve mühimmatı ile birlikte Sırlılara terk edildiğini esfle belirtmektedir. Öte yandan o, bu meselede yine vükelanın halka karşı “eğer padişah sebat ve ısrar edeydi iş böyle olmazdı” şeklinde iki yüzlü bir dil kullandığını söylemektedir.²¹⁶

Ziya Paşa’nın Babıali’yi bu anlamda tenkit ettiği bir başka husus da Karadağ meselesidir. Buna göre Karadağ’da isyan halindeki eşkıya ve haydutlar güç bela etkisiz hale getirilmiş, bundan sonra ortaya çıkabilecek bu tip asayişsizliklerin önünü almak için ise hudut boylarına *block house* adı verilen bazı kaleler inşa edilmesine karar verilmişti. Ancak onun belirttiğine göre, onca paralar harcanarak bir takımının yapımı tamamlanan bu kaleler, “Karadağlıların bâis-i emniyetleri olmak” veya “Rusya ve Avusturya devletlerine hoş görünmek için” yıkılmıştır. Şu durumda Ziya Paşa yine sormaktadır: “Eğer bunların yapılmasına lüzum var ise sonradan niçin yıkıldı? Eğer zaten dahi lüzumsuz ise ya niçin bu kadar keseler itlâf olundu?”²¹⁷

Belgrad kalelerinin terk ve tahliyesinin Avrupa tarafından Osmanlı Devleti’ne tavsiye olduğunu belirten Ziya Paşa, buna gerçekten sebep olanın ise yine Babıali idaresinin Girit meselesinin hallinde gösterdiği zaaf olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü bu esnada Girit meselesi halen bitirilememiş olduğundan, Babıali Sırbistan’ın açabileceği yeni bir gaileden çekinmiş ve Avrupalı devletlerin kalelerin terkine dair yaptıkları tavsiyeyi dinlemiş ancak bundan umulan faydadan çok zarar doğmuştur. Çünkü bu durum Rusya’nın hırsını daha da artırmasına ve Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti’nin

²¹⁵ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/466.

²¹⁶ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/467.

²¹⁷ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/467.

zaafını açıkça görmelerine neden olmuştur. Bu aşamadan sonra Girit meselesinin de hal çaresinin Yunanistan'a ilhakıyla olacağı yolunda tavsiyelerin önü açılmıştır. Kurulan komisyonlar ve yapılan protokoller sonucunda en nihayet Girit'in de imtiyazlı bir statüye kavuştuğunu esefle kaydeden Ziya Paşa, Babıali tarafından, kılıçla bitirilemeyen meselenin kalemlle bitirilmiş olmasından ötürü maharet sergilenmeye kalkışıldığını belirtmektedir. Ziya Paşa, Girit meselesinin yanlış yönetildiğini²¹⁸ ve aynı şekilde kötü neticelendirildiğini; bundan doğan fenalıkların saymakla bitmeyeceğini ancak yine de birkaç tanesini söylemekle yetineceğini belirttikten sonra bunları sıralamaya başlar.

Ona göre Girit meselesinin doğurduğu “mazarrât-ı lâ-tuhsâ”nın birincisi, Osmanlı ordusunun ve donanmasının vahameti ortaya dökülmüştür. İkinci olarak, otuz bin kadar asker ve yetişmiş seksen bin kadar nüfus beyhude telef olmuştur. Üçüncüsü, üç yüz bin keseden fazla masraf vuku bulmuştur. Dördüncüsü, Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'daki itibarına hanel gelmiştir. Beşincisi, Yunanlılar tamah ve ümide düşmüşlerdir. Altıncısı, Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasında genel bir fikir değişikliğine sebebiyet verilmiştir. Yedinci olarak ise *millet-i İslamiye* yeis ve fütura düşmüştür.²¹⁹

Girit meselesinde Osmanlı ordu ve donanmasının aczinin ortaya çıkmış olmasının Avrupa politikasını doğrudan etkilediğini düşünen Ziya Paşa bazı tespitlerde bulunmaktadır. Onun yorumuna göre, daha önceki Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti sahada varlık gösterdiği üç yüz binden fazla askerle ve sağladığı çokça mühimmat ve zahire ile “ispât-ı kemâl ve iktidar eylemişti.”²²⁰ Ancak şimdi ise elli bin askerle Girit hadisesi gibi küçük bir şeyin üstesinden gelememesi tamamen bir acziyet halini ortaya koymuştur. Bu da Avrupa'da evvelki düşünceyi değiştirmiştir. Bu yüzden Avrupa, Rusya ile Osmanlı arasında yeni bir harp açılma ihtimalinde harbin bütün yükünün kendilerine kalacağı korkusuyla, hem Osmanlı hem de Avrupa için zararlı bir hamle olduğunu bilmekle beraber Girit konusunda Rusya politikasına olumlu yaklaşmak durumunda kalmışlar ve Girit'in Yunanistan'a terkini teklif etmeye kadar varmışlardır.²²¹ Ayrıca Girit meselesinin

²¹⁸ Girit meselesinde Âli Paşa'nın askerî çözüm yerine hususen diplomatik çözüm peşinde olduğunu, onun Girit'te uygulamaya koyduğu programın ruhunun esasen Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki denge ve uzlaşmayı sağlamaya yönelik Osmanlılık olduğunu ileri süren bir çalışma için bkz: Hayrettin Pınar, “Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (Aralık 2008), 19.

²¹⁹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/469.

²²⁰ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/470.

²²¹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/470.

iç kamuoyunda da Müslümanlar tarafından esefle karşılandığını ve bu arada Yunanistan'ın İstanbul'da Beyoğlu bölgesinde birtakım propagandalara başladığını kaydeden Ziya Paşa, bu propagandaların Konstantiniyye'nin Yunan Kralına verileceği ve Ayasofya'nın tekrar kiliseye çevrileceği söylentilerine kadar uzandığını söylemektedir. Ziya Paşa, bu faaliyetler karşısında ise hükümetin kayıtsızlık gösterdiğini ve ilgili kişileri men etmediğini belirterek bu tavırların, yayılan haberlere bir tür doğruluk kazandırdığını belirtmektedir. Tüm bunları Babıali'deki kötü idareye bağlayan Ziya Paşa şöyle devam etmektedir:

“İmdi yalnız bir Girit meselesinin tevlid ettiği şu kadar seyyiâtın sebep ve menşei aranıldıkta birkaç zât-ı hikmet-simâtın sû-i tedbirine ve diğer birkaç evliyâ-yı umûrun onlara mümâşât ve muvâfakat etmelerine dayanıp, bu veçhile altı yüz senelik bir devletin namusu ve haysiyeti berbat oldu... Buna insan olan nasıl sabır ve tahammül edebilir?!²²²

Özellikle son yirmi beş yıllık hükümet idaresini ve *vükelayı* tenkitlerine hedef olarak konumlandırılan Ziya Paşa bu konuda oldukça kızgın ve müteessif görünmektedir. “Bu zâtlar” dediği vükelanın “yirmi beş seneden beridir umûr-ı devlet içinde bulunduğumuzdan tecrübe hasıl etmişizdir ve bizim yerimizi tutacak yoktur” düşüncesinde olduklarını belirten Ziya Paşa, onların sebep olduklarına hükmettiği *fenalıkları* bir bir sayıp dökmektedir.

Buna göre, her şeyden önce Sadrazam Mustafa Reşid Paşa dönemine kıyasla bu son dönemlerde devletin Avrupa devletleri içindeki konumu düşmüştür. Memleketeyn ecnebi bir prensin idaresine geçmiştir. Karadağ bir nevi istiklal kazanmış ve kuvvet bulmuş; bu uğurda sarf edilen mal ve can heba olmuştur. Sırlı, bir sözle altı kaleye ve onca top-mühimmat ile beraber bölgeden göç ettirilen Müslümanların emlakına sahip olmuştur. Suriye meselesinde dış müdahaleye imkan verilmiş ve “Şam vilayeti satılsa” bedelini karşılayamayacak boyutlarda tazminat verilmesi kabul edilmiştir; bu arada Belgrad muhacirlerinin tazminatları ise verilmemiştir. Yine “bu zatların eser-i tedbirleridir ki”, eşitlik adı altında Cebel-i Lübnan'a Hristiyan vali tayin edilmiş ancak bölgede asayiş sağlanamamıştır. Yine söz konusu yönetimin itikadınca, Devlet-i Aliyye'nin borçlanmaksızın yaşayamayacağı temel bir varsayım olarak kabul edilmiş ve borcu borç

²²² Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/473.

ile ödemek politikasına geçilmiştir. Nihayetinde maliye öyle kötü bir duruma gelmiştir ki:

“hazine-i celile her sene varidatının nısfını ve belki sülsânını ayırıp faiz ve re’sü’l-mallara vermek ve bunun da heman yarısını memalik-i ecnebiyeye göndermek mecburiyetinde bulunur.”²²³

Yine son dönem vükelasının kötü idarelerinin sonucu olarak, Ziya Paşa’nın kaydettiğine göre, kendilerine gelir temin etmek isteyen dul ve kimsesiz kadınların devletten parayla satın aldıkları sehimlerin ve devletin borç aldığı yetim mallarının faizleri zamanında ödenememektedir. Bu yüzden de maliye hazinesi havalisinde her gün binlerce kadın, çocuk ve fakirler toplaşıp bağışmakta ve maliye nazırına küfürler savurmaktadırlar. Ancak yine Ziya Paşa’nın tespitine göre toplansa ayda üç bin keseye varmayacak bir para yüzünden çıkan bu sıkıntı ve çileler acizler için söz konusu olup, “vükela-yı fihâm hazerâtı ve onların mensubât ve müteallikâtı maaşlarını ve esham faizlerini günü gününe almaktadırlar.”²²⁴ “Velhasıl”, der Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz’in tahta çıktığı dönemde maliye hazinesi yıllık dört yüz bin kese kadar faizli borç altında iken o zamandan bu sene Mart’ına gelinceye kadar altı yıl zarfında “bu zâtların hüsn-i tedbir ve himmetleri eseri olarak” hazine, yıllık bir milyon beş yüz bin kese kadar faiz ödemek durumuna gelmiştir.²²⁵

Vükelâ-yı hâzıranın son yirmi beş yılda millete yaptığı hizmetlerin taşra ahalisinin hallerinden de görülebileceğini söyleyen Ziya Paşa, Babıali’ye taşra idaresiyle ilgili olarak da yoğun tenkitlerde bulunmaktadır. Ona göre her şeyden önce vükelanın nazarında taşra idaresi başlı başına bir yönetim mevzuu olarak görülmemekte, daha ziyade ya sevilmeyen birinin nefyedileceği ya da sevilen birinin istifade ettirileceği malikane ve atıyye olarak görülmektedir. Dolayısıyla her iki halde de buralara atanan memurlarda ehliyet ve liyakat asla aranmamaktadır.²²⁶ Bu tip memurların göreceği iş ise, Ziya Paşa’ya göre, derebeyleriyle²²⁷ ittifak edip halkı soymaktan ibaret olacaktır.

²²³ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/475.

²²⁴ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/476.

²²⁵ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/477.

²²⁶ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/478.

²²⁷ “Her ne kadar Tanzimat ile birlikte derebeylik, mültezimlik kaldırıldıysa da”, der Ziya Paşa ve şöyle devam eder: “malum-ı şahaneleri olmak gerektir ki taşraların her birinde derebeyleri elyevm mevcut olup fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup bir takımını konsoloslar ve diğeri âzâ-yı meclis,

Gerçekten de Babialı'nın buralara gönderdiği memur ve idarecilere verdiği temel öğütün adaleti sağlamak değil, ileri gelenlerle iyi geçinip vergi tahsillerini tam olarak yapmak olduğunu belirten Ziya Paşa, taşra ahalisinin vergi yükü altında ezildiğini somut örneklerle ortaya koymaktadır.

Babialı koridorlarında vükela arasında gezinen bir söyleme göre Osmanlı ahalisinin devlete verdikleri vergi pek cüz'i olduğundan bu anlamda ahalinin teşekkür etmeleri iktiza eder. Çünkü vergi oranları Avrupa'da çok daha fazladır.²²⁸ Ziya Paşa, bu söylemi kısmen doğru bulmakta ancak "filhakika eğer bizim ahali yalnız devlete verdikleri şey ile kurtulsalar bu söz pek doğru olurdu" demektedir. Ona göre, Avrupa devletlerindeki halklar daha fazla vergiyle mükellef olmakla birlikte oralarda derebeyi ve konsolos zulmü olmadığından herkes artı ürün gelirinden kendisi faydalanabilmektedir. Bizde ise, der Ziya Paşa;

"...mesela bir rençberin yılda yüz kuruş geliri var ise onun otuzunu vergi ve aşar ve rüsûmât ve ceza-yı nakdîlere verir ki devlet hazinesine giren ancak budur. On kuruşunu dahi çocuğuyla kendi havâyicine sarf eder ki ancak kedd-i yemîninden zâtının istifadesi de bundan ibarettir. Geriye kalan altmış kuruşunu vücûh ve muteberân ve faizci ve zaptiye ve cerîme için vermeğe mecburdur."²²⁹

Taşralarda aşâr (öşür) vergisi toplanırken ortaya çıkan suiistimaller ve aşırılıkların köylüyü çok zor durumlara soktuğunu söyleyen Ziya Paşa bu hususun nedenlerini de izah etmektedir. Buna göre, ta'şîr (öşürlendirme) işini genellikle bölgedeki mütenaffizan veya muteberan denilen kimseler ya alenen ya da kurdukları gizli şirketlerle gizlice üzerlerine almaktadırlar.²³⁰ Bu durumda öşür toplama işi bir nevi taşeron kanalıyla yapılmış olmaktadır. Bu kimseler ise öşürlendirme yaparken bizzat ve kendileri veya akrabalarını istihdam etmekte ve harman yerlerinde duran ürünleri kiloya vurmaksızın göz kararı ile almaktadırlar. Bu göz kararı tahmin ise tamamen bunların insafına kalmış olup ürünün çoğu kez sekizde, yedide ve hatta beşte biri kadar alınmaktadır. Ancak "biçare rençber ağzını açıp harf-i vâhid söyleyemez. Zira bir şey söylese hânumânını perişan ederler."²³¹

muteberân, vücûh-ı belde denilen erbâb-ı nüfûz ve servettir Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/478.

²²⁸ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/479.

²²⁹ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/479.

²³⁰ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/479.

²³¹ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/479.

Bu arada Ziya Paşa, öşür toplama esnasındaki aşırıklardan bir diğerini daha zikretmektedir. Buna göre her köyün ta'şiri için üç-beş gün o bölgede kalmakta olan görevlilerin, onların hizmetkarlarının ve ahbaplarının kendileriyle bunların on beş yirmiye bulan hayvanlarının iâşe ve beslenme masrafları da köylünün üzerine yıkılmaktadır.²³² Ziya Paşa'nın gözlemlediği köylünün belini büken bir başka uygulamayı ise şöyle aktarır:

“...ve o sene hububâtını satamayıp kaldıkta onu tohumluk deyu matlub olan fiat ile köylüye tarh ve tevzi ve ertesi sene onun yerine yeni mahsül almak ve aradan geçen müddet için faiz yürütüp bedelini yine mahsül-i cedid hububatından intifâ etmek gibi bir çok mezâlîm dahi vukûa gelir.”²³³

Ahaliyi perişan eden maddelerden bir diğerini Ziya Paşa, tahsilat maddesi olarak tespit etmiştir. Buna göre Babıali tahsilat için taşra vali ve mutasarrıflarını sıkıştırdınca bunların görevlileri kazalara gönderilir. Bunlar “bir sürü atlı oldukları halde bârân-ı belâ gibi her gece bir karyeye nüzul eder” ve yiyecekleri köylü tarafından karşılanır. Ödeme gücü bulamayan köylünün bazı malları sattırılırsa da bazen hapse gönderilir. Bu bağlamda Ziya Paşa, “bu veçhile hapis olunup da sefaletten, kahırdan hastalanan ve vefat edenlerin esbâb-ı vefat ve hallerini kim arar, kim sorar?” diyerek esef etmektedir.

Taşrada idari vazifede bulunduğu dönemlerdeki müşahedelerine dayanan Ziya Paşa köylüyü perişan eden uygulamalardan bir diğerini daha zikretmektedir. “Ehl-i ziraati yıkan mezalimden biri de” gerek devlete vergisi gerekse de murabahacıya (tefeciye) olan borcu için rençberin henüz tarlada yeşil duran ürününü kıymetinden eksik miktara satmaya mecbur edilmesidir. Bu bağlamda mesela vergi bakayasını tahsile memur olanlar köylüyü sıkıştırdıklarında, köylü murabahacıya²³⁴ yanaşmakta ve bir ay sonra kilesi kırk kuruş edecek olan mahsülü henüz tarladayken on beş yirmi kuruşa satmak zorunda kalmaktadır.²³⁵

²³² Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/479.

²³³ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/479.

²³⁴ Tefeci diyebileceğimiz murabahacılarla ilgili olarak Ziya Paşa şunları kaydetmektedir: “Murabahacıların muamelatına gelince, gerçi murabaha ve muamelenin suiistimalini men’ için şimdiye kadar birkaç nizam yapılmış ise de taşralarda onların ahkâmı cârî olamaz. Zira murabahacılar ya konsoloslardan birine arkasını dayamış bir herif bulunur, hükümet ve memurin onlar hakkında muamele-i nizamiye icrası mümkün olur mu..?” Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/480.

²³⁵ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/480.

İşte Ziya Paşa, uygulamada ortaya çıkan bu gibi zulümlerden ötürü vergilerin ahaliye ağır geldiğini, şayet bunların önüne geçilebilse ahali şu andaki verginin bir kat fazlasını daha ödemeye güç bulabilir halde olurdu.²³⁶

Ziya Paşa'nın tespitine göre "ahalinin yerli belalarından biri de bakaya dâhiyesidir." Bir tür vergi açığı ve bu açığın kapatılması için ahaliye yüklenen ilave vergi anlamına gelen bakaya uygulaması köylüyü zora sokan diğer bir meseledir. Ziya Paşa'nın gözlemine göre taşralardaki nüfuz, servet ve emlak sahibi kimselerin çoğu Hristiyan olup, bunlar da hemen daima vali ve memurların desteğini gördüklerinden kendileri neredeyse vergi ve tekaliften muaf gibidirler.²³⁷ Bu sebeple vergi yükünün ağır kısmı büyük oranda *aceze*ye yüklendiği gibi, bir şekilde tahsili yapılamayan vergiler de ahali zimmetine *bakaya* olarak yazılmakta ve seneden seneye bu borç artmaktadır.

"Ahaliye mûcib-i şikayet olan mezâlimden bir diğeri de", Ziya Paşa'nın tespitine göre, tesviye-i turuk nizamnamesinin suiistimal edilmesidir. Ziya Paşa;

"Her memlekette yollar küşâdı mülkün tezyîd-i servetine bais olan esbâbdan birincisi iken bizde suistimalât sebebiyle, yolu açılmağa teşebbüs olunan her beldenin fukarasına sebab-i perîşânî olmuştur."

dedikten sonra, bu iddiasına adil şahitler olarak Trabzon-Erzurum, Mudanya-Gemlik-Bursa aralarında yapılmakta olup on beş yirmi seneden beri hala bitirilemeyen yolların halini işaret etmektedir.²³⁸

Ziya Paşa'nın ahalinin hukukunu aradığı ve dolayısıyla Babıali idaresini tenkit ettiği hususlardan bir diğeri de mahkemelerin ve yargının kötü durumudur. Onun belirttiğine göre, *hakim ve kadı olan efendiler* taşra mahkemelerini kendi malikaneleri olarak gördükleri için hukuku sağlamaktan önce para kazanma gayesini gözetmektedirler. Söz gelimi bir hakimin verdiği i'lam (karar) bir diğer hakimin zamanında makbul görülmeyip, "maslahatın falan cihetine bakılmamış denilerek" aynı davayı tekrar mahkeme etmeye girişmektedirler. Ziya Paşa'nın gözlemine göre taşralarda öyle davalar vardır ki on beş yirmi yıldır mahkemelerde sürünmekte ve davanın her iki tarafının da ellerinde birbirinin tam zıttı olan yargı kararları bulunmakta, bu yüzden de dava bir türlü sonuçlanmayıp her

²³⁶ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/481.

²³⁷ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/481.

²³⁸ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/482.

iki tarafı da harap etmektedir.²³⁹ Bu hale sebep olan şey ise Ziya Paşa'ya göre, yanlış veya rüşvet aldığı tespit edilen hakimin kanun yoluyla cezalandırılmaması, en fazla bulunduğu mahalden başka bir mahalle gönderilmesi ve böylece iş başında kalmaya devam etmesidir. Ziya Paşa şu çarpıcı ifadeyi kullanmaktadır:

“Kazânın içinde²⁴⁰ Alanyalı ve Darendeli olarak zî şeriatte öyle kurtlar vardır ki ellerine düşen ümmet-i Muhammedi haydut gibi soyarlar ve eğer marifetleriyle bir tereke tahrir olunursa kendilerine eytâm ve vereseden hisse çıkarırlar.”²⁴¹

İşte Ziya Paşa'ya göre bu ve bunun gibi daha nice zulümler sebebiyle, Devlet-i Aliyye'nin ahaliyi mükellef tuttuğu vergi yükü başka devletlere oranla daha makul olsa da bunu karşılamak ahaliye ağır gelmektedir.

Ziya Paşa'nın Babialı'yi tenkit ettiği noktalardan bir diğeri de ahalinin eğitimi meselesidir. Ona göre Müslüman ahalinin geri kalmasının en temel sebeplerinden biri, diğer sebeplerin yanı sıra, “terbiye ve maarifin noksanıdır.” Her şeyden evvel ona göre, nasıl ki bir babanın çocuğuna iyi bir terbiye vermesi vazifesi ise tıpkı bunun gibi ahaliye iyi bir eğitim vermek de devletin vazifesidir.²⁴² Bu anlamda Avrupa devletlerinin yıllık gelirlerinin önemli bir kısmını bu işe ayırdıklarını kaydeden Ziya Paşa;

“Bizde ise maarif için tahsis olunan meblağ yalnız Maarif Nezareti ve meclis ve memurlarının maaşlarıyla ufak tefek masraflara ancak kifayet edebilir. Vâkıa taşralarda bazı kasabalarda rüşdiye mektepleri yapılmakta olduğu gazetelerde görülüyorsa da bunların ekserisi bir odadan ibaret olup içlerinde döşeme, cam bile bulunmaz²⁴³ ve kapıları kapalı durur. Yalnız hocalar maaşlarını alırlar ve içinde beş on etfâl bulunan mekteplerde dahi gerek hocanın adem-i ehliyetinden, gerek usûl-i tahsilin yolsuz olmasından nâşî matlûb olan adamları yetiştiremezler.”²⁴⁴

Görüldüğü gibi Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin eğitim politikasını biçimsel ve bürokratik olmakla eleştirmektedir. İçerik, müfredat ve metodoloji bakımlarından yetersiz bulmakta

²³⁹ “...tarafeynin yedinde mütenâkizu'l-mazmûn i'lâmât-ı şer'iyye bulunur...” (Her iki tarafın elinde birbirini çürüten yargı kararları bulunur) Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/482.

²⁴⁰ :yargı işinde...

²⁴¹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/482.

²⁴² Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/483.

²⁴³ İngilizce, Fransızca, Almanca gibi Batı dillerinde daha çok ‘mola, ara vermek, kesintiye uğratmak’ (break, die/pause) anlamına gelen kelimelerle karşılanan ‘derse ara verme’nin Türkçe’de ‘teneffüs’ (nefes almak) kelimesiyle karşılanmış olması bu bağlamda ilginç bulunabilir.

²⁴⁴ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/483.

ve dahası eğitim için devlet bütçesinden ayrılan tahsisatın çoğunun sadece memurların maaşlarını karşılamaya yönelik olduğunu söyleyerek bu tutumu eleştirmektedir.

Müslüman ahalinin eğitim açısından içinde bulunduğu *ummân-ı cehl ü nâdânî* karşısında gayrimüslimlerin bu bakımdan çok daha iyi durumda olduklarını belirten Ziya Paşa, Hristiyan mekteplerinin Maarif Nezareti'ne bağlı olmayıp kendi içlerinden seçilen müdürlerce yönetildiğini ve çocuklara yabancı dil, hesap, hendese ve coğrafya gibi derslerin öğretiminde oldukça başarılı olduklarını söylemektedir. Bu yüzden de oralardan çıkan çocuklar hakikaten malumatlı olup hangi sanat veya mesleğe girseler başarıyı yakalamaktadırlar. Günün sonunda bu gelişmeler, İslam ahalisinin sanat, ticaret ve servet bakımından gayrimüslimler karşısında gerilemesine sebep olmaktadır:

“Şimdi taşralarda hangi beldeye gidilse İslam ve Hristiyan mahallâtı nazar-ı ûlâda tefrik olunabilip, biaynihi Beyoğlu ile İstanbul beyninde olduğu gibi harabezâr olan taraf İslam ve mamur olan taraf Hristiyan mahallesi olduğu anlaşılır.”²⁴⁵

Taşraların içinde bulunduğu perişan durumu Sultan Abdülaziz'e tasvir eden Ziya Paşa devamla şunları söylemektedir:

“Nezd-i mülûkânelerinde muhtâc-ı beyân değildir ki eyâlât devletin mahsül verir çiftliğidir. Çiftlik böyle harab olursa ya irâd nereden gelir? İrad gelmezse devlet nasıl beka bulur ve maazallah devlet baki olmazsa ya millet-i İslamiye'nin hâli neye varır...?”²⁴⁶

Ziya Paşa, bu vahim duruma sebep olanlar olarak *idare-i hâzırâyı* göstermekte ve bu vahim halleri onların da bilmiyor olmadıklarını söylemektedir. Öyleyse neden bile bile tüm bunlara göz yumulmaktadır? Ziya Paşa “şayet böyle bir soru akla gelirse” diyerek, bunu da şöyle cevaplandırmaktadır: “Onların itikadında Devlet-i Aliyye çoktan canı çıkmış naaş mesabesindedir.”²⁴⁷ Ancak bu zatlar, bir müddet daha *yâr u ağyârı* aldatıp vakit kazanmak ve o arada söz konusu naaşın üzerinde ne kalmışsa onu soyarak sepetlerini doldurma peşindedirler. Kendilerine işten çekilmeleri söylendiğinde ise devleti yarı yolda asla bırakmayacaklarını, hem zaten devlet işinden kendileri gibi anlayan kimse bulunmadığını, ayrıca kendilerinin Avrupa'da haysiyet ve şöhretleri olduğunu söyledikten sonra, eğer işten çekilirlerse Avrupa'nın Şark'tan ümit kesip

²⁴⁵ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/483.

²⁴⁶ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/485.

²⁴⁷ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/485.

Osmanlı Devleti'nin parçalanma yoluna gireceğini ileri sürerler.²⁴⁸ Kendilerine yabancı devlet görevlileri tarafından itiraz edilip niçin bir ilerleme sağlamadıkları yolunda eleştirildiklerinde ise bu zatlar şunları söylerler:

“Ya bundan ziyade nasıl gidilir; işte Tanzimat yaptık, ticaret mahkemeleri açıp şeriatın kuvvetini azalttık, Müsavât Fermanı'nı neşr eyledik, vilayetler yapıldı, meclis-i idare-i vilayetler açıldı, ecnebilere tasarruf-ı emlak için hukuk verdik, evkâfi tevsi' ettik. Bizim milletimiz cahil ve nâ-kâbil oldukları halde bizim himmet ve ikdâmımızla bu kadar işler meydana geldi. Bu da millet içinde öteden beri büyük görünüp, haysiyet ve itibarımız olduğundandır. Yoksa başkaları gelecek olsa işler bütün bütün berbad olur.”²⁴⁹

İdare-i hâziranın kötü yönetiminin sonuçlarından korkan ve belki de Avrupa'da görülen türden bir büyük isyan ve ayaklanma ön gören Ziya Paşa, “Padişahım, Allah için gözlerinizi açıp hakikaten bir kere âleme cidd-i nazar buyurunuz” diyerek padişahı uyarmakta, “hakikat-i hâli anlayacak zamanın” geldiğini söyleyerek padişaha “etrafınızda bulunan hainlere kulak asmayınız” diye yalvarmaktadır.²⁵⁰ Çünkü ona göre “bir kere açık canlarına yetip de yirmi otuz milyon halk ye's ile meydana çıkarsa” bunun sonuçları asla tahmin edilemeyecek boyutlarda olabilir ve bu halde Osmanlı Devleti'nin nezdinde bütün bir İslam âlemi kendini büyük bir tehlikenin içinde bulabilirdi.²⁵¹²⁵²

3.2.2. Veraset Mektupları

Ziya Paşa'nın siyasi içerikli eserlerinden bir diğeri de Veraset Mektupları adıyla bilinen ve “Veraset-i Saltanat-ı Seniyye” başlığıyla neşredilen makalesidir. Bu makalesinde Ziya Paşa İstanbul'da zaman zaman ortaya çıkan siyasi bir söylentiye karşı fikirlerini öne sürmektedir. Bu söylentiye göre tıpkı Mısır'daki veraset usulünün değiştirilmesi gibi Osmanlı hanedanı için de bir veraset sistemi değişikliği söz konusu olabilecektir. Buna

²⁴⁸ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/486.

²⁴⁹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/486.

²⁵⁰ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/487.

²⁵¹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/488.

²⁵² Bütün bunları padişaha arz etmesinin sebebini ise şöyle açıklar Ziya Paşa: “Eğerçi bu tafsilat mücib-i tasaddî ise de bu milletin efradından bulunmuş olmağla iftihar eylediğim cihetle, vâkıf olduğum ahvâlin doğrudan doğruya arz ve ifadesini vazife-i zimmet bildim.” Anlattığı şeylerin doğru olup olmadığı noktasında doğrudan kendisine güvenilmesini beklemediğini söyleyen Ziya Paşa Sultana şöyle bir teklif de yapmaktadır: “Hususât-ı mesrûdenin sıdkı bahsine gelince! İfade-i mücerrede-i kemterâneme itimat lazım gelmeyip mademki şu ma'rûzât meydandadır, her maddenin başka başka icrâ-yı tahkikiyle tafsilât-ı ahvâle kesb-i vukuf eylemek, mecbûl buyuruldukları şeyme-i adl ü hakkaniyete muvafık olacağından iktizâ-i hâlin icrası bâbında ve her halde emr ü ferman ve lütuf ve ihsan şevketlü, kudretlü Padişahımız efendimiz hazretlerindir.” Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/488.

göre hanedan üyelerinin tamamının padişah olabilmesinin önü kapanacak ve saltanatın varisi çoğu Avrupa ülkelerinde de olduğu üzere sadece tahttaki padişahın evladı olabilecektir. Ancak Ziya Paşa, bu hususun imkanı konusunda kendisine sorulan bir soruya cevaben kaleme aldığı makalesinde, böyle bir şeye karşı çıkmakta ve bunun imkansızlığını izah etmektedir.

Her şeyden önce Ziya Paşa, böyle bir söylentinin zamanlamasının hayret verici olduğunu belirtir. Çünkü onun tespitine göre İngiltere, Fransa, Rusya ve Prusya gibi Avrupa devletleri birbirleri ile yarış edercesine savaş hazırlığı içerisindedir ve bu gidişin sonunda bir “umumi harp” kararı verileceği görülmektedir. Öte yandan bu harbin fitilinin ise Şark Meselesi olduğu Avrupa kabinelerinde dilden dile dolaşmaktadır. Bunların yanında Girit meselesinde Osmanlı idaresinin gösterdiği zaaf devletin zayıflığını iyice görünür hale getirmiştir. Dolayısıyla dışarıdaki durum son derece tehlikeli bir hal arz etmektedir. İçeride ise maliyenin, maarifin, ordunun, ticaret ve sınaatin durumu vahim haldedir. Şu halde, Ziya Paşa’ya göre, bu kadar kritik ve acil durumlar varken bir de veraset meselesini ortaya atmak ve fikirleri onunla meşgul etmek, sadece zararlı değil aynı zamanda Osmanlı Devleti için helak edici bir şeydir.²⁵³

Bununla birlikte Ziya Paşa yine de söze konu edilen veraset hukuku değişikliğinin Osmanlı hanedanı hakkında mümkün olup olmadığı konusunda bazı yorumlarda bulunur. Ona göre böyle bir şey aklen, naklen ve şer’an imkan dışıdır. Akli açıdan bakıldığında ona göre, mücbir bir sebep olmaksızın böyle bir girişimde bulunulması çok karışıklıklara sebep olur ve çok kan dökülmesine yol açar. Bu da devletin zaten içinde bulunduğu kritik durum düşünüldüğünde tam bir yıkım demektir. Öte yandan Mısır valiliğinin veraset hukukunun değiştirilmesi, hilafet makamı olan Osmanlı hanedanının hukukuyla kıyas yapılamaz. Çünkü Mısır’ın veraseti en nihayetinde yirmi yıllık bir Padişah fermanına dayanmaktadır. Oysa Osmanlı hanedanı farklıdır. I. Selim’e gelinceye kadar diğer İslam devletlerinden bir devlet olan Osmanlı Devleti, Ziya Paşa’ya göre, bu padişah zamanında mukaddes emanetlerin koruyucusu ve Haremeyn’in hadimi olma rütbesine erişmiştir. Böylece “makam-ı saltanat reng-i mukaddesiyet” almıştır.²⁵⁴ Böylece o zamandan

²⁵³ Abdülhamid Ziyâeddin Ziya Paşa, “Veraset-i Saltanat-ı Seniyye’ye Dair Mektuplar”, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi (1869-1870)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 2/491.

²⁵⁴ Ziya Paşa, “Veraset Mektupları”, 2/492.

itibaren Osmanlı padişahı artık hem dünyevi işlerde hem de dini işlerde Müslümanların müracaat ettikleri yegane merci haline gelmiştir. Dolayısıyla, tüm dünya Müslümanlarının bağlı olduğu böyle bir kurumun hukukuna dokunmak veya değiştirmek bütün yeryüzündeki Müslüman milletler tarafından hoş karşılanmayacaktır.

Öte yandan Ziya Paşa, veraset hukukunun değiştirilme isteğinin saltanatı padişahın evladına hasrederek hanedan içi çatışmaları ve kan dökülmesini önlemek gibi bir amaca yönelik olduğu şeklindeki olası bir iddiayı da kabul etmemektedir. Çünkü ona göre artık *asır* ve *efkar* tamamen değişmiştir ve böyle bir şey zaten mümkün değildir. Bu noktada Ziya Paşa şunları kaydetmektedir:

“Zira asrımızda mümkün müdür ki bir padişah nefesine emniyet veya evladına hasr-ı saltanat için on sekiz birader-zâdesini boğdurup telef etsin? Bu zamanda kâbil midir ki bir şehzade Anadolu’nun bir eyaletine çekilip merkez-i saltanata karşı isyan bayrağı kaldırsın? Eğer (bu değişiklik) Avrupa devletlerine taklid politikasına mebnî ise her şeyde mukallid olmak mecburiyeti bize neden geliyor? Biz insan ve bir millet-i mahsusa değil miyiz? Her milletin kendine mahsus bazı şîâr ve âdâtı olmak kavâid-i tabiiyyeden değil midir?”²⁵⁵

Böylesi bir girişimin Sultan Abdülaziz’in oğlu olan Yusuf İzzeddin Efendi’ye de hizmet olmak şöyle dursun, onun Müslümanlar nazarındaki imajına bir leke getireceğinden ötürü salt bir ihanet olacağını vurgulayan Ziya Paşa, bizzat Sultan Abdülaziz’in de böyle bir talepte bulunabileceğine ihtimal vermemektedir. Ona göre bu girişim, Babıali’nin sultana karşı bir güç gösterisi girişiminden öte bir anlam taşımamaktadır.

Saltanatı hanedanın diğer üyelerinden alıp sadece sultanın evladına hasretmenin şeriat bakımından da yanlış olduğunu öne süren Ziya Paşa, Hz. Peygamber’in halife tayin etmediğini; ilk dört halifenin de icma ile seçildiğini belirtir. Yine ona göre bu esasa dayanarak, Emevi, Abbasi, Eyyubi ve Selçuki gibi İslam devletlerinin hiçbirinde de saltanatın evlada hasredilmesi usulü görülmemiştir. Dolayısıyla, Ziya Paşa’ya göre, *eser-i nebevî* ve *icmâ-ı selef-i salihin* uygulamalarına dayanan bu saltanat veraseti anlayışı konusunda Osmanlı uygulamasında da yüzyıllara dayanan bir *icmâ-ı ümmet* hasıl olmuştur. Bunun değiştirilmesi söz konusu dahi edilmemelidir.²⁵⁶

²⁵⁵ Ziya Paşa, “Veraset Mektupları”, 2/494.

²⁵⁶ Ziya Paşa, “Veraset Mektupları”, 2/498.

3.2.3. Ziya Paşa'nın "Rüya"sı Ve Bir Düzeltme

Hürriyet'in 11 Ekim 1869 tarihli 68. ve 18 Ekim 1869 tarihli 69. sayılarında Ziya Paşa bir rüyasını kaleme almıştır. Buna göre bir gün Londra'da Hampton Court adı verilen parkta bir bankta oturan Ziya Paşa geçmiş yaşantılarıyla ilgili düşüncelere kapılmışken uykuya dalar. Neden sonra park bekçisinin kendisini dürtmesiyle uyanır ve söz konusu rüyasını yazıya döker.²⁵⁷ Gazetede bu "Rüya"nın daha sonra 1910 ve 1932 senelerinde iki müstakil baskısı daha yapılmıştır. Ancak takdir edilecektir ki bu iki baskının ilki Ziya Paşa'nın vefatından 30, ikincisi ise 52 yıl sonra yapılmış demektir. Dolayısıyla Ziya Paşa'nın söz konusu *rüyası* ile ilgili yapılacak tarih ve edebiyat araştırmalarına ana kaynaklık olmak vasfını liyakatle taşıyabilecek olan "Rüya", bizzat Ziya Paşa tarafından yayınlanan versiyon, yani Hürriyet'te yayınlanan "Rüya" olmak durumundadır. Bir başka deyişle, Rüya'nın 1869 tarihli baskısı ile 1910 ve 1932 tarihli nüshaları arasında bir fark görüldüğünde, tarih metoduna ve bilgiyi bilimsel yollarla elde etmenin zaruretine hürmet gösteren araştırmacılar tarafından, orijinal metin olan 1869 baskısı esas alınmalı ve Ziya Paşa ile ilgili bir hüküm verilecekse ona dayanarak verilmelidir. Ancak söz konusu *rüyayı* konu edinen çalışmaların hemen tamamında, alanda otorite sayılan bir ismin çalışmasında bile, bilimsel metodolojinin bu en temel ve ahlaki kuralının ihlal edildiğine şahit olmak durumunda kalınmıştır. Bu yüzden burada, "Rüya"yı konu edinen biri modern diğeri klasik iki çalışmaya yönelik bazı tespitlerde bulunulacaktır. Yapılan hataları ortaya koymaya bizi sevk eden yegane saik, bilgiye, onun elde edilmesine ve kullanımına dair gerekli olan asgari ciddiyeti vasiyet eden ilim anlayışından başka bir şey olmamıştır. Bunun yanında, söz konusu rüyadan yola çıkarak Ziya Paşa hakkında, hatta doğrudan onun şahsiyetiyle alakalı yorum ve saptamalar yapıldığı görülmüştür. Ancak tarih mahkemesine çıkarılan şahısların kendilerini savunma imkanlarının bulunmadığı gerçekliğinin göz ardı edildiği izlenimi veren bu çalışmaların yargılarının dayandığı ve Ziya Paşa'yı mahkum eden bazı delillerin çürük olduğu ortaya çıkmıştır.

Ziya Paşa ile ilgili çalışmaların geneline bakıldığında, Paşa'nın devlet memurluğu sıfatı ve özellikle de siyasi içerikli yazıları onu tarihçilerin ilgi alanına sokmaktaysa da tarihçilerden gelmesi umulan ilginin çok daha fazlasının edebiyatçılardan geldiği müşahede edilmektedir. Bunun böyle olması haddizatında tarih sahasındaki

²⁵⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 140.

araştırmacılar için bir eksiklik, öte yandan edebiyat sahasındaki araştırmacılar için ise bir kazanım olarak görülebilirdi. Ancak edebiyat araştırmacılarının bazılarında rastlanan *metne yaklaşım ve tahlil metodu*, bu durumun lehte bir kazanım olup olmadığı hususunu şüpheli hale getirmektedir. Bu sebeple çalışmamızın bu kısmında, yaklaşım ve metodoloji olarak iki biçimde tespit edilen problemlere değinilecektir.

Edebiyat çevrelerinde nedenleri anlaşılabilir şekilde Ziya Paşa'nın özellikle *rüyası* ilgi görmüş ve bazı incelemelere konu edilmiş görünmektedir. Öncelikle, nasıl ki bir metnin (text) anlamı o metnin bağlamından (context) soyutlanarak anlaşılamazsa aynı kural Ziya Paşa'nın *rüyası* için de geçerlidir. Şu halde ele alınan metin (text) “rüya” ise metnin bağlamı (context) da “Hürriyet” gazetesidir. Bu durumda, Hürriyet gazetesinin diğer sayılarının siyasi içeriği yeterince incelenmeden, salt iki sayısında yer almış bir *rüya* metninden hareketle bazı sonuç yargılarına varmak, bilimsel yaklaşım açısından pek sağlıklı bir eylem olarak görülemez. Bunun dışında, yaklaşım bakımından problemleri görünen bir diğer husus da şudur: Ziya Paşa ile ilgili çalışmalar onun *muhteris* bir adam olduğunu adeta bir ön veri olarak kabul etmektedirler; ancak bu yargının somut bir delilini ortaya koyamamaktadırlar. *Rüya* ile ilgili bu bağlamda öne sürülen birkaç delil ise, burada ortaya konduğunda görüleceği üzere, yanlış bir metodoloji sonucu üretilmiş asılsız bilgilere dayandırılmaktadır. Ziya Paşa'nın sadrazamlıkta gözü olduğu, o makama geçmesine en büyük engel olarak devrin sadrazamı Âli Paşa'yı gördüğü, dolayısıyla onu can düşmanı bellediği, bütün muhalif tavrının da esasen bu husumetten kaynaklandığı savına dayanan bir ön kabul, Ziya Paşa ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunda gizli veya açık varlığını hissettirmektedir.

Bu bağlamda eleştiriye konu edeceğimiz ilk çalışma edebiyat sahasında kaleme alınmış yeni sayılabilecek bir makaledir.²⁵⁸ Bu makalede, Ziya Paşa'nın *rüyası* değerlendirmeye konu edilmiş ve modern psikolojinin sağladığı bazı metotlarla Paşa'nın *rüyası* tahlile çalışılmıştır.²⁵⁹ Söz konusu makalenin yazarı, *Rüya*'nın 1910 baskısıyla evvelki 1869

²⁵⁸ Arş. Gör. Zeynep Tek, “Düşlerin Yorumu’ndan Ziya Paşa’nın *Rüyâ*’sına: Bir Savunma Mekanizması Olarak Fantezi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları* 42 (05 Aralık 2017), 227-257.

²⁵⁹ Esasen söz konusu rüyanın başlı başına psikanaliz yoluyla tahlile elverişli olup olmadığı, bizzat makalenin yazarı (Tek) tarafından C.G. Jung’dan aktarılan bir ifade nedeniyle şüpheli görülmektedir: “Jung’a göre rüyalarındaki düşüncelerin bir araya gelmesi fantastiktir; bunlar, bizim gerçekliği düşünebilme yetimize oldukça yabancı bir şekilde birbiriyle bağlantılıdır. Ayrıca bilinçli zihinsel süreçte özgü bir karakteristik olduğunu düşündüğümüz fikirlerin mantıklı bir şekilde sıralanmasıyla da ciddi bir tezat oluşturur.” Tek, “Düşlerin Yorumu’ndan Ziya Paşa’nın *Rüya*’sına”, 234. Bu ifadeyi kaydettikten sonra yazar, söz konusu *fantastik* unsuru Ziya Paşa'nın bankta otururken karşısında

baskısı arasında bazı farklar bulunduğunu belirtmiş ve “bundan dolayı esas alınan rüya metninin 1869 neşri olduğunun” altını çizmiştir.²⁶⁰ Ne var ki makalenin ilerleyen sayfalarında durumun pek de öyle olmadığı ortaya çıkmaktadır.

İlgili çalışmasında Tek, Ziya Paşa ile Sultan Abdülaziz arasındaki diyaloglara atfen de bazı çıkarımlar yapmıştır. Rüya’da Ziya Paşa ile konuşan Sultan, Ali Paşa’nın sadareten azlini isteyen Ziya Paşa’ya o halde onun yerine kimin getirileceğini sormaktadır. Bu soruya Ziya Paşa önce, kimin getirileceğinin önemli olmadığını, esas meselenin *menbâ-ı fesat* olan Âli Paşa’nın bu görevden uzaklaştırılması olduğunu söyleyerek cevap verir. Daha sonra Sultan’ın aynı soruyu tekrar sorması üzerine Ziya Paşa sadarete getirilecek kişinin taşınması gereken bazı özellikler sayar ki bu özellikler onun kendi vasıflarıyla mütenasiptir. Buradan yola çıkarak Tek, Ziya Paşa’nın *hırslı isteklerine* adeta suçüstü yapmış ve bu durumun “haset duyulan kişinin aslında en çok değer verilen ve arzulanan şeye sahip olması durumu”na örnek teşkil ettiği tespitini yapmıştır.²⁶¹ Halbuki Ziya Paşa, konu edilen ifadelerinin hemen bir satır altında söze farklı şekilde devam etmekte ve Sultan’a “bir de mutlaka bir sadrazamın lüzumu nedendir? Kulunuz burasını da anlamaktan acizim” diyerek; sadaret makamının olmazsa olmaz olmadığını, nazırları idare etmek için sadrazamlık gibi özel bir memuriyete ihtiyaç olmadığını açıkça ifade etmektedir. Sadaret makamının açıkça lağvedilmesini öneren Ziya Paşa, bunun muhtemel faydalarını da sıralamaktadır:

“Vükeladan her biri dairelerinde bi’l istiklal îfâ-yı umûr ile icab eden şeyleri doğrudan doğruya hâkpây-ı hümayununuza arz eyleseler ve bir mühim iş zuhur ettikde Saray-ı Hümayun’da toplanıp riyâset-i şahaneniz altında akd-i meclis olunsa ve bu halde makâm-ı sadarete mahsus olan maaş ve tayinâtta hazine-i maliye senevî dört-beş bin kese fâide-mend olduktan mâadâ Babıali’de sadarete müteferri’ birçok memurların lüzumu kalmayacağından bunların lağvıyla dahi hazine on, on beş, yirmi bin kese intifâ’ etse ne beis ve mahzur vardır? Mesâlih-i devletin sür’at-i tesviye ve icrâsınca hâsıl olacak suhûlet ve vükelaya gelecek emniyet yine başka. Zira

bulunan havuzun dönüşerek Boğaziçi’nin şeklini alması ve Beşiktaş Saray-ı Hümayunu’nun Ziya Paşa tarafından görülmesiyle ilişkilendirmektedir. Oysa Jung’dan aktarılan bilgide *fantastiklik* vurgusu mekanla değil, rüyadaki düşünce içeriği ve dizilimiyle ilişkilidir. Bir başka deyişle psikanalitik bir yorumlamanın konusu olacak rüyadaki düşünce örgüsü, ilk bakışta bizim bilinçli düşünce alışkanlarımıza çok yabancı, aykırı içeriklere sahip ve tamamen bilinçli düşüncede aranacak mantıksal dizilimin dışında bir örgüye sahip olacaktır. Oysa Ziya Paşa’nın rüyasında bunların hiçbiri söz konusu olmayıp, içerik ve akış, mantıksal örgü bakımından son derece *bilinç* düzeyine uygun ve anlaşılirdir.

²⁶⁰ Tek, “Düşlerin Yorumu’ndan Ziya Paşa’nın Rüya’sına”, 232.

²⁶¹ Tek, “Düşlerin Yorumu’ndan Ziya Paşa’nın Rüya’sına”, 237.

şimdi (...) vükela kendi bekâ-yı ikballerini Sadrazamın elinde bildiklerinden, sizin, yani devletinizin fâidesine hizmettense Sadrazamın hatırını gözetmeğe mecbur oluyor. Ve siz dahi her hangi dairece bir emriniz olsa Sadrazamın reyini sormaya mecbur oluyorsunuz. Niçin bir mülkte iki emîr bulunsun...?”²⁶²

Dolayısıyla Ziya Paşa'nın sadaretle ilgili bu görüşlerinin görmezden gelinerek onun *hayatı boyunca* gelmek istediği makamın sadaret olduğunu söylemek, Paşa'nın kendi kaleminden çıkan bu tarihî ifadelerle açıkça çelişmektedir.

İlgili çalışmanın daha sonraki bir bölümünde ise Tek, Ziya Paşa'nın *intikam* metni olarak adlandırılan rüyadaki bir başka pasaja atıf yapmıştır. Metnin bu kısmında Âli Paşa artık sadareten azledildiğini ve Kıbrıs'a gönderileceğini Ziya Paşa'dan öğreniyor ve Ziya Paşa'dan merhamet talebinde bulunuyordu. Ziya Paşa ise şu ifadelerde bulunuyordu:

“Siz kendinizden ez’af²⁶³ olana galebe ile iftihar edersiniz. Lakin bendeniz bunun aksi olarak kendimden aciz olanlarla uğraşmayı nefsim zül görürüm. Hayır efendim, emin olunuz ki bendeniz o zebunküşlerden²⁶⁴ değilim. Benim için en lezzetli şey siz makâm-ı iktidarda bulunmadığınız halde sizinle görüşmektir.²⁶⁵ Size bu vecihle galip olduğum bana intikâm-ı kâfidir. (Rüya 1869b:6; 1910:38)”²⁶⁶

Rüya'nın 1910 neşrindeki²⁶⁷ ifadeler tıpkı yukarıdaki gibi olmakla beraber, 1869'daki ilk neşrinde son ifadeler şu şekildedir: “Benim için en lezzetli şey siz makâm-ı iktidarda *bulduğunuz* halde sizinle *güleştiktir*.”²⁶⁸ Dolayısıyla burada, 1910 baskısındaki ifade,

²⁶² “Hürriyet Gazetesi Sy. 68” (11 Ekim 1869).

²⁶³ “:daha zayıf.”

²⁶⁴ “:düşkün ezen, zayıfa gücü yeten.”

²⁶⁵ Söz konusu kelime bir başka araştırmacı tarafından daha, yine hatalı olarak, “gülüşmektir” şeklinde de okunmuştur. Bkz: Ali Budak, *Ziya Paşa'nın İroni ve Parodi Şaheseri Zafername : Çağdaş Kuramlarla Bir Satir Analizi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 164.

²⁶⁶ Tek, “Düşlerin Yorumu'ndan Ziya Paşa'nın Rüya'sına”, 247.

²⁶⁷ Ziya Paşa, *Edib-i Muhterem Merhum Ziya Paşa'nın Rüyası* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1910), 39.

²⁶⁸ “Güleştirmek” fiili, bugünkü Türkçe’de “güreştirmek” şeklinde yer almaktadır. Eski Türkçe’deki kür (güçlü, yiğit) ve ondan türetilen küreştirmek (yiğitlenmek) kelimeleri hem alfabenin etkisi hem de ‘ge’ sesinden sonra gelen ‘re’ nin telaffuzunun ‘le’ye kıyasla daha ağır olması gibi fonetik sebeplerle Osmanlıca’da *güleştirmek* şeklinde kullanılmıştır. Esasen bu kelime, bizzat Ziya Paşa tarafından Hürriyet gazetesindeki makalelerinden bir diğerinde Mısır hıdivi ile Babiali arasındaki çekişmeyi anlatırken de kullanılmıştır. Bundan başka, Bilgegil’in kitabında rastladığımız aynı dönemde çıkan bir gazete haberi de şöyledir: “...bir bâzâr kurulmuş ve bu bâzârın muhdisi olduğu hasebiyle Mutasarrıf-ı müşarünileyh Hazretleri (Ziya Paşa) cânibinden baş ve orta ve kara güleşçilerine öğdül konularak yevm-i mezkûrda pehlivanlar güleşdirilmiştir.” Mehmet Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979), 60. Haberdan açıkça anlaşıldığı gibi, Ziya Paşa, yeni kurduğu pazar yerinin açılış şenlikleri için bir *güleştirmek* müsabakası düzenletmiş ve burada pehlivanlar *güleştirmişlerdir*.

belki de intikam hırsıyla yanıp tutuşan bir adamdan duyulması daha muhtemel sözler olarak görüldüğünden tercih edilmiş gibi görünmektedir. Gerçekten de Tek, çalışmasında 1910 neşrindeki cümleye dayanarak şu çıkarımı yapmaktadır:

“Ziya Paşa’nın kendisi için en lezzetli şeyin Âli Paşa’nın makam-ı iktidarda bulunmadığında onunla görüşmek olduğunu söylemesi, bu sayede aldığı intikamın kendisi için kafi olduğunu belirtmesi, ondaki duyguların acımasız yönüne işaret olarak gösterilebilir.”²⁶⁹

Şu durumda Ziya Paşa’nın rüyası incelemeye alınırken bir ön kabul olarak alınan onun *ihtirash* biri olduğu ve tek hedefinin can düşmanı olan Âli Paşa’dan *intikam* almak olduğu şeklindeki algı²⁷⁰ bariz bir biçimde ya ilk neşrin yanlış okunmasına ya da bilimsel metoda aykırı olarak birincil kaynak yerine 1910 tarihli ikincil kaynağın esas alınmasına yol açmış görünmektedir. Oysa 1869 neşrindeki cümlesinde Ziya Paşa açık bir biçimde, kendisinin Âli Paşa gibi biri olmadığını, kendisinden güçsüz biriyle asla uğraşmayacağını; kendisinin Hürriyet gazetesindeki yazıları yoluyla Âli Paşa iktidarda iken onunla güreştiğini ve onu yendiğini, bunun da kendisi için yeterli bir intikam sayılacağını söylemiştir.

Tam da bu noktada makalenin yazarı, Ahmet Hamdi Tanpınar’a atıfla ve ondan aktararak “Bu cümle, Ziya Paşa vakiasının bütün sırrını çözer. Bir bakıma çok küçük ve biçare bir intikam; sadece hülyada kalan bir tatmin” ifadesini aktarmış ve bu da ilgili çalışmada ana kaynaklardan biri olarak kullanılan Tanpınar’ın eserine dikkatleri çekmiştir. Yaptığımız incelemede, Tanpınar’ın alandaki temel otoritelerden biri haline gelmiş eserinde de²⁷¹ Ziya Paşa’nın *rüyasına* kaynak olarak 1869’daki Hürriyet gazetesi neşrinin değil, 1910’daki müstakil ikinci neşrin esas alındığı tespit edilmiştir. Tanpınar’ın söz konusu eserine rüyanın 1869 değil, 1910 neşrini esas aldığı bir diğer kanıtı da yine Ziya Paşa ile Ali Paşa arasında geçen bir başka diyalogdur. Bu diyalogun Tanpınar’ın aktardığı versiyonunda “Sizin lisanınızla kaleminizden başka iktidarınızı bilmiyorum Paşa

²⁶⁹ Tek, “Düşlerin Yorumu’ndan Ziya Paşa’nın Rüya’sına”, 250.

²⁷⁰ Esasen bu genel algı başka çalışmalarda da izlenebilmektedir. Bir başka makalede şu ifadeler geçmektedir: “...Ziya Paşa ise her ne kadar millet meclisi gibi hususlardan söz etse de asıl olarak Âli Paşa ile olan mücadelesinde nelerin olmasını istediğini ifade etmektedir. Onun tek amacı Âli Paşa’yı devirmek ve İstanbul dışına gönderilmesini sağlamaktır.” Hasan Yürek, “Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın ‘Rüya’ları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 13/2 (01 Ekim 2013), 252.

²⁷¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1949). Bu eserin Tanpınar’ın hayatta olduğu süre içinde yapılan sonraki baskılarında da müellif tarafından yapılan bir düzeltmeye rastlanmamıştır.

Hazretleri” cümlesi Ziya Paşa’nın ağzından söylenir;²⁷² oysa 1869 neşrinde bu ifade Âli Paşa’nın ağzından Ziya Paşa’ya söylenmektedir.²⁷³

3.3. Ziya Paşa’nın Önerdiği Yönetim Biçimi

Ziya Paşa, bir siyasi bülten işlevi gören Hürriyet gazetesinin 93, 99 ve 100. sayılarında, muhalefet ettiği Babıali idaresine alternatif olarak nasıl bir yönetim şekli önerdiğini somut olarak ortaya koymaktadır. Esasında Yeni Osmanlılar cemiyetinin, adına *usûl-i meşveret* dedikleri bir tür demokratik idare istedikleri, Hürriyet’in yayın hayatına girdiği ilk aylardan itibaren ilan edilmişti. Ancak özellikle gazetenin 63. sayısından itibaren Namık Kemal’in ayrılmasıyla *kalem* tamamıyla Ziya Paşa’ya ait olduğundan ve bizim de konumuz Yeni Osmanlı muhalefetiyle Ziya Paşa özelinde ilgilenmeyi gerektirdiğinden bu kısımda onun rejimle alakalı düşüncelerini ayrıca ele almak yerinde olacaktır.

Gazetenin doksan üçüncü sayısında Ziya Paşa, Fransa’da o dönemde baş gösteren politik ortam üzerinden Babıali ile III. Napoleon Fransa’daki idare tarzını karşılaştırmaktadır. Onun kaydettiğine göre Fransa’da efkâr-ı hürriyet ile hükümet-i şahsiye arasında on sekiz seneden beri kaynamakta olan ihtilaf kazanı artık taşmıştır.²⁷⁴ Hürriyet taraftarları ile III. Napoleon arasındaki görüş farklılıklarını sıralayan Ziya Paşa, buradan hareketle, kendi görüşlerini de sunmuş olmaktadır. Hürriyet taraftarlarının görüşüne göre bir şahsın, milyonlarca halkı bir nesne gibi idaresi altına alıp onlar adına savaşa ve barışa karar vermeye *hilkat* ve *hikmet* hakkı yoktur. “Zira bir milletin her ferdi hasbe’l hilkat hürdür.”²⁷⁵ Bu konudaki düşüncelerine şöyle devam eder Ziya Paşa:

“Memleket ahalinin, hazine ahalinin, asker ahalinin iken bunların isti’ mâli neden bir adamın eline verilsin? Ya bu adam tedbirinde hata ederse onun mazarratını niçin ahali çeksin? Hususan mademki bir insan sehv ü hatadan hâlî olamaz ve bir aklın tedbirine nisbetle ukûl-i muctemianın icraatında cihet-i savâb daha akvâdır; elbette idare-i cumhuriyet hükümet-i şahsiyeden evlâdır.”²⁷⁶

Ziya Paşa’nın tasavvurundaki yönetim biçiminde savaş ve barış kararları gibi milletin genelini etkileyen kararları millet almalıdır. Bu bağlamda Ziya Paşa, daimi askerlik

²⁷² Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988), 334.

²⁷³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 69” (18 Ekim 1869). Karşılaştırma için bkz: Ziya Paşa, *Edib-i Muhterem Merhum Ziya Paşa’nın Rüyası* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1910), 34.

²⁷⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93” (01 Mayıs 1870).

²⁷⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

²⁷⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

fikrine de karşı çıkmaktadır. Onun yorumuna göre yüzbinlerce askerin *bilâ fâide* kışlalarda oturması ve vatanın bunların iş gücünden istifade edememesi kötü bir uygulamadır. Bu, halkın diğer kesiminin üzerindeki vergi yükünü de ağırlaştıran bir şeydir. Yine ona göre, halkın imparatora, saraya ve onun vükelasına para yetiştirmek, onların şaşaalı hayatlarını finanse etmek gibi bir borcu yoktur.²⁷⁷

Fransa İmparatoru'nun saltanat veraseti meselesi o dönemde gündemde olduğundan Ziya Paşa bu konuya da değinerek bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Buna göre ahalinin Fransa'daki hürriyet taraftarlarının baskısı sonucu imparator saltanatı ailesine hasredebilmek için referanduma gitmek zorunda kalmıştır. Ziya Paşa'nın *halkın ârâ-yı umûmiyesi* dediği yönleme başvurmakla imparator, ülkenin gerçek hükümdarının halk olduğunu itiraf etmiş oluyor ve ahaliye, “benim on seneden beri icra ettiğim ıslahat makbulünüz mü ve o halde benim vefatımdan sonra saltanatın familyama intikaline müsaade eder misiniz? deyu sual ediyor”du.²⁷⁸

Fransa'daki bu durumun Osmanlılar için bir *ibret-i mûkiza* olması gerektiğini söyleyen Ziya Paşa, Fransa'daki 'hükümet-i şahsiye'nin elinin kanunla nasıl bağlı olduğunu vurguladıktan sonra yine Fransa'daki matbuatın hürriyetine de değinmekte ve İstanbul basını ile kıyas yapmaktadır. Bu bağlamda Ziya Paşa Fransa'daki gazetelerin ağızlarında asla gem olmayıp istedikleri gibi hükümetin uygulamalarına itiraz etme liyakatinde bulduklarını kaydettikten sonra yine Fransa'daki politik ortam hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

“...hatta imparatorun zevcesine fahişe ve oğluna piç ve kendine hırsız ve mütegallib diye muhalif gazeteler bar bar bağırdukları ve bunlara karşı hükümet yalnız kanunen ve alenen mahkemede bi'l-muhakeme bu sözleri ilan edenlerin kimini birkaç mâh hapis ve kimini dahi birkaç yüz frank ceza-i nakdî alarak te'dib ile kanaat eylediği ve millet meclisinin reyi munzam olmadıkça vergiye bir akçe zamm etmeğe muktedir olamadığı ve bi'd-defeat kendinin helakına kast edip bi'l-muhakeme cezaları tayin olunanları afv ü taltif eylediği halde ahalinin gözü açılanları istihsal-i hukuk-i hürriyet için yine hükümet-i şahsiye boyunduruğundan kurtulmağa ve millet hükümetini ifaya bezl-i makdur ediyorlar”²⁷⁹

²⁷⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

²⁷⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

²⁷⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

Ziya Paşa ayrıca Fransa'daki halkın ve gazetecilerin hapis ya da para cezalarından korkmadıklarını; bir gazetenin muharriri hapse atılsa yerine üç muharrir daha geldiğini ve hapse atılanlardan daha sert sözler söylediklerini kaydetmektedir. Para cezasına çarptırılan gazetecilerin ise derhal *erbab-ı hamiyet* tarafından finansal olarak desteklendiklerini belirtmektedir.²⁸⁰

İstanbul'daki basını da bu bağlamda değerlendiren Ziya Paşa kıyaslamasını kendi cümleleriyle şöyle yapmaktadır:

“Bizim İstanbul gazetelerinin ağızlarında birer zaptiye şebesi takılıdır; her hangisi hükümetin hoşuna gitmeyecek bir söz tefevvüh etse, öyle muhakeme falana hacet olmayarak heman gazetesi kapatılır yahut pek mürüvvete uğrarsa bizim Kemal Bey gibi bir memuriyet bahanesiyle taşraya sürülmek istenir. Meğerki gazeteci ecnebi yahut Rum ve Ermeni ola, bunları zaptiyenin değil Babıali'nin bile dişi kesemez, gayeti biraz ceza-i nakdi ile yakayı sıyırlırlar.”²⁸¹

Zaman zaman halka sitemlerini dile getiren Ziya Paşa, tenkitlerinin bu kısmında gazetecileri de nasiplendirmektedir. Ona göre, gazetecilerden birisi hükümetin gadrine uğradığında öteki gazeteciler ona destek çıkacaklarına, *güya aralarından bir rakip eksik olmuş gibi* hepsi birden o gazeteciye hücum etmektedirler. Bunun yerine hükümetin fiilini övmekle meşgul olurlar.

Maddi konularla ilgili olarak Babıali'nin, Fransa hükümetine kıyasla, son derece keyfi hareket ettiğini belirten Ziya Paşa, onun bu hareketi karşısında halkın ağızından bir *harf-i şikayet* çıkmamasına da hayıflanmaktadır. Onun kaydettiğine göre *bizde hükümet, yani Babıali, yani Ali Paşa* ne zaman canı istese ahalinin vergisine zam yapabilmektedir. Babıali idaresinin keyfiliğine bir başka örnek olarak Ziya Paşa, *hizmet-i müftehire* uygulamasını zikreder. Onun kaydına göre hükümet, “akçesini vergiye mahsup ederim” diyerek Rusya harbi sırasında Rumeli ve Anadolu ahalisinden veresiye birçok zahire ve hayvan satın almıştır. İşte bunların bir kısmı, taşra memurlarının çaba ve zorlamaları üzerine hizmet-i müftehire adıyla hazineye terk ettirilip bağışlatılmıştır.²⁸²

Hürriyet'in doksan dokuzuncu sayısında “idare-i cumhuriye ile hükümet-i şahsiyenin farkı” başlıklı bir makale kaleme alan Ziya Paşa burada da tasavvur ettiği yönetim

²⁸⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

²⁸¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

²⁸² “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

biçimiyle ilgili olarak somut veriler sunmaya devam etmektedir. Buna göre, *idare-i cumhuriyette* padişah, imparator, kral ve sadrazamın hepsi memleketin ahalisidir. Bu idarede kura, cebir ve zulüm ile asker yazmak ve yüz binlerce kişi *dâr u diyârından ve kisb u kârından* ayırıp *kışlalarda çürütmek* usulü yoktur. Çünkü memleket herkesin olduğu için, herkes ise malını düşman saldırısından korumak isteyeceği için, büyük küçük herkes asker sayılır. *Hîn-i iktizâda* silahını kapan koşar. Ziya Paşa bu uygulamaya örnek olarak İsviçre Cumhuriyetini vermektedir. Buna göre bir iki milyondan nüfustan İsviçre, kendisine dışardan taarruz edilse birkaç yüz bin asker sevk edebilecek durumdadır.²⁸³

Söz konusu karşılaştırmasına devam eden Ziya Paşa'ya göre cumhuriyet idaresinde tersaneye lüzumlu olan kereste ve halat için halkın üzerine angarya yüklenemez. İdare bunları parasıyla ahaliden satın almak durumundadır.

Cumhuriyet idaresinde, Ziya Paşa'ya göre, gazeteler hükümet lehine söz söylemeye mecbur olmayıp kanun hükümleri çerçevesinde her türlü itirazı yapabilirler. Dolayısıyla gazeteler, “idarenin en küçük bir kusurunu dev aynasıyla görür gibi büyütüp kıyametler koparırlar.”²⁸⁴

Ziya Paşa, cumhuriyet idaresinde bir millet meclisinin olduğunun altını çizer. Bu meclisin üyeleri ve başkanı halk tarafından seçilir. Bununla birlikte cumhuriyet idaresinde her şahıs, medeni haklar bakımından nasıl *hür* ve *azade* ise kanunlara itaatte de öylece *esir* ve *ferman-berdirler*. Bu bağlamda hemen kanunun da ne olduğuna dair bir tanımlama getirme ihtiyacı duyan Ziya Paşa onu şöyle tarif eder: “Kanun usûl ve ahlak-ı milliyeye ve iktiza-yı mevki-i memlekete göre mezkur millet meclisinin ekseriyet-i ârâsı üzere tanzim ve tesis olunmuş ahkam ve nizamâtır.”²⁸⁵

Söz konusu meclisin imtiyazlarına da değinen Ziya Paşa, bu üyelerin sahip oldukları fazilet ve özelliklerden ötürü millet meclisine aza seçilmiş olmanın ayrıcalığı dışında hiçbir ayrıcalıklarının olmadığını belirtir ve “sair ahvalde ahali-i saire-i âdiyeden asla fark ve imtiyazları yoktur” der. Ona göre, bu meclisin başkanı ve üyeleri de sair halk gibi vergisini verir. “Bunların faytonları, yaverleri, çavuşları, sırmalı cicili üniformaları,

²⁸³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99” (14 Haziran 1870).

²⁸⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

²⁸⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

sarayları, köşkleri yoktur ve hiçbirinde memuriyetleri üzerinden zengin olmak, para kazanmak tasavvuru olamaz.”²⁸⁶

Ziya Paşa'nın zihnindeki cumhuriyet idaresinde mahkemeler “büsütün birer hükümet-i müstakille olup” bunların her biri mevzu olan kanuna göre hüküm verirler; ne millet meclisinin ne de meclis başkanının mahkemeye müdahale hakları vardır. Kanun önünde herkes eşittir. *Hükümet-i şahsiyede* ise işlerin böyle olmadığını kaydeden Ziya Paşa bu husustaki müşahedesini şöyle aktarır:

“Hükümet-i şahsiyede işin başında bulunan kim ise istediğini yapar, istediğini cennete istemediğini cehenneme koyar. Himayet ettiği eşhastan biri müttehem olsa pençe-i kanundan kotarır. Mahkemede haksız bir işi olsa haklı çıkarır. Adâvet ettiği bir adamı kat'an töhmeti yoğiken hapis ve nefy eder; medâr-ı taayyüşünü ihlâl ile zaruret ve sefalet çektirir, kimse sesini çıkaramaz.”²⁸⁷

Ziya Paşa, hayalî imiş gibi görünen bu düşüncelerin birtakım izlenim ve müşahedelere dayandığını göstermek amacıyla olsa gerek, ileri sürdüğü fikirleri örnekler üzerinden somuta bağlama yoluna gitmektedir. Onun görüşüne göre *hükümet-i şahsiyenin* en kötüsü İran olup ondan sonra da sırasıyla Babıali, Rusya, İtalya, Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere idareleridir. Özellikle Londra tecrübesini bizzat yaşamış biri olarak Ziya Paşa'nın bu konudaki izlenimleri hayli önem arz etmektedir. Bu anlamda onun İngiltere hakkındaki görüşlerini kendi dilinden aktarmak yerinde olacaktır:

“İngiltere Devleti bu idarelerin en ehven-i şerri iken orada dahi kanun bazı kere vükelânın menâfi-i mahsûsası için feda olunur. Hususan İngilizler her kavimden ziyade menfaat-perest ve hod-pesend ve mâil-i tahakküm olmalarıyla kaz gelen yerden tavuk esirgenmez meseline riayetle her ne zaman bir yerden fazla bir fâide hissetseler artık kanun, hakkaniyet gibi şeylere bakmayıp o menfaat uğrunda vazife-i insaniyeti bile feda ederler.”²⁸⁸

İngiltere hakkındaki bu görüşleri Ziya Paşa'nın okudukları kadar yaşadıklarından da kaynaklanmaktadır. Zira o “işbu iki nev idarenin farkını Hürriyet gazetesi dört mâh zarfında nefsinde tecrübe etti” diyerek, gazete üzerindeki baskının artmasıyla kendisinin Londra'yı terk etmek mecburiyetinde kalmasını işaret etmektedir. Buna göre, “İngiltere vükelası memleketin kanununu ayak altına alıp Ali Paşa'yı hoşnut etmek için Hürriyet'in

²⁸⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

²⁸⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

²⁸⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

matbaasını ihlal” etmiştir.²⁸⁹ Ali Paşa, bu hamlesinden sonra Hürriyet’in peşini bırakmamış ve Ziya Paşa’nın belirttiğine göre, Fransa sefaretı vasıtasıyla İsviçre Cumhuriyeti’ne de gazetenin engellenmesi yolunda müracaat etmiştir. Ancak Ziya Paşa’nın tabiriyle koca diplomat Ali Paşa’nın bu sefer *dişleri et yerine taşa rast gelmiştir*. Babıali’nin talebine İsviçre cumhur reisi Lord Clarendon tarafından olumsuz cevap verilmiş ve herkesin istediği gibi gazete çıkarabileceği, idarenin kimseyi bundan men edemeyeceği söylenmiştir. Bu münasebetle kendisinin cumhur reisiyle mülakatta bulunduğunu da kaydeden Ziya Paşa gördüğü manzara karşısındaki hayretini şöyle ifade etmiştir:

“Odasının tezyinâtı dört beş adet meşin kaplı ve hasır sandalye ile bir tahta trepze ile bir yazıhaneden ve elbisesi tozlu bir setre ve adi bir pantolon ve yelek ile bir hasır şapkadan ibaret idi. Kapısının önünde perdecı, uşak, çavuş gibi kimse olmadığından herkes yanına gelip bî-pervâ işini söylediği ve her gelenin güya eski dostu imiş gibi el uzatıp hâl u hatrını ve işini uzun uzun sorduktan sonra söylenen iş olacak şey ise derhal icabını söyleyip, olmayacak ise hükm-i kanunu bi’l etrâf tefhim ile nazikâne i’tizâr ettiği nazar-ı hayretle görülerek ve bir de o esnada bizim Sadrazam hazretlerinin Babıali’deki etvâr-ı azâmet-şîârı hatıra gelerek aradaki fark-ı fâhiş mücib-i istiğrâb oldu.”²⁹⁰

Bunların yanında Ziya Paşa İngiltere-Fransa örneğiyle İsviçre tecrübesi arasındaki bir başka farka daha dikkat çekmektedir. Paris ve Londra’da bulunduğu dönemlerde sokakların dilenci ve zaptiyeden geçilmez halde olduğunu kaydeden Ziya Paşa, İsviçre’de ise dilenci ve zaptiyeye rastlamadığı gibi esnaftan da halinden şikayetçi kimseye rastlamadığını belirtir. Bunun hikmeti, Ziya Paşa’ya göre, idarenin ahaliye müşfik bir peder edasıyla muamele etmesi, adaletin korunması, hatır-gönül için hakkaniyetten taviz verilmemesidir. Bu bağlamda Ziya Paşa genel bir çıkarımda bulunmakta ve şu sonuca varmaktadır:

²⁸⁹ Ziya Paşa Hürriyet’in kapatılması yönünde Ali Paşa’nın çok daha önceden beri İngiltere hükümetine taleplerde bulunduğu ancak bunların reddedildiğini kaydetse de sonunda Hürriyet’in 78. sayısında Ali Suavi imzalı bir yazıda Ali Paşa’nın zulmünden bahisle katlinin vacib olduğu yolundaki ifadenin yayınlanmasıyla, Ali Paşa’nın bu *kadim* şikayetini İngiltere kabinetosuna yinelediğini belirtir. Ancak bu kez *Ziya Bey taraf-ı zaptiyeden celb ile li’ecli’l-muhâkeme tevkif ve hanesinde bulunan evrak u senedât zapt* olunmuştur. Bunun üzerine Ziya Paşa, İngiltere’nin politikayı hakkaniyete tercih ettiğinden emin olmuş ve İngiliz hükümetinin nüfuzundaki mahkemelerden adalet beklemenin Ali Paşa’dan hakkaniyet beklemek gibi olacağını söyleyerek İngiltere’yi terk etmeye karar vermiş, İsviçre’ye kaçmıştır. “Hürriyet Gazetesi Sy. 89” (03 Nisan 1870).

²⁹⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

“Bundan zâhir olur ki bir hükümetin idaresi adil midir ve ahalsi bahtiyar mıdır değil midir derhal anlaşılmaq murad olunursa onun memleketine girildiği gün sokaklarına dikkat etmeli. Eğer dilenci ve zaptiye çok ise idarenin zulmüne ve ahalinin makhûriyetine bilâ tereddüd hükmetmeli ve böyle değil ise aksini mukarrer bilmeli. Ya bizim İstanbul’a bir ecnebi girdikte bu iki hâlin hangisine hükmeder...?”²⁹¹

Burada akla şu soru gelebilir: Ziya Paşa Avrupa’da gördüğü bir rejim modelinin doğrudan Osmanlı’ya ithal edilmesinden mi yanadır? Dahası bu rejim modelinin usulünü ve kaynağını Avrupa referansıya mı deklare etmektedir? Hürriyet’in son sayısında Ziya Paşa bu ve benzeri sorulara cevap olacak nitelikte izahlar yapmaktadır. Ona göre, şahsi hükümet modeli artık eskide ve cehalet dönemlerinde kalmış olup, dünyadaki milletlerin ileri gelenleri artık *meşveret-i milliye* kaidesini benimsemiş ve idarelerini ona göre yapılandırmışlar, bu da onların terakkilerini sağlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı örneğindeki şahsi hükümet modeli de eskimiştir ve halihazırda devleti yok olmanın eşiğine getirmiştir. Öte yandan madem ki;

“...din-i mübin-i İslam Devlet-i Aliyye’nin mebniyyün aleyhidir ve nass-ı Kur’an ve ehâdis-i Nebi-i Zışan ile icmâ-ı ashâb-ı kirâm usûl-i meşveret emrederler, tebaa-i Osmaniye’nin bu çareyi talebe salahiyeti aklen ve şer’an sabit ve mukarrerdir.”²⁹²

Ziya Paşa, ileri sürdüğü bu teze karşı anti-tez olarak ileri sürülen bir başka görüşü aktarmaktadır. Ona göre, idare-i hazıradan müstefid olan birkaç millet hainleri bu halin devamını muhafaza için bahaneler öne sürmekte ve mesela nasıl ki bir bebeğe midesinin kaldıramayacağı yemekler verilirse bebek telef olacağı gibi, bir millete de cehalet ve taassup karanlığında oldukları halde onları usul-i meşverete davet etmek sadece kargaşaya yol açar demektedirler. Ziya Paşa bu teşbihte bir sıhhat payı olduğunu söylemekle beraber usul-i meşveretin farklı dereceleri olduğunun altını çizer. Onun belirttiğine göre, “İngiltere millet meclisinin nizamâtı Fransa’ya benzemez, Fransa’nın Prusya’ya, Prusya’nın usulü ise Avusturya’ya ve İtalya’ya tevafuk etmez.” Ziya Paşa’ya göre her milletin ahlak ve âdetlerine göre ve hatta coğrafi konumundan kaynaklanan ihtiyaçlarına göre bir meşveret usulü olması doğaldır. Ayrıca Ziya Paşa, yukarıda saydığı meşverete dayalı idarelerin kuruldukları ilk andaki gibi kalmadıklarını, zaman içerisinde tedrici olarak şimdiki hallerine ulaştıklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla Ziya Paşa, “biz,

²⁹¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 99”.

²⁹² “Hürriyet Gazetesi Sy. 100” (22 Haziran 1870).

bizde yapılmasını arzu ettiğimiz millet meclisinin nizamâtını aynıyle İngiltere veya Fransa'ya müşabih olsun demiyoruz” diyerek, Osmanlı gerçekliğinden bağımsız ve ütöpik bir hayale kapılmadığını anlatmaktadır. Ancak Ziya Paşa, esasta kabiliyet ve imkan bakımından Osmanlı Devleti’ni ve halkını meşveret usulüyle idareye liyakatli bulmaktadır. Ona göre meşveret usulünün ilk şartı olan aza seçimi esasen taşrada *elyevm* cari bir uygulamadır ve bu sebeple her hangi bir ihtilal ya da kaos çıkmış değildir. O halde, der Ziya Paşa, “merkez-i idare olan İstanbul’da niçin bu yolda bir millet meclisi teşkilinde mahzur bulunsun?”²⁹³ Ziya Paşa, taşranın ahvalinden bihaber olan merkezi idarenin oralara gönderdiği ehil olmayan memurların devlete zarardan başka bir şey hasıl etmediklerini beyan ederek, Mısır, Bağdad, Bosna, Memleketeyn, Karadağ, Şam ve Girit hadiselerinin bu durumu ispatladığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda ona göre, hilafet merkezinde, yani İstanbul’da bir meclis oluşturulup da bahsi geçen bölgelerin seçilmiş vekilleri bu meclise dahil olsalar, bu yolla hükümet o bölgelerdeki durum hakkında daha gerçekçi bilgiler edinir ve söz konusu azalar devlet işleyişine daha yakından muttali olacaklarından işin sonu şimdiki gibi *kör döğüşüne* varmazdı. Bu idare biçiminin tek mahzurunun istiklal ile idare etmeye alışanlara mahsus olduğunu ifade eden Ziya Paşa, padişah namına *keyfe-mâ-yeşâ*, sorumsuzca hareket etmeye alışmış olan bir adamın, kendi rızasıyla karşısına bir *niçinci takımı* teşkiline onay vermek istemeyeceğini söylemektedir.

Yeni Osmanlıların *usûl-i meşveret* dediği bu yönetim biçimini Ziya Paşa, temel referans olarak Avrupa’ya değil, Hz. Peygamber ve dört halife dönemindeki uygulamalara dayandırmaktadır. Onun belirttiğine göre Hz. Peygamber saltanat teşkil etmediği gibi imamet ve hilafet unvanlarıyla yerine geçecek birini tayin etmeyip o işi tamamen ashabın seçimine bırakmıştır. Bu anlamda dört halife ashabın *ekseriyet-i ârâsı* üzerine seçimle göreve gelmişlerdir. Bu dört halifeden hiçbiri de onca fütuhatta bulunmalarına rağmen saltanat davasında bulunmamışlardır. Genele ait işler ashabın seçilmişlerinden oluşan bir meşveret meclisi yoluyla karara bağlanırdı. Öte yandan bu halifelerin halkın geri kalanından ayrıcalıklı bir konumu bulunmuyordu. Bu bağlamdaki düşüncelerini aktarmaya devam eden Ziya Paşa, dört halife devrinden sonrasıyla ilgili görüşlerini aktarmaya devam etmektedir:

²⁹³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 100”.

“Muahharan bu usûl-i merğûbeyi Muaviye bozup Şam’da emaret teşkil etti ve ta o zamandan beridir ki İslam’da saltanat-ı müstakille beliiyesi ve onunla beraber tefrika-i efkâr ü mezâhib dâhiyesi zuhura geldi. Demek ki Şariat-ı İslamiye’de saltanat-ı müstakille-i şahsiye yoktur; meşru olan hükümet intihâb-ı cumhur ve meşveret-i milliye üzerine mebnî olan idaredir.”²⁹⁴

Meşverete dayalı bir idare tasavvur etmekle beraber Ziya Paşa, nihayetinde bir hanedan devleti olan Osmanlı Devleti’nden ise vazgeçmemektedir. Onun bu görüşü Devlet-i Osmaniye’nin dünya üzerindeki Müslümanların hilafet merkezi olarak tanımış bulunduğu bir merkez olması hasebiyle, bunu verili bir gerçeklik olarak kabul etmesine dayanmaktadır. Hilafet açısından bakıldığında Osmanlı Devleti,²⁹⁵ yer yüzünün muhtelif bölgelerinde dağınık halde bulunan iki yüz milyon Müslüman nüfusun *merci-i ruhanisidir*. Osmanlı ülkesi içinde ise padişahın halifeliği *otuz altı milyon nüfusun bey’atıyla* meşru haldedir. Şu halde, der Ziya Paşa;

“mademki bu kadar milel-i mütenevvia-yi Muhammediye’nin râbıta-i ictimâ-i kulübü için taht-ı Osmanî makam-i hilafet zu’m ve itikad olunmuştur, biz bu râbitanın bozulmasını istemedikten fazla, tahkimini her Müslim için fariza-i zimmet-i hamiyet biliriz. Yani hilafetin şer’an sıhhati veyahut mukaddesiyetini karıştıрмаğa hacet görmeyerek fâide-i asliye-i milliyeye hasr-ı nazar ederiz.”²⁹⁶

Ancak Ziya Paşa’ya göre bu devletin bu ruhani hüviyeti, onu matematik kanunlarının dışına çıkaramaz. Zira o Osmanlı Devleti’nin, “ezcümle bundan on beş sene evvel bir akçe harice borcu yoğiken elyevm yüz milyon lira yalnız müstekrazat-ı hariciye yükü altına girdiğinden bi’l-istidlâl”²⁹⁷, gittiği yolun sonunda iflas ve yok olmak dışında başka bir menzile çıkmayacağına emindir. “Çünkü kavaid-i hesabiye bir zamanda tagayyür etmez. Dünya yüz bin yıl daha dursa iki ile ikinin dört ettiğini bozacak bir kaide daha icad

²⁹⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 100”.

²⁹⁵ Ziya Paşa, Hürriyet’in 94. sayısında Avrupa’da eski iki Osmanlı Paşası tarafından çıkarılan muhalif İnkılab gazetesini padişahı doğrudan hedef alan söylemlerinden ötürü eleştirir ve şöyle der: “Allah için insaf edelim, Sultan Abdülaziz bu hale gelinceye kadar Babıali ile az mı uğraştı? Tersanemizin şu günkü günde oldukça bir nizam girmesi ve şu kadar süfün-ı harbiyemizin yar u ağyara karşı lenger-endâz-ı mehâbet olması ve askerimizin sırtı elbise ve karnı sıcak yemek ve has ekmek görmesi mücerred bu padişahın eser-i himmet-i mahsûsası değil midir?” Bununla beraber Ziya Paşa, padişahın işlerden elini çekip idareyi vükelaya terk etmesine ise sitem etmektedir: “Şah vâkıf gerektir ahvâle; vükelaya kalırsa vay hâle.” Bir başka ifadesi ise şöyledir: “Cümle alem bilir ki padişahın Londra ve Paris bankalarında fondeleri yatmıyor, lakin Fuad Paşa ve Ali Paşa ve sair zevat-ı malumenin kazandıkları paralar bu bankalarda işlemektedir.” “Hürriyet Gazetesi Sy. 94” (07 Mayıs 1870).

²⁹⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 94”.

²⁹⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 100”.

olunamaz.”²⁹⁸ Görüldüğü gibi Ziya Paşa kadim *devlet-i ebed-müddet* anlayışından çoktan uzaklaşmış, bilakis devletin sonunun yakın olduğu uyarısında bulunmaktadır. “Vakıa tagallübğâh-ı âlemde nice bin hükümetler, saltanatlar gelip geçtiğinden, Devlet-i Osmaniye’nin dahi heyeti bozulmakta bir büyük garâib görülemez.”²⁹⁹ Dahası Ziya Paşa’ya göre halihazırda devlet, kendini muhafazaya muktedir olmayıp başka devletlerin gözetim ve karşılıklı çıkarları gereği sundukları destekle *sallana sallana* durmaktadır. “Ne zaman bu desteklere hâle gelse, bina-i devlet hâk ile yeksân olacaktır.”³⁰⁰ Ziya Paşa’ya göre şayet bu olursa, İslam milletleri mahvolacağı gibi, bir daha asla bir hilafet merkezi oluşturmaya da güç yetiremezler; çünkü buna izin verilmez. İşte o zaman Müslümanlar, *Benî İsrail kavmi* gibi memleketiz ve devletsiz yaşamaya mahkum olacaktır. Bu uyarılarda bulunduktan sonra Ziya Paşa, “Ey bu hal niçin olsun, ne mani var ki henüz zaman ve imkan müsait iken kendimizi toplamayalım?” diye sorarak Hürriyet gazetesinin yayın hayatını sonlandıran makalesinde *hatm-i kelâm* eder.

²⁹⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 100”.

²⁹⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 100”.

³⁰⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 100”.

BÖLÜM 4: ZİYA PAŞA VE AKTİF MUHALEFET

4.1. Avrupa'ya Kaçışı Öncesi Ziya Paşa'nın Resmi Görevleri

Süleymaniye'deki Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'den 1845'te, 17 yaşında mezun olan Ziya Bey aynı yıl Babıali'de, Sadaret Mektubî Odası'nda şakirt veya mülazım olarak işe başlamıştır. Burada yaklaşık 10 yıl vazife yaptıktan sonra, bu esnada Sadrazam Mustafa Reşid Paşa ve Şeyhülislam Arif Hikmet Efendilerin teveccühlerini kazanmış olmanın aracı etkisiyle, nihayet Saray-ı Hümayun'da Mabeyn beşinci katibi olarak *hizmet-i şâhâne*ye geçmiştir. Babıali'deki görevi sırasında daha hareketli ve serazat bir hayat süren Ziya Bey'in Saray'daki görevine başlamasıyla birlikte durgunlaştığı ve daha nizami bir yaşama geçtiği, ancak bunu ilk başlarda yadırgadığı anlaşılmaktadır. Bu husustaki rivayet şöyledir:

“Nevbeti olduğu gecelerde daire-i kitabette kalmak ve eyyam-ı sairede sabahleyin gelüp akşam ezanında evine gitmek gibi bir maişet-i yek-nesâk, bayağı kendisine bir maraz-ı ruhani gibi tesir ederdi”³⁰¹

Bu monotonluktan Ziya Bey'i çıkaracak tavsiye Mabeyn Feriki Ethem Paşa'dan gelmiştir. O, Ziya Bey'e Fransızca öğrenmesini tavsiye etmiş ve bir rivayete göre Ziya Bey de 6 ay sonra Fransızca'yı sökmüştür.

Bu esnada Ziya Bey, bir Mustafa Reşid Paşa yetiştirmesi olan Âli Paşa'nın sadrazamlıktaki icraatını pek beğenmemekte olmalı ki zaman zaman Sultan Abdülaziz'in duymasını sağlayacak şekilde onun politikasını eleştirmeye başlamıştır. İşte bu noktada Âli Paşa'nın aleyhinde söylenmiş olarak Ziya Paşa'ya atfedilen bir cümle, adeta Ziya Paşa'yla ilgili çalışmamız boyunca incelediğimiz eserlerin hemen tamamında gizli veya açık şekilde kendini hissettiren bir genel yargının temelini oluşturmuş gibidir. Bu cümle, Ziya Bey'le o sıralar Mabeyn'de görevli olan Mehmed Memduh (sonra Paşa) Bey'e aittir: “Âli Paşa'nın mehâmm-ı umuru tesrî' edemediği isnadıyla tahayyül-i hiyel ve tebeddülattan istifade emel eylerdi.”³⁰² Bu rivayetin geldiği son noktada bazı araştırmacılar Ali Paşa'nın sadarettten azledilip Hariciye nazırlığına kaydırıldığı ve Fuad Paşa'nın sadrazamlığa geçirildiği 22 Kasım 1861 tarihli bir değişimde Ziya Paşa'nın

³⁰¹ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 27.

³⁰² Memduh Paşa'nın *Mir'at-ı Şuûnât* adlı eserinden aktaran, Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 30.

Sultan Abdülaziz'e yaptığı bu türden *ilkaâtın* tesiri olduğunu ileri sürerler.³⁰³ Ziya Bey'in şair tabiatının ve herkesçe teslim edilen zekasının da etkisiyle diğer Mabeyn katiplerine oranla Sultan Abdülaziz'in teveccühünü daha fazla kazanmış olması tabii ki mümkündür. Bu durum, Ziya Paşa üzerine en kapsamlı monografiyi kaleme alan Kaya Bilgegil'in belirttiği gibi, diğer Mabeyn katiplerinin pek hoşuna gitmemiş olmalıdır. Ziya Bey'in Âli Paşa'yı tenkitlerinin "bire bin katılarak diğer Mabeyn katipleri tarafından Âli Paşa'ya yetiştirilmiş" olmasının çok muhtemel olduğunu söyleyen Bilgegil, Ziya Bey'e karşı hem Saray'ın hem de Babıali'nin irtibatlı olduğu bir komplo kurulmuş olduğu sonucuna varmıştır. Bu çekişmelerin sonucunda Ziya Bey'in Saray'dan uzaklaştırılmasını ise Nevres Paşa şöyle ifade etmiştir: "Şah evinden mat olup çıktı Ziyâ."³⁰⁴

Ziya Bey'in Saray'dan çıkarılmasını sağlayan görev Ocak 1862'deki Zaptiye Müsteşarlığına tayinidir. Arzuhal'inde belirttiğine göre bu tayinden on üç gün sonra da Atina sefirliği ile görevlendirilmiş ancak o sıralar baş gösteren *Yunan gailisi* nedeniyle Atina bölgesinde 'başında fes bulunan bir Osmanlı sefirinin canı emniyette olamayacağı'nın meydana geldiğini belirterek bu görevden istifasını sunmuştur.³⁰⁵ Bunun üzerine kendisi, mîr-i mîrânlık rütbesiyle Kıbrıs mutasarrıflığı verildi. Bu vazifesi ile birlikte Ziya Bey artık Ziya Paşa'dır.

Bilgegil, Ziya Paşa'nın Kıbrıs'taki görevine başlama tarihini, bölgedeki Fransız konsolosu Comte de Moricourt'un ilgili raporuna dayanarak Nisan 1862 olarak vermektedir. Her ne kadar burada hayli başarılı³⁰⁶ bir profil çizdiyse de Ziya Paşa,

³⁰³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi : M. 1703-1924 : H. 1115-1342* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), IV/198.

³⁰⁴ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 33.

³⁰⁵ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/457.

³⁰⁶ Bilgegil'in aktardığına göre G. Hill, *A History of Cyprus* adlı eserinde Ziya Paşa'nın buradaki icraatını "the excellent Zia Pasha's reforms" sözüyle övmüştür. Bilgegil, Ziya Paşa'nın buradaki başarısı konusunda yabancı konsoloslar, Kıbrıs halkı ve İstanbul gazetelerinin hemfikir olduğunu vesikalarla ortaya koymuştur. Ziya Paşa Kıbrıs'ta o dönemde büyük sorun olan çekirge istilasına hazırladığı bir düzenekle çözüm bulmuş, bataklıkları kurutmuş ve bölgedeki pamuk üretiminin artırılmasını teşvik etmiştir. Adadaki ticareti canlandırmak için de her sene Eylül ayının on beşinden sonuna kadar faaliyet gösterecek bir ticaret fuarı düzenlemeyi tasarlamış, ancak bunun uygulaması kendisinin oradan ayrılmasından sonra başlayabilmiştir. Bölge halkı bu girişimi için Ziya Paşa'ya teşekkürlerini de içeren bir yazıyı Tercüman-ı Ahval gazetesinde yayınlamışlardır. Ayrıca bölgenin önde gelen tüccarlarından Vâmık Efendi, bu fuar sayesinde oluşan ticari canlılık karşısındaki sevincini manzum bir şiir şeklinde ifade etmiş ve orada Padişah'la birlikte Ziya Paşa'yı da "nâgehan mîr-i Ziya hayru'l kudüm teşrif edüp" mısraıyla övmüştür. Yine Bilgegil'in aktardığına göre Ziya Paşa, Sancak merkezinde ve Larnaka'da teftiş faaliyetlerini bizzat, kılık değiştirerek yapıyor, halkın içine karışıyor, onların konuşmalarını dinliyor ve bu arada silah taşımayı yasakladığından silah taşıyanları tevkif ettiriyordu. Paşa, Atina'da bir piskopos öldürüp Lefkoşe'ye kaçan iki kişiden şüphelenmiş, derviş kılığında yanlarına yaklaşmış,

Kıbrıs'ın havasına alışamamış, burada hem kendisi hem de bir çocuğu hastalanmış ve bu nedenle 6 ay sonra İstanbul'a, Meclis-i Vâlâ azası olmak üzere geri çağırılmıştır. Dönüşünden on beş gün sonra ise Divan-ı Hümayun Beylikçiliği'ne memur edilmiştir.

Öte yandan bu esnada Sultan Abdülaziz Mısır seyahatine gideceğinden *teftiş-i bilâd* için çeşitli müfettişlikler kurulmuş; Ziya Paşa da bu müfettişliklerden biri olan Bosna müfettişliği ile görevlendirilmiştir. Teftiş yerine varınca muhasebeye girişmeden önce ilk iş olarak mal sandığını mühürleyip defterdarı azleden Ziya Paşa'nın bu sert tavrı defterdarın tepkisini çekmiş, durum Babıali'ye intikal ettirilmiştir. Buradaki vazifesinde Ziya Paşa, Babıali tarafından yapılan kasıtlı müdahaleler ile çalıştırılmadığını düşünmektedir.³⁰⁷ Bir buçuk ay içinde, kendi ifadesiyle *mecburen* istifasını sunmuş ve İstanbul'daki Meclis-i Vâlâ azalığı görevine geri dönmüştür. Bundan birkaç ay sonra Deavi Nezaretine getirilen Ziya Paşa, yine kısa bir süre sonra Aralık 1863'te Amasya mutasarrıflığına tayin edilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. O sırada basur hastalığından muzdarip bulunan Paşa, sadareten biraz mühlet istediye de bu isteği reddedildiğinden *çarnâçar* ilk vapurla yola düşmüş, zorlu kış şartlarında önce Samsun'a çıkmış, oradan da *karları yarararak* Amasya'ya varmış, varır varmaz da iyice ilerleyen hastalığı nedeniyle yatağa düşmüştür.³⁰⁸ Hastalığının ameliyat gerektirdiği anlaşılınca bu amaçla kısa süreliğine İstanbul'a dönmek istediğini sadarete yazan Ziya Paşa'ya yine olumsuz cevap verilmiş ve “oralarda havası güzel mahaller bulunduğundan, tebdil-i hava ile kesb-i sıhhat etmesi” tavsiye olunmuştur. İşte bu andan itibaren Ziya Paşa, kendisini politik hasım olarak görenlerin işi daha ileriye vardırıdıklarını ve onun canına kast ettiklerini düşünmeye başlayacaktır: “İşte o zaman sahîhan hayatımdan me'yûs oldum ve ol vakit politika hasmı zannettiğim zevâtın âdetâ cânıma kast ettiklerini anlayıp kemâl-i ye's ü hüzn ile yüzümü Kâdiyü'l Hâcât'a tuttum.”³⁰⁹ Aylarca yataktan kurtulamayan Paşa, nihayet iyileşince görevine büyük bir ciddiyetle başlamıştır. Bunu arzuhalinde şöyle ifade eder:

konuşma esnasında durumu anlayınca ikisini de tutuklatmıştı. Paşa, haksız kazanç sağlayan memurlara karşı da acımasız davranmıştır. Bölgede yeni seçilen piskoposun göreve başlarken Zaptiye Müdürüne 300 kuruş ödemesi eski bir gelenek olduğundan Ziya Paşa bunu kendi cebinden ödemiş, ancak memurların yine de piskopostan para istediklerini duyunca derhal ilgilileri tutuklatıp yargılanmaları talebiyle İstanbul'a göndermiştir. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 37-40.

³⁰⁷ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 43.

³⁰⁸ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/458-459.

³⁰⁹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/459.

“Hasma icrâ-yı gazez için devlet ve millet işinin âlet-i intikâm edilmesi muvâfık-ı sıdk u hamiyyet olmamağla, asla fütür göstermeyip, güyâ kemâl-i ehemmiyetle iş görmek için gönderilmiş gibi ifâ-yı vazifeye teşmîr-i sâk-ı ihtimâm eyledim.”³¹⁰

Amasya mutasarrıfı olarak Ziya Paşa'nın sergilediği performans, Kenan Akyüz tarafından ilgili kitabında vesikalarıyla ortaya konmuştur. Belgeler incelendiğinde Paşa'nın yine başarılı icraatlar ortaya koyduğu ancak bu arada bazı önde gelen *mütegallibenin* işlerini bozmasından ötürü onların türlü entrikalarına maruz kaldığı izlenebilmektedir. Özetle Ziya Paşa'nın buradaki faaliyetlerini imar ve asayiş olarak iki kısma ayıran Akyüz, imar açısından Paşa'nın icraatını bir büyük köprü, çarşı, bedesten ve açtığı yeni yollar ile Amasya ve beş kazasında yaptırdığı altı hükümet konağı, altı ilk okul, altı saat kulesi, bir idâdi ve bir de hapishane olarak göstermektedir. Asayiş bakımından ise Paşa, bütün sancağı sarmış olan eşkıya hareketlerinin önünü almış, ayrıca ahali üzerinde baskı kurarak onları ekonomik anlamda sömüren ve angarya olarak çalıştıran mütegalibe ile de sert bir mücadeleye girişmiştir.³¹¹ İşte Ziya Paşa'nın valiliği özellikle bu *ileri gelenlerin* tepkisiyle karşılaşmış ve iş, kendisine yolsuzluk isnat edilerek Sadaret'e art arda şikayetler yazılmasına ve nihayet Paşa'nın icraatı hakkında tahkikat komisyonu kurdurulmasına kadar varmıştır. Ancak yapılan tahkikat sonucunda Paşa'nın suçsuz olduğu anlaşılmıştır. Ne var ki bu arada mütegalibenin arzusu gerçekleşmiş, Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı vazifesi sonlandırılmış, ancak yedi ay süren tahkikat boyunca merkezi Samsun olan Canik mutasarrıflığında ikameti istenmiştir.³¹² Amasya'daki gayretli çalışmalarını Ziya Paşa kendine has üslubuyla şöyle nazmetmiştir:

“Zannetme ben Amasya'da Paşalık eyledim,
Gördüm fakir halkını babalık eyledim.”³¹³

1866 yazında İstanbul'a dönen Ziya Paşa bundan birkaç ay sonra tekrar Meclis-i Vâlâ azası olarak vazifeye başlamıştır. Hükümeti eleştirmekten asla çekinmeyen Paşa'nın bu dönemde daha açık bir muhalefete başladığı görülmektedir. Bu esnada Sadrazam Âli Paşa'yı Belgrad kalelerinin Sırbistan'a terki nedeniyle aleni şekilde eleştirmeye başladığı

³¹⁰ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/459.

³¹¹ Kenan Akyüz, *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1964), 3.

³¹² “Meclis-i Liva-yı Amasya'dan Sadaret'e”, 15 Aralık 1868 tarihli belgeyi aktaran, Akyüz, *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı*, 93.

³¹³ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 63.

ve hatta Filip Efendi'nin Muhbir gazetesinde bu yollu yazılar kaleme aldığı kaydedilmiştir.³¹⁴

Bu esnada aktif muhalefet sergilemeye devam eden Ziya Paşa, çıkmasına engel olamadığı kararların en azından mazbatalarına mührünü koymadığını belirtir. Ziya Paşa'yı bu muhalefesinde bazı "hamiyetkârân" da desteklemiştir ve zamanla mecliste Ziya Paşa'nın ayrı bir klik oluşturduğu yolunda bazı dedikodular artmıştır.³¹⁵ Esasında bu Meclis-i Vâlâ üyeliği Ziya Paşa'nın Babıali'de aldığı ilk görev değildi ancak bu sefer Ziya Paşa eskisine kıyasla çok daha sert ve muhalif bir tutum gösteriyordu. Bunun en temel sebebi, kendi ifadesine göre, Anadolu ve Rumeli taraflarında aldığı taşra görevleri boyunca oralarda gözlemlediği ahalinin perişan halleridir. Bunun yanında o, İstanbul'da da bazı kalbur üstü kimseler ve onların mensupları haricindeki ahalinin yaşam şartlarının son derece kötüleştiğini gözlemlemiştir.³¹⁶

Ziya Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'da muhalefeti açıkça ortaya koyduğu hususlardan bir diğeri de tuz inhisarı kanunu ve uygulamasıdır. Bu uygulamadan dolayı taşralarda birçok uygunsuzluklar ortaya çıkmış, özellikle Tuna sahillerinden birkaç yüz kişinin Memleketeyn bölgesinden bu tarafa tuz kaçırdıkları ve hükümet bunları engellemek istedikçe de muharebeler vuku bulduğu, haliyle çokça zarar-ziyana sebep olduğu haberleri gelmiştir. Bunun üzerine Ziya Paşa, bu tuz inhisarı uygulamasından kaynaklanan kötülükleri bizzat taşrada gördüğü için konuyla ilgili ve bu tekel uygulamasının Avrupa'da ne şekilde tatbiki konulduğunu izah eden bir layiha kaleme almış ve özetle Babıali uygulamasını eleştirmiştir.³¹⁷ Bu ve benzeri muhalif tutumları Ziya Paşa'nın iyiden iyiye tepki çekmesine sebep olmuştur.

Bunun üzerine Ziya Paşa, kendisinin devamlı itiraz etmekten asla geri duramayacağını ancak bunun idari boyutta hiçbir etkisinin olmayacağını anladığını belirterek, idare bir şekilde değişinceye kadar İstanbul'dan uzaklaşarak vükelanın elinin uzanamayacağı bir yere gitmek istediğini söyler. Bu nedenle Ziya Paşa, o arada Paris'te açılacak olan *sergi-yi umumiye* katılmak ve birkaç ay Avrupa'da seyahat etmek üzere sadarettan izin

³¹⁴ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 68.

³¹⁵ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/460.

³¹⁶ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/461.

³¹⁷ Ziya Paşa, "Sultan Abdülaziz'e Arzuhal", 2/461.

istemiştir.³¹⁸ Sadarettten gelecek cevabı beklerken Avrupa yolculuğu için hazırlıklara başlayan Ziya Paşa Kıbrıs mutasarrıflığına tayin olunduğu haberiyle sarsılır. Ancak her şeyden öte, Kıbrıs'ta daha önce aldığı görevde Ziya Paşa çok kötü günler geçirmişti ve bu kötü hatıralar hala tazeydi. Bu tayinin kendisinin bir tür canına kastetmek demek olduğuna hükmeden Ziya Paşa, “otuz sekiz yaşında düşmanlarının tatyb ve tefrihi için beyhude yere can vermek dahi istenilir şey” olmayacağı için; öte yandan durumu izah etmek üzere padişaha ulaşması da mümkün olmadığından en sonunda *diyar-ı ecnebiyede* bir müddet ikamet etmekten başka kurtuluş çaresi bulamadığını belirtir. Ancak “uhdesinde memuriyet var iken firar etti” dedirtmemek için Ziya Paşa, daha önce Kıbrıs'ta çektiği sıkıntıları anlatan bir istifa mektubu kaleme almış ve sadarete takdim etmiştir. Ayrıca Ziya Paşa, Avrupa'ya ulaşmasından sonra Babıali'ye takdim edilmek üzere, Avrupa'da bulunduğunu haber veren bir mektubu da kendi ev halkına bırakmıştır.

319 320

4.2. Muhalefete Geçiş ve Avrupa'ya Kaçış Sebepleri

Ziya Paşa'nın dönemin Osmanlı hükümetiyle veya kendisinin tabiriyle “idâre-i hâzıra” ile ters düşüp muhalefete geçmesinin nedenleriyle alakalı söyledikleri konumuz açısından birincil derecede önem taşımaktadır. Hürriyet gazetesinin 13 Temmuz 1868 tarihli üçüncü sayısında kaleme aldığı “Yeni Osmanlılar ile Babıali” başlıklı soru cevap şeklinde yazdığı makalesinde Ziya Paşa Yeni Osmanlıların muhalefet sebepleriyle ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Buna göre, Babıali ve Yeni Osmanlılar politik olarak birbirinin muarızı iki tüzel kişiliktir. Yine onun belirttiğine göre Osmanlı devleti ve vatani tehlike içindedir; hedefleri ise onu kurtarmaktır.

Devletin içinde bulunduğu tehlikeyi nasıl anladıklarına dair olası bir soruya Ziya Paşa şöyle cevap vermektedir: “Tehlike meydandadır. Sağlam çürük 3 milyon kese kadar varidatı olan bir devletin on altı milyon keseden mütecaviz faizli borcu olur ve varidatın nısfı onun faizine gider” ise “o devlet tehlikede olmaz da saadette mi olur?”³²¹ Dahası ona göre devlet, kendisinden daha güçlü olan bir hasmı tarafından her gün maddi-manevi

³¹⁸ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/462.

³¹⁹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/463.

³²⁰ Yeni Osmanlıların üyelerinden Ebuzziya Tevfik'e göre Ziya Paşa'nın Avrupa'ya kaçışı öncesi Paris'e davet mektubunu alıncaya kadar Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile hiçbir ilgisi yoktur. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 120.

³²¹ “Hürriyet Gazetesi Sy.3” (13 Temmuz 1868).

binlerce yaralanmakta, bununla birlikte doktorları ise onun hastalığından faydalanmak için yaranın nereden geldiğini ve onun bünyesinin nazik durumunu saklamaktadırlar. Bundan başka bu devletin durumu, gerek hükümetin idare usulü gerek kanunların yetersizliği gerekse de memurlarının ehliyetsizlikleri gibi çeşitli sebeplerden ötürü günden güne kötüleşmektedir. Her milletin servetinin kaynağı olan ziraat, ticaret, zanaat ve marifet mahvolmak derecesindedir ve mahkemelerde adalet cari değildir. Bütün bunların üzerine bir de dirayet ve malumat sahibi adamlar hakir görülmekte ve faydasız kimseler itibar görmektedir. Tasvir ettiği şu hali işaret ederek yine Ziya Paşa, “böyle bir millet tehlikede değildir de refah ve terakkide midir?” diye sormaktadır.³²²

Babialı'nın politikalarını ve idare tarzını eleştiren Ziya Paşa Yeni Osmanlılar olarak muhalefet işini neden kendilerine vazife bildikleri ile ilgili soruya ise şu cevabı veriyor:

“Devlet bir vücut farz olundukta biz dahi onun erkân-ı âzâsındanız. Heyet-i vücuda ârız olan fenalıktan hissemizce biz dahi müteessir oluruz. Sair âzâda noksân-ı his bulunursa bizim onlara mutâbaatımız lazım gelmez. Bu sual, bir sefine su almaya başlasa da yolculardan birkaçı halden haberdar oldukça bağırışsalar, sair haberi olmayanlar gibi “niçin sükut etmiyorsunuz” demek gibi bir haldir. Sefine batarsa hepsi birden gark olurlar, can ise tatlıdır. Bundan başka nefse ait bir hatar olmasa bile insanda o kadar gayret yok mudur ki nan ve nimeti iliklerine işlemiş olan koca bir devletin mücerred sû-i harekât ile harita-i alemde mahvolmak derecesine getirildiğini görsün de sükût eylesin dursun ve nâmını ilelebet ahlaf lisanında şetm ü lanetle yad ettirsin.”³²³

Ziya Paşa'nın belirttiğine göre muhalefetlerinin temelinde maddi ve manevi iki sebep yatmaktadır. Bunlardan ilki hayatta kalma arzusu gibi basit ve temel bir ihtiyaçtan neşet etmektedir. Osmanlı gemisi batarsa bu, kendilerinin de o gemiyle birlikte batıp boğulması anlamına gelecektir. Öte yandan söz konusu muhalefet işini üstlenmelerinin manevi sebebi olarak ise yıllarca *nân ve nimetinden* istifade ettikleri vatanlarına karşı kendilerinde hissettikleri bir vefa duygusu olduğunu ileri sürmektedir.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatini değerlendiren Ziya Paşa Sultana *bi'l vâsıta* bir arzuhal sunmuş ve Avrupa'ya neden ve nasıl firar ettiğini, bu arada Babialı idaresindeki sorunlarla ilgili ne düşündüğünü de izah eden bir arzuhal kaleme almıştır. Tamamen

³²² “Hürriyet Gazetesi Sy.3”.

³²³ “Hürriyet Gazetesi Sy.3”.

siyasi içerikli olan bu arzuhal de bu çalışmamızda değinilen önemli bir eser durumundadır.

Her şeyden evvel Ziya Paşa, Avrupa'ya kaçışının İstanbul'da kalmaya kıyasla çok daha zor bir şey olduğunu ve kendisinin zoru seçmek zorunda kaldığını belirtmektedir:

“Ol vakitler idare-i hâzırayla muâriz düşmeyerek hıfz-ı menfaat dahi mümkün olduğu halde çâkerleri kavlen ve fiilen tahvil-i idârenin lüzumunda ısrar ve bu yolda her türlü fedakarlığı ihtiyar eyledim.”³²⁴

Ziya Paşa bu arzuhalinde Sultan'a, kendisinin çok erken yaşlardan itibaren tarih okumaya başladığını, sonrasında on sene kadar Babıali'de ve yedi-sekiz sene kadar da Saray-ı Hümayun'da bulunduğunu ve bu müddet zarfında Devlet-i Aliyye'nin gizli açık bütün işlerini öğrendiğini; “hâl-i hâzırı, ahvâl-i sâbika ile” muhakeme ederek gidişatın tehlikeli neticesini gördüğünü söyler. Ona göre, eğer *sefine-i devlet* bir süre daha böyle kötü yönetilirse *girdâb-ı felaketten* kurtuluş ümidi kalmayacak ve Roma, Bizans, Endülüs devletlerinin başına gelen, Osmanlı Devleti'nin de başına gelecektir.

Öte yandan Ziya Paşa, kendisinin bu hakikati görmesine rağmen susup işine bakmasına yaradılışının ve aldığı terbiyenin izin vermediğini belirtmektedir. Yoksa kendisi de, “Dünyanın ıslahına ben mi memur oldum? Neme lazım, avâkib-i ahvalden ben mesul değilim ya” diyebilir ve Babıali idarecilerinin maksatlarına yardım etmek değilse bile sadece susarak dolaylı yoldan onaylamak şeklinde onların güvenini kazanabilir; bu yolla “harekât-ı lâzımede” bulunup atiyeler, ihsanlar, rütbelere ve mansıplar almayı tercih edebilirdi. Böylesi *menfaat-i şahsiyeye* çok daha *muvafık* olurdu. Aksi şekilde davrandığında ise başına gelecekleri kestiremeyecek kadar “ahmak değildi”. Ancak tüm bunlara rağmen Ziya Paşa zor olanı seçtiğini ve bunun da temelde üç sebepten ileri geldiğini belirtmektedir.

Ziya Paşa'nın zor olanı seçmesinin ilk sebebi şuydu: Tarihte önceleri bir İslam devleti yıkılsa, onun *enkâz-ı İslamiyesi* derhal bir başka İslam devletine eklenirler ve böylece onun yerine adeta yeni bir devlet teşkil ederlerdi:

³²⁴ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”, 2/454.

“Netekim Abbasiye ve Selçukiye ve Endülüs düvel-i islamiyesinden ayrılan ulemâ ve erbâb-ı hıref ve sanayii ve ziraat ve tüccar Devlet-i Osmaniye’ye iltihak ile onun kuvvet ve cesametine bâis oldular.”³²⁵

Ancak Ziya Paşa’ya göre bu asırda bütün Müslümanların mercii aynı zamanda hilafet merkezi olan Osmanlı Devleti’nin enkazını toplayacak başka hiçbir Müslüman devlet bulunmadığından, bu devletin tehlikeye düşmesi bütün İslam dünyasının tehlikeye düşmesi anlamına gelecekti. O yüzden, bu devletin devamı için gayret göstermek her mümin ve muvahhit için farzdı.³²⁶

Osmanlı Devleti’nin devamı için çalışmayı İslami anlamda böyle gerekli gören Ziya Paşa, aynı amaçla çalışmaya milli bir sebep de göstermektedir. Onun ileri sürdüğü bu ikinci sebep şuydu: “...devlet-i muazzama-yı Osmaniye altı yüz seneden beri milyon milyon âbâ ve ecdadımızın dökülen kanlarıyla cem ve terkiib olunmuş bir heyet-i muhtereme olup”, bu devlet yüz yıllardır padişahlar silsilesiyle bu günlere gelmişken şimdi “birkaç menfaat-perestin itiraz-ı sefihânesi husule gelmek için” yıkılmasına göz yummaya “bir türlü hamiyetinin” el vermemesidir.³²⁷ Bu bağlamda Ziya Paşa, *millet-i İslamiyenin* önceden hâkimi olduğu sair milletlere esir ve hizmetkar olabileceğini de öngörüp bunu son derece ağır bir şey olarak değerlendirmektedir.

Ziya Paşa’nın her türlü meşakkate göğüs germek pahasına hicret ve muhalefeti tercih etmesinin üçüncü temel sebebi ise bu devletin yıkılmasının kendi zamanlarında gerçekleşmesi halinde “tarih kitaplarında ve evlâd ü ahfadımızın lisanlarında kıyamete dek lanetle yâd olunmak havf u dehşetidir.”³²⁸ Ona göre, devletleri yıkıldığı için başka milletlere esir ve hizmetkar olacak sonraki nesiller, tarih kitaplarında görecekleri karşısında “ecdadımıza rahmet, ne güzel etmişler” demeyeceklerdir. “İşte her türlü menâfi’i terk ile bu belaları ihtiyar ettiğimin esbâb-ı hakikisi bunlardır”, der Ziya Paşa.³²⁹

³²⁵ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/456.

³²⁶ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/456.

³²⁷ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/456.

³²⁸ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/457.

³²⁹ Ziya Paşa, “Sultan Abdülaziz’e Arzuhal”, 2/457. Bir başka yazısında Ziya Paşa “el firârü mimmâ lâ yutâku min suneni’l mursalîn” (güç yetirilemediğinde hicret etmek peygamberlerin sünnetindedir) diyerek Avrupa’ya kaçtığını kaydeder. Hürriyet, Sy. 88 (28 Şubat 1870).

4.3. Ziya Paşa Avrupa’da: Hürriyet Gazetesi’nde Muhalefet

4.3.1. Muhalefetinin Odağındaki Kişi Ve Makamlar

Genel olarak Yeni Osmanlıların temel hedefi ikinci kuşak Tanzimatçılardı. Bu yüksek bürokratlar, II. Mahmut devrinden itibaren tebarüz eden idarede merkezileşme eğilimini benimsemiş ve bu yolda hareket etmekteydiler. Ayrıca Yeni Osmanlılar Tanzimat ricalinin öncülük ettiği yeni eğitim sistemini fazlasıyla seküler buluyorlardı. Öte yandan yine Yeni Osmanlılara göre söz konusu devlet adamları Avrupa’ya karşı kabul edilemez derece tavizkâr politikalar izliyorlar ve bu da Osmanlıların Batılı devletler karşısında manevi olarak küçülmeleri anlamına geliyordu. Bu gibi hususlara itiraz eden Yeni Osmanlıların eleştiri oklarının hedefinde, doğal olarak, icra makamındaki bürokratlar bulunuyordu.³³⁰

Ziya Paşa’nın da bir Yeni Osmanlı olarak hedef kitlesinin bundan farklı olduğu söylenemez. Onun sık kullandığı ifadeyle “idare-i hâzıra” veya “vükelâ”, muhalefetinin odağındaki başlıca makam ve kişileri oluşturuyordu. Ancak burada Ziya Paşa’nın tenkit ettiği hükümet ve onun vekillerinin haricinde, hepsinin üzerinde bir istibdat kurduğuna inandığı sadrazamlar Fuad Paşa ve özellikle de Âli Paşa’ya olan muhalefeti zamanla husumet ve düşmanlık boyutlarına çıkmış görünmektedir. Diğer yandan bu noktada öncelikle bu kavgayı kimin başlattığı hususunda kaynakların objektif olarak söylediği pek bir şey görülememektedir. Kaynakların çoğu Ziya Paşa’nın Abdülaziz’in saltanata geçmesiyle birlikte olası sadrazam-kabine değişiklikleri nedeniyle “yükselme hırsına kapıldığı” ve bu yüzden Âli Paşa’yı gözden düşürmeye çalıştığı şeklindeki yoruma katılır görünmektedirler. Bu yorumun en temel dayanağı ise, görülebildiği kadarıyla, Ziya Bey ile o sıralar Mabeyn’de bulunan Mehmed Memduh Bey’in (sonra Paşa) eserinde geçen bir ifadedir. Buna göre Memduh Bey’in katiplikten arkadaşı şair Ziya Bey, “Âli Paşa’nın devlet işlerini çabuklaştıramadığını ileri sürüp hileler tasavvur eder, muhtemel bir değişiklikten fayda umardı.”³³¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Ahmet Hamdi

³³⁰ Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, 1/47.

³³¹ Mehmed Memduh Paşa, *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e : Mir’ât-ı Şuûnât* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), 41. Bununla birlikte adı geçen müellifin aynı eserin 54. sayfasındaki şu sözleri, Âli ve Fuad Paşaları değerlendirirken ne derece objektif olabildiğine dair bir fikir verebilir: “Âli ve Fuad Paşalar Reşid Paşa’nın tecrübelerinden yararlanmışlardır. Bu üç kıymetli zât doğru fikirlilik, zekilik ve kavrayışlılık bakımından birbirlerinden farklı değillerdir; Reşid Paşa yeni bir şeyin temelini atmakta, Âli Paşa

Tanpınar gibi sonraki yazarlar da eserlerinde bu yorumu teyit etmişlerdir.³³² Ancak adı geçen ikili arasındaki çekişme, Ziya Paşa'nın doğru ve adil olana dair tasavvurunun Âli Paşa'nın icraatında cisimleşen tasavvurla çatışmasıyla ilgili olmalıdır.³³³ Bu durumda varlığı bir şekilde kendini belli etmiş olan söz konusu husumeti göz ardı etmemek şartıyla tarihçinin asıl ilgi alanını ve yorum dayanağını, adı geçen ikilinin icraatları oluşturmalıdır kanaatindeyiz.³³⁴

4.3.2. Hükümete Muhalefet Ettiği Temel Konular

Ziya Paşa, göstermelik olarak yapıldığını düşündüğü işlere açıkça karşı çıkmaktadır. Devlet idaresinde teşkil edilen meclis ve mahkemelere aza tayini işi de bunlardan biridir. Babıali'nin bu konudaki tavrını eleştirdiği yazısında Ziya Paşa, meclis ve mahkemelere her milletten aza tayin edilmesine ve bunun *idare-i hazıra* tarafından Avrupa baskısı öne sürülerek yapılıyor olmasına karşı tenkitlerini ileri sürmüştür. Ona göre Avrupa devletlerinin hemen tamamında da memur atamaları hükümdarın tercihiye tabidir. Ancak mezhebinin farklı olmasından ötürü birini bir makama atamak ve ondan sonra da o

kurulmuş bir şeyi idare etmekte yetenekli olup Fuad Paşa'nın da onlarla aynı ayarda olduğu inancındayım.”

³³² Kanaatimizce de bu yorum insan ve siyasetin doğası bakımından bir gerçekliğe işaret etmektedir. Ancak bilimsel değeri bu kadarla sınırlıdır. Bu bakımdan tarihçinin tespit ve yorum yapabilmesini mümkün kılacak olan, bu genel tespitten ziyade, Ziya Bey'in ve Âli Paşa'nın sonraki icraatları ve bunların sonuçları olmalıdır. Ziya Bey'in muhalefetinin ve iş başına geçme arzusunun salt bir hırstan ibaret olup olmadığı sorusunun cevabı ancak iki şey yapıldıktan sonra verilmelidir. Bunların ilki onun mutasarrıflık ve valilik dönemlerindeki icraatının incelenmesi, ikincisi de özellikle Avrupa'da bulunduğu yıllarda yazdığı muhalif yazılarının baştan sona tetkik edilmesidir. Aksi halde Ziya Paşa'nın tüm icraatını Âli Paşa'ya olan şahsi husumeti ile açıklamak gibi bir kolaycılığa düşülmesi kaçınılmaz görünmektedir.

³³³ Ziya Paşa ile Âli Paşa arasındaki düşmanlık bizzat Ziya Paşa tarafından ifade edilmiştir. O, gerçekten de Âli Paşa'yı can düşmanı olarak görüyordu. Bunu gerçek anlamda kast ettiğini yine kendi ifadelerinden anlıyoruz. Çünkü o, Amasya Mutasarrıfı olarak görev yerindeyken ameliyat olmak için İstanbul'a dönüş izni istediğinde sadaretle kendisine “o yörelerde havası güzel yerlere gidip sıhhat bulması” tavsiye edilmiş ve o zaman Paşa, “politika hasmı sandığı kimselerin artık canına kast ettiklerini” düşünmeye başlamıştır. Avrupa'ya kaçışı öncesi son Kıbrıs tayinini de Ziya Paşa, daha önce orada ailesinin ve kendisinin yaşadığı sağlık problemlerini düşünerek, aynı şekilde *düşmân-ı cânı* olan Âli Paşa'nın yine onun canına kast etmesi olarak yorumlamıştır.

³³⁴ Ziya Paşa üzerine kapsamlı bir monografi kaleme alan M. Kaya Bilgegil'in şu yorumu bu bağlamda dikkate değerdir: “Şayet Âli Paşa veya Ziya Beyin diğer hasımları, onun mahvına gidercesine onun üzerine varmasalardı, belki de şairimizden biraz daha kabarık, içindeki şiirleri biraz daha mükemmel olan bir divan kalacaktı. O da bugünün Türkiye'sini en çok Yenişehirli Avni Bey, Leskofçalı Galip Bey veya Şeyh Osman Şems Efendi kadar ilgilendirebilecekti. Ziya Bey'i edebiyata armağan eden tarafı da bir siyasi cepheye bir siyasi davayı dile getiren adam olmasıdır: Anlatmak ve ikna etmek için nesri seçmesi, siyasi tenkitleri, mizahı hep buradadır. Acaba Mustafa Reşid Paşa gibi bir zat sadrazam olsaydı, bu hüviyette bir Ziya Bey çıkabilir miydi? Onda, zalim saydığı bir şahsa isyan, zulme imkan vereceğini kabul ettiği sistemlerle hesaplaşmasına yol açmıştır. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 78.

makamı adeta o mezhepten olanlara tahsis etmek “bize mahsus olan acayib-i umûrdandır”.³³⁵

Ziya Paşa bu bağlamda ayrıca Meclis-i Şura-yı Devlet azalarının seçimini eleştirmektedir. Bu meclise her mezhepten üye seçmek yoluna gidilmiştir. Halbuki, der Ziya Paşa, mezhep yerine istihkak ve liyakate bakılmalıydı. Ona göre Babıali’ye bunu Avrupa zorla yaptırmamıştır, bilakis bu, sırf Avrupa’ya hoş görünmek için Babıali’ce yapılan yanlış bir tercihtir. Ziya Paşa burada kendisinin hürriyetçi ve herkesin hukukunu savunan çizgisiyle çelişir gibi görünen bu eleştirilerine bir şerh düşme gereği duymakta ve kendisinin muhtelif mezheplerden kimselerin meclise seçilmelerine asla karşı olmadığını, ancak bir mezhebe aidiyetin bir göreve layık olmak ile eşdeğer görülmesine itiraz ettiğini vurgulamaktadır.

Ziya Paşa’nın muhalefetine akliselim ve vatanperver olduğuna örnek sayılabilecek hususlardan biri onun Bulgarların Balkanlarda bir *hükümet-i muvakkata kurdukları ve bu hükümetin Avrupa devletleriyle muhabereye başladığı* haberlerini aldığı anda ortaya koyduğu tavidir. Hürriyet’te konuyu ele alan “Bulgar Hükümeti” başlıklı bir yazı kaleme alan Ziya Paşa bu yazısında Bulgarların şikayetlerinin çoğunun Babıali idaresi ve onun atadığı memurlar hakkında olduğunu belirttikten sonra, *Babıali niçin bu suiistimalci memurları tercih etmektedir* sorusunu sormakta ve şu cevabı vermektedir:

“Babıali eski Yunan putperestlerinin tahayyül ettikleri Olimpos dağına benzer; anda birkaç ilah-ı müşahhas vardır, onların emir ve fermanları ta’riz ve sualden masum ve münezzehtir”.³³⁶

Ziya Paşa, hükümetin suiistimalleriyle ilgili şikayetlerinden ötürü Bulgarlara hak verilebileceğini, zira zaten memleketin her tarafında şikayetlerin aynı sebepten kaynaklandığını belirtmektedir. Ziya Paşa eleştirilerini biraz daha ileri taşımakta ve Babıali’nin *idare-i hakîmânesince* yapılan Vilayet Nizamnamesini tenkit etmektedir. Onun belirttiğine göre söz konusu nizamname *Hristiyan tebaayı hoşnut ve Avrupa’yı memnun etmek için* yapılmış, dört beş sene kadar Bulgaristan’da tecrübe edildikten sonra *memalik-i sâireye* de yayılarak uygulama alanı genişletilmiş ve bu ıslahatla Avrupa’ya karşı iftihar edilmiştir. Oysa Ziya Paşa, Bulgaristan’da bu ıslahatın icracısının Midhat Paşa gibi liyakatli bir idareci olması ve Bulgaristan’ın bu anlamda çok fayda görmesine

³³⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy.3”.

³³⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy.14” (29 Eylül 1868).

rağmen Bulgarlar böyle müşteki iseler, Anadolu'da ehliyetsiz bazı valilerin idaresinde diğer vilayetlerdeki halk ne haldedir diye sormaktadır.

Babıali'ye karşı olan politik tenkitlerini belirttikten sonra Ziya Paşa, Bulgar isyancılara karşı tavrını da ortaya koymaktadır. Ona göre Bulgaristan'daki 'hükümet-i muvakkata'nın hedefi Sırbistan ve Memleketeyn'de olduğu gibi bir *idare-i mümtazedir*; ancak Bulgarların buna hiçbir şekilde hakları olmadığı gibi bunda menfaatleri de olamaz. İlk hususla ilgili olarak, Ziya Paşa'ya göre, her kavmin bir *idare-i mümtazeye* sahiplik hakkı olduğu varsayılsa bile Bulgarlar Sırp'lı ve Ulahlar gibi birleşik ve toplu bir kavim olmayıp, çeşitli mahallerde dağınık ve farklı mezheplerde bulunmaktadır. Söz gelimi Sırbistan'ın bir ucundan diğer ucuna gidilse gerçekten de Sırp'tan başka millet görülmez. Ancak Bulgaristan denilen küçük kıtada Bulgar Müslümanlardan Pomaklar, Çitaklar ve birçok alt oymaklar bulunduğu gibi içlerinde Bulgar Katolikleri ve Rum papazları dahi bulunmaktadır. Bundan başka Rumeli'nin her memleketinde farklı mezheplerde çeşitli Bulgar toplulukları yaşamaktadır ki bu da onların dağınık bir surette bulduklarını göstermektedir.³³⁷

Bulgarların talep ettikleri *sûret-i idarenin* kendi menfaatlerine olmayacağı ile ilgili de Ziya Paşa bazı fikirler ileri sürmektedir. Bu bağlamda Bulgarlara, istedikleri yeni idarenin de pekala vergi ve asker talebinde bulunacağını, buna karşın kendilerinin Osmanlı idaresine *senevi beş on kuruş vermekle Bulgar evladını asker olmaktan kurtardıklarını* söylemektedir. Bunun yanında, Bulgaristan'ın coğrafi konumu gereği saldırıya uğraması çok muhtemel olmasına karşın kendilerinin buna karşı tedbir alacak güçte olmadıklarını belirttikten sonra, "böyle bir hâl-i zaaf üzere şekl-i istiklalde bulunmaktan ise, men-i ağıyara muktedir bir vücut-i cesimin âzâsından olarak hıfz-ı menâfi eylemek daha muraccah değil midir?" diye Bulgarlara sormaktadır.³³⁸ Bunun da ötesinde Ziya Paşa, özellikle Rusya'nın İstanbul'a sahip olmak emelinde bulunduğu ve bu uğurda girişimlerde olduğu uyarısını yaparak bölgede çıkacak olası bir karışıklıkta Rusya'nın Bulgaristan'ın idaresini ele geçireceği; bu olduğu takdirde ise Bulgarların Osmanlı memurlarının zulmünden çok daha fazlasına katlanmak zorunda kalacaklarını vurgulamaktadır. Zira her ne kadar Osmanlı idaresinin memurlarının zulme varan

³³⁷ "Hürriyet Gazetesi Sy.14".

³³⁸ "Hürriyet Gazetesi Sy.14".

uygulamaları varsa da hiç olmazsa Osmanlı idaresi mezhep ve kavmiyete ait adetlere karışmamaktadır. Ancak Rusya Devleti bunları dahi mahvedecektir. Ziya Paşa bu savına delil olarak Lehistan, Kırım ve Gürcistan'ı işaret etmektedir. “Bu sebeple”, der Ziya Paşa, “hükümet-i muvakkatanın bu iddiasında Bulgarlar için bir menfaat dahi tasavvur olunamayıp belki büyük mazarrat görünür”.³³⁹ Son olarak Ziya Paşa bu iddia sahiplerinin *Rusya Devleti'nin akçesini alır vatan hainleri* olduğunu ve Bulgarların bunlara kulak asmaması gerektiğini, bilakis Bulgarların gerçek menfaatlerinin Osmanlı Devleti'yle beraber olmaları olduğunu ifade eder. Bu bağlamda Osmanlı hükümeti memurlarının suiistimallerinin durdurulması yönünde devlete çağrı yapılmalı ve *daire-i intibah ve teyakkuzdan çıkıp da Rumların düştüğü kuyuya düşmemelidir*.

Ziya Paşa'nın kaleminden Yeni Osmanlıların Babıali'ye muhalefetlerini ortaya koydukları bir diğer önemli konu da müsavat (eşitlik) meselesidir. Bu konuyu ele alan makalesinde Ziya Paşa, müsavat kelimesinin iki şeyin bir hususta beraber olması anlamına geldiğini belirttikten sonra, tebaa hakkındaki kullanımıyla bu kelimenin “hukukta müsavat” ve “şerefte müsavat” olarak iki açıdan ele alınması gerektiğini beyan eder. Bunların ilkinden Ziya Paşa, salt şer' ve hukuk açısından mezhep ve milliyet farkı gözetilmeksizin tüm fertlerin bireysel haklara sahip olmasını ve mahkemelerde haklarında adaletle hükmedilmesini anlamaktadır. Onun *şerefte müsavat* maddesiyle kastettiği ise *tebaanın her bir cihet-i şerafet ve keramette yekdiğerinden fark ve imtiyazı olmamasıdır* ki Ziya Paşa'ya göre bu aklın mümkün görebileceği bir şey değildir. Çünkü şerefte müsavat, tebaanın her ferdinin mal, servet, hürmet ve mansıp gibi imtiyazların hepsi bakımından tam bir eşitlik halinde bulunması demektir. Bunun ise imkansız bir şey, Ziya Paşa'nın tabiriyle “müstehîlü'l imkân olduğu,” apaçıktır.

Bu genel tespiti yaptıktan sonra Ziya Paşa, Babıali'nin cari siyasetinde ‘hukuk-ı politika’ ile kast ettiğinin bu ikisinden hangisi olduğunun anlaşılamadığını ifade etmektedir. Bunun da ötesinde ona göre Babıali, muamelatta birinci şıkkı tutmak, ancak Avrupalı devletlere ikincisini göstermek istemektedir. Oysa siyaset ıstılahında ‘hukuk-ı politika’ kavramı *hükümetin fiillerine nezaret* anlamından ibarettir. Babıali ise gayrimüslimlere vermekte olduğu *hukuku* Avrupalılara karşı kullanmak için Hristiyanlara temin ederek göstermelik işlere kalkışmaktadır. İşte Ziya Paşa burada, işaret ettiği bu durumun ortaya

³³⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy.14”.

çıkardığı yanlış gidişatı tasvir etmeye girişmektedir. Bu bağlamda Babıali tarafından bazı büyük memuriyetlere Hristiyanlar tayin edilmiş ve güya bu suretle onların yönetime iştirak ettikleri izlenimi verilmek istenmiş; hatta birçok meclislere Müslümanlarınkiyle aynı sayıda aza tayin edilmesi yoluna gidilerek böylece ‘hukuk-ı politika’ tabirine, yanlış olarak, ‘şerefte müsavat’ hükmü verilmek istenmiştir. Halbuki bu gibi göstermelik işlerin ne Müslümanlara ne de Hristiyan tebaaya bir faydası olmuştur. Hristiyanlar da genel olarak tıpkı Müslümanlar gibi hükümete nezaret etme hakkından mahrum kalmaya devam etmişlerdir.

Tanzimat ve Islahat fermanları da müsavat bahsi bağlamında Ziya Paşa’nın tenkit kaleminden payını almıştır. Ziya Paşa’ya göre her şeyden evvel İslam şeriatı Müslümanlarla gayrimüslimler arasında haklar açısından ayrımcılık yapmaz. Ancak Devlet-i Aliyye’nin son zamanlarında Yeniçerilerin bu alandaki bazı ihlalleri ve suiistimalleri vaki olduğundan Tanzimat Fermanı’nda söz konusu müsavat meselesi yeniden vurgulanmıştır. Daha sonrasında Kırım Savaşı’nı bitiren Paris Antlaşması sürecinde Avrupalı devletlerin arzuları üzerine aynı müsavat maddesini tekit için Islahat Fermanı ilan edilmiş ve müsavat meselesi antlaşma metnine eklenerek mesele Avrupalı devletlerin kefaleti altına sokulmuştur. Böylece Osmanlı bünyesindeki Hristiyanlarla ilgili olarak *ecnebilere* her fırsatta müdahale ruhsat ve salahiyeti verilmiştir. İşte Ziya Paşa, o zamandan beri yabancı sefaretlerin iltimasının önem kazandığını, mensubiyetleri sebep gösterilerek Hristiyanlara rütbeler verilmesinin, onlardan müşir ve nazırlar yapılmasının yolu açıldığını ve dahası, Babıali’nin bu yoldaki icraatlarıyla Avrupa’ya karşı iftihar yoluna gittiğini belirterek tenkitlerini sıralamıştır.

Müsavat bağlamında Babıali tarafından Tanzimat Fermanı’na karşı gösterilen yaklaşım da Ziya Paşa tarafından gerçekçi olmadığı gerekçesiyle tenkide uğramıştır. Babıali’nin neşrettiği Kırmızı Kitap’tan alıntı yaparak Babıali’nin bu konudaki görüşlerini aktaran Ziya Paşa daha sonra eleştirilerini sıralamıştır. Onun aktardığına göre Babıali’nin düşünceleri şu minvaldedir: ‘Tanzimat-ı Hayriye’nin ilanından önce Osmanlı tebaası batıl bir zan (zu’m-ı batıl) doğrultusunda iki ayrı kısma ayrılmıştı ki bunlardan ilki millet-i hâkime olan Müslümanlar ve diğeri de ehli İslam’ın himayesinde olan gayrimüslimlerin bütünüydü. O zamanın hükmünce bu eşitsizlik hali, gayrimeşru olmakla birlikte, politikanın esası hükmüne girmiş idi. Neyse ki sonra tebaa-i şahane arasında istisnasız ve mutlak surette eşitliği sağlayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile söz konusu gayrimeşru

eşitsizlik hali ortadan kaldırılmıştı. Bu babda yapılacak daha çok şey olduğu inkar edilemez ise de esas olarak eşitlik maddesi karar bulmuş olup Osmanlı hükümetince gündün güne bu anlamda ilerleme kaydedilmektedir.³⁴⁰ İşte Ziya Paşa'ya göre Babıali'nin bu *şive-i ebleh-firibânesi* daima hatırlanacak olan *acayibattandır*. Ona göre, Gülhane Hattı'nda bahsedilen müsavat *hukuk-i şahsiyeden* yani herkese mahkemelerde adaletle muamele edilmesinden ibaretti. Bu yüzden her şeyden evvel Babıali'nin Gülhane Hattı'yla ilgili olarak 'mutlak surette müsavatı ilan etti' demesi gerçek dışı olmakla birlikte "hande-i istihzaya şayan bir kelâm-ı cahilâne" idi. Ona göre bir memlekette *mutlak* surette bir eşitliğin varlığı, sadrazam ile hamalın maaş, giyim ve konut gibi veçhelerden tam bir aynılık halini gerektirirdi ki bu türden bir eşitlik durumu bedevi aşiretlerde bile görülemeyecek imkansız bir şeydi. Bu açıdan Ziya Paşa'ya göre Babıali'nin halihazırdaki uygulamaları Gülhane Hattı'nın *mazmun ve mantûkuna* asla uygun değildi. Zira söz gelimi Hristiyanlardan bir müşir yapılması lazım gelse, Ermenilerden iki müşir yapıldığı halde Rumlardan bir müşir olduğunda Rumlar *şerefte müsavata riayet olunmuyor* diyebilirdi. Ermeni müşirleri dahi Katolik olduğu takdirde bu sefer de Ortodoks Ermeniler aynı şikayette bulunabilirdi. Öte yandan halihazırda Meclis-i Has'ta Ermenilerden aza bulunurken, Rumlardan bulunmamaktadır. Ayrıca Yahudi, Dürzi ve Kıptiler de bu bağlamda nereye koyulacaktır? Fermanın ibaresince müsavat yalnız Rum ve Ermeni hakkında olmayıp mutlak surette telaffuz edilmiştir. Şu halde bütün bu cemaatler kendilerinden de müşir ve nazır yapılmasını isteyebilirdi. Tam da burada Ziya Paşa eleştirinin dozunu artırmak maksadıyla yarı istihza yoluyla şöyle demektedir:

"Memalik-i Osmaniye'de bulunan İslam dahi Hanefi, Şafi, Maliki, Hanbeli, Caferi, Şii, Bâbî gibi nice mezheplere münkasım olmağla, anların dahi her birinden ayrı ayrı müşirler, nazırlar tayinine lüzum görünür. Devlet, hürriyet-i itikad kaidelerini ilan etmiş olduğundan, faraza bir adam bir mezheb-i cedit ihtirâ eder de yalnız oğlunu o mezhebe celb edebilirse ikisinden birini müşir etmek lazım gelir. Ve bu kadar adama memuriyet bulmak ise mülkümüzün her kasabasında bir saltanat teşekkül etse yine kabil olmaz."³⁴¹

Müsavat meselesi üzerinde uzun uzadıya duran Ziya Paşa eşitliğin ferde ait bir şey olduğunun ve bu bağlamda kavmiyet meydana çıktığı anda meselenin başka bir hale

³⁴⁰ "Hürriyet Gazetesi Sy.15" (05 Ekim 1868).

³⁴¹ "Hürriyet Gazetesi Sy.15".

evirileceğinin altını çizmektedir. O, verdiği bir başka örnek üzerinden mutlak anlamda müsavatin imkansızlığını vurgulamaya devam etmektedir. Buna göre söz gelimi bir Müslümanın bir kimseden alacağını nasıl ki Dava Nezareti tahsil ediyorsa, akıl ve şer' aynı mekanizmanın bir Ermeni için de işletilmesinin gereğini teslim eder. Ancak "İstanbul'da Müslümanların binden ziyade camii var, devlet Rumlar için de o kadar kilise yaptırmaya mecburdur" denilirse bu "şayan-ı istihza" olur.³⁴² Bu anlamda Ziya Paşa, 'devlet Müslüman müşir tayin ediyorsa mutlaka başka din ve mezheplerden de müşir tayin etmesi gerekir' gibi bir beklentinin bir saçmalık olduğunu vurgulamaktadır.

Ziya Paşa'ya göre 'hukuk-ı siyasiye' anlamında Babıali'ce kullanılan 'hukuk-ı politikiye' kavramı yanlış anlamlandırılmıştır. Zira ona göre, bir adamın siyasal haklara sahip olması ona devlet kademelerinde görev alabilme hakkını verirse de, kavramdan asıl anlaşılması gereken bu değildir. Halkın *hukuk-ı siyasiyesi* hükümet idaresine nezaret edebilmesiyle hasıl olur. Bu anlamda Babıali kimsenin *hukuk-ı siyasiyesini* temin etmiş olmayıp farklı mezheplerden kimseleri siyasi hizmet mekanizmasına dahil ederek esasen İslam'ın eski dönemlerinden beri cari olan bir uygulamayı, hem de kapsamını haddinden fazla genişleterek, icrası yeni ve zaruri bir şeymiş gibi sunmaktadır. Halbuki Ziya Paşa'ya göre eğer mesele hakkaniyet idiyse, önce her mezhepte bulunan tebaaya *hukuk-ı siyasiyesi* temin edilmeli, ondan sonra devlet hizmetinde görev alma salahiyetinin verilmesi düşünülmeliydi. Aksi halde sırf zahiren 'müsavat var' demek için Türkçe okuma yazması olmayan bir Rum'u söz gelimi Maarif Nezareti'ne tayin etmenin *hukuk-ı siyasiye* ile hiçbir ilgisi olamazdı.

Babıali'nin müsavat konusundaki güncel politikalarını eleştiren Ziya Paşa öte yandan mahkemelerde mezhep farkı gözetilmeksizin herkes için adaletin tecelli etmesinden yana olduğunu ve esasen bütün Müslümanların da kendisiyle hemfikir olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre bütün "benî Âdem âzâ-yı yekdiğer"dir. "Cümle nev-i beşer bir Vâcibü'l Vücûd'un mahlûkudur". Bu anlamda gayrimüslimlerin, Osmanlı Müslüman tebaasıyla vatan bakımından kardeş olduklarını; vatanın göreceği bir fayda veya zararda her ikisinin ortak olacaklarını belirtmektedir.

Ziya Paşa müsavat meselesinde alınan siyasi tedbirlerin esasının fasit değilse de Babıali'nin anlayış ve icraatları sebebiyle kötü sonuçlar verdiğini düşünmektedir. Ona

³⁴² "Hürriyet Gazetesi Sy.15".

göre Hristiyanların hukuki statüsünü iyileştirmek maksadıyla ortaya atılan bu mesele, geldiği noktada, Hristiyanlar için bile tam bir adalet sağlayamamış ve bunun yanında onları Müslümanlara kıyasla orantısız ölçüde hak sahibi durumuna getirmiştir. Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, gelinen durumda Hristiyan tebaanın hukuku üç dört farklı güç odağı tarafından garanti altına alınmış haldedir. Hristiyan tebaanın hakları meselesi o kadar önemli hale gelmiştir ki *idare-i hazıra* Müslümanların hakları ile ilgili vazifesini ihmal etmektedir. Dahası “bütün Avrupa devletleri mazlum-ı sırf zannettikleri Hristiyanlar üzerine kanat açıp kat'an tebaa-i İslam'ın ıslah-ı hâline dair şakk-ı şefe etmedikleri cihetle Hristiyanların birinci derecede hamileri ecnebi sefaretleridir.”³⁴³ Hristiyanların hukukunu korumada aktif rol oynayan diğer bir unsur patrikhaneler, bir üçüncüsü ise kendi cemaatlerinin yerel olarak oluşturduğu *cemaat-i milliye meclisleridir*. Bu duruma kıyasla Ziya Paşa, bir memurun ya da eyaletteki bir zalimin gadrine uğrayan bir Müslümanın hakkını dava edecek kimsenin bulunmadığını belirterek “müsavat buna mı derler?” diye sormaktadır.

Ziya Paşa ayrıca askerlik konusunda da gayrimüslimlerle Müslüman tebaa arasındaki eşitsizlik halinin ikincinin aleyhinde bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre İslam ahalisinden birinin askerlik yaşında iki oğlu olsa, bunların muafiyeti için bedel-i nakdî ve altın olarak on bin kuruşa kadar vermek zorunda olup, Hristiyan ahalden iki oğlu olan biri ise *senevî* kırkar ve ellişer kuruş *bedel-i askerî* vererek erkek çocuklarının iş gücünden istifade edebilmektedir. Burada yine Ziya Paşa, “müsavat böyle mi olur?” diye sormaktadır.

Müsavat bahsinde Ziya Paşa'nın Babıali idaresini eleştirdiği bir başka husus da vakıflar ile ilgili cari uygulamalardır. Onun kaydettiğine göre Devlet-i Aliyye ne zaman mali açıdan dara düşse İslam vakıf emlakının gelirlerinden istikraz suretinde istifade etmek ve bu borcu zamanında geri ödemeyip, bu gelirlerle beslenen vakıf binalarının harap duruma düşmesine sebebiyet vermek konusunda pervasız davranmaktadır. Ancak diğer yanda devlet, bir kilisenin vakıf emlakının *habbesine el uzatacak olsa* patrikhaneler derhal kıyameti koparır ve haklarının geri verilmesini isterler.³⁴⁴ Şu halde yine Ziya Paşa, Babıali'nin müsavat politikasında gördüğü çifte standardı sorgulamaktadır.

³⁴³ “Hürriyet Gazetesi Sy.15”.

³⁴⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy.15”.

Müsavat adı altında sürdürülen politikalarındaki tutarsızlık ve eşitsizliği değerlendiren Ziya Paşa Hristiyanların lehine gelişen yeni durumun abartılı taraflarına dikkat çekmektedir. Yine ona göre Hristiyan bir memurun bir suçu sabit olsa, Babıali telaşa kapılmaksızın ve ilgili sefaretle görüşmeksizin o memuru görevinden azledememektedir. Azledebildiği durumlarda ise;

“fakat ol memuriyetin sandâliyesi bir kere Hristiyan vücuduna telâsuk etmiş olduğundan fîmâ ba'd Hristiyan mâlikânesi olmuş gibi yerine bir memur-ı Müslim nasbına cüret olunamaz, mutlaka Hristiyandan biri intihab edilir.”³⁴⁵

Ziya Paşa özellikle müsavat bahsinde Babıali politikalarını eleştirirken, bunu yapmaktaki maksadının Hristiyanların meşru haklarının iptalini istemek olmadığını altını çizmektedir. Bilakis o sadece Müslümanların da doğal ayrıcalıklarına sahip olmalarını istemektedir. Bu anlamda Ziya Paşa, tenkit kalemiyle işaret ettiği bu politikanın, eğer Babıali'ce yürütülmeye devam ederse, ileride çok tehlikeli sonuçlar doğuracağını ve kendisinin bu sonuçların önünün alınması için nasihat ettiğini belirtmektedir. Onun değerlendirmesine göre, her ne kadar İslam milleti şimdiye kadar tahammül gösterdiyse de durum tahammül sınırlarını aşmaya ve *gayret-i İslamiyenin* kaldıramayacağı boyutlara yaklaştığından, bıçak kemiğe dayanırsa Müslümanlar *gemi aزیya alacaklardır*. Ziya Paşa uyarılarını şu ifadelerle devam ettirmektedir:

“Ol zaman ne Zaptiye müşirinin hapishanesi korkusu ve ne de vükela hazerâtının hâme-i mu'ciz-i allâmeleri zuhura gelecek dâhiyenin def'ine kifayet edemezler”. Ve Avrupa dahi şimdi bilmeyerek istimal ettiği ters politikadan ol vakit teessüf ve nedamet çeker. Tebaa-i Devlet-i Aliyye'nin ahvâl-i tarihiyelerini ve hiç olmazsa mikdar-ı nüfuslarını bir kere düşünmeli. Hükümet-i Osmaniye'de bulunan memâlikî kanlarını dökerek fetheden Müslümanlardır. Hanedân-ı âl-i Osman'ı taht-ı saltanata ik'âd eden ve ol tahtı şimşir sütunlarla bugüne kadar muhafazada bulunan Müslümanlardır. Velhasıl mezahib-i muhtelifedeki on bir milyon kadar Hristiyan tebaaya mukabil yirmi milyona bâliğ olan ve nüfusça ve her cihetçe kendilerinin mâdûnunda bulunan hemşehrilerinin husûl-ı huzur ve tatyîbi için bu kadar zillet ve hakaret çeken yine Müslümanlardır. Bu asra kadar ahali-i müslime ve gayrimüslime bir toprakta doğmuş ve bittabii muamelat ve ihtiyacatta yek diğerine merbut bulunmuş arkadaş hükmünde iken, Babıali'nin onlar beyninde fetîle-i gayz u rekabet olacak bu misillû bir politikayı ittihaz

³⁴⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy.15”.

edinmesine akıllar hayran kalır. Allah vere de biz bu görüşümüzde hata etmiş olsak, lakin alametler hoş görünmüyor.”³⁴⁶

Ziya Paşa Babıali'nin memur seçimindeki usulsüzlüklerini, ilk bakışta alakasız gibi görünen örnek bir olay üzerinden de eleştirmiştir. 1860'lı yıllar Kafkaslardaki Rus işgallerinin tamamlandığı ve buralarda yaşayan halkların göçe zorlandığı yıllardır. Bu süreçte bölgenin kadim sakinleri olan Çerkesler Rusya tarafından zorunlu göçe tabi tutulmuştur. İşte bu gelişmeler nihayetinde, Osmanlı topraklarına iltica etmek zorunda kalan Çerkes muhacirleri meselesi ortaya çıkmıştır. Tehcire tabi tutularak Osmanlı topraklarına sürülen Çerkeslerin iskan ve iane işinin Babıali tarafından başarılı bir şekilde yürütülemediğini belirten Ziya Paşa, konuyu ele aldığı makalesinde³⁴⁷ somut bir örnek üzerinden esef ve tenkitlerini dile getirmektedir. Ziya Paşa, Karadeniz sahil şeridindeki muhabirlerinden aldığı haberlere dayanarak, Trabzon, Samsun ve Amasya havalisinde Çerkes muhacirlerin yer yer toplanıp isyana başladıkları, yol kesip gaspçılık yaptıkları ve bunların karşılığında Babıali'nin aldığı tedbirlerin son derece yetersiz kaldığını söylemektedir. Mahalli hükümet yetkililerinin gözleri önünde cereyan eden bu hadiseler karşısında bölgenin kadim halkı bezginlik göstererek yerini terk etmekte, hatta binlerce haneler Rusya hududundan içeri girip vatanlarını terk etmektedirler. Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, dinleri uğruna mülklerini bırakıp hilafet merkezine sığınan onca *İslam muhaciri* Babıali'nin tedbirindeki sakamet yüzünden geniş ve yeterli bir araziye yerleştirelememiş; açlık ve hastalık yüzünden yarısından fazlası telef olmuş; anasız-babasız kalan öksüzler cariyeye gibi satılmıştır.³⁴⁸ Bu muhacirlerin iskanı hususunda Babıali'nin gösterdiği organizasyonsuzluğu tenkit eden Ziya Paşa, ortaya çıkan Çerkes çeteleşmelerini de bu *hüsn-i iskanın* yapılamayışına bağlamaktadır. Yine onun kaydettiğine göre, bu muhacirler ansızın gelmemiş olup, ne zaman ve aşağı yukarı ne yoğunlukta bir nüfusun geleceği Osmanlı resmi makamlarınca öğrenilmişti. Babıali hiçbir tedbir almamış değildi, bilakis öncelikle ilgili valilere talimatlar gönderilmiş ve

³⁴⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy.15”.

³⁴⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy.17” (19 Ekim 1868).

³⁴⁸ Söz konusu göçün trajik hikayesini İngiliz arşiv kaynaklarından takip eden titiz bir çalışma için bkz: Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 64/1 (01 Ocak 2009), 58-88. İngiliz arşiv kayıtları, Ziya Paşa'nın Karadeniz sahil şeridinde bir insanlık dramı yaşandığına dair Hürriyet'te yazdıklarını fazlasıyla doğrular niteliktedir. Aynı konuyu daha çok Osmanlı arşivlerinden takip eden şu çalışmalara da bakılabilir: Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XII/2 (K 2012): 355-388; Ferhat Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, 31 (Güz 2011): 17-49.

muhacirlerin yevmiyeleri, nakilleri, konaklamaları ve iaşeleri gibi hususlarda nasıl muamele edileceği bildirilmişti. Hatta bu iş için özel iskan memurları dahi tayin edilmişti. Ancak, Ziya Paşa'nın yorumuna göre, gönderilen bu talimatlar ömründe İstanbul'un haricini görmemiş birtakım kimselerin kaleminden çıktığı için, içerdiği emirler ilgili olduğu bölgedeki yerel gerçekliklerle uyuşmamıştır. Hal böyle olunca da tedbirlerin birçoğu icraata dökülememiş, uygulama imkanı olanlar da bazı memurların rüşvetçilik veya ehliyetsizlikleri nedeniyle gereği gibi yerine getirilememiştir.³⁴⁹

Muhacirlerin nakli konusunda kendisinden yardım beklenen köylünün de mağdur edildiğini belirten Ziya Paşa, köylünün kendi işini gücünü bırakıp beş on gün boyunca kendi öküz ve arabalarıyla muhacir nakli işinde çalıştıklarını, ancak bu emeklerinin karşılığı saat başına ücretlerinin verilmesi *talimatını* almış olmalarına rağmen memurlar köylülere makbuz senetlerini vermemiştir. Dahası bazı memurlar, muhacirler için tayin edilen yevmiyelerden bazen eksik vermek yoluyla bazen de vefatların kaydını tutmayarak buralardan kalan birikimlerle zenginleşme yoluna gitmişlerdir. Öte yandan, Çerkesler arasında oldukça köklü ve yaygın olan köle-cariye alım satım işlerine devlet görevlilerinin de karıştığını ve buradan kazanç elde ettiklerini tespit eden Ziya Paşa, hükümetin bu durumun yasaklanmasına yönelik emirler çıkardığını ancak bunun bizzat devlet memurları tarafından kale dahi alınmadığını vurgulamaktadır.

Muhacirler meselesi örneğinde Osmanlı hükümetinin memur seçimi tercihindeki kusurlarını daha somut şekilde ortaya koymak adına Ziya Paşa iki memurun adını zikretmektedir. Bunlar Yaver Efendi ile Mirliva Nusret Paşa'dır. Bu ikisi, göç sorunuyla ortaya çıkan sıkıntıları gidermek üzere Babıali tarafından kurulan Muhacir Komisyonu tarafından görevlendirilen memurlardandır. Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre taşradan gelen haberlerden sonra Babıali'de adeta bir esir pazarı açılmış ve vükelâ, haremlerine gerekli olan cariyeleri makul fiyatlarla satın almak için harekete geçmişti. İşte Samsun ve Sivas taraflarına *iskan memuru* olarak gönderilen Yaver Efendi bu gayri resmî görevi de uhdesinde taşıyordu. Ziya Paşa'nın aktardığına göre bu Yaver Efendi'nin memur olduğu mahaller takım takım İstanbul'a cariyeler göndermiş ve Yaver Efendi bu işte kendisine tercüme işinde yardımcı olarak muhacirlerin içinden 'Kart Osman' adındaki bir katil zanlısını seçmişti.

³⁴⁹ "Hürriyet Gazetesi Sy.17".

Ziya Paşa'nın adını zikredip eleştiri oklarına hedef yaptığı ikinci memur Mirliya Nusret Paşa'ydı. Kendisi Rumeli tarafındaki iskan meselesini koordine etmesi için görevlendirilmişti. Ziya Paşa'nın belirttiğine göre Nusret Paşa asker zabiti olduğundan ve Çerkeslerin ise Tuna taraflarına Rusya'ya karşı da bir emniyet şeridi sağlayacak şekilde iskan edilmesi istendiğinden bu hedefe odaklanmıştı. Ancak bu uğurda hareket ederken Paşa hayli aceleci davranmıştı ve “muhacirinin taayyüş cihetini bütün bütün unutarak, her birini yemez içmez birer istihkam taşı itibar ile kendi zannınca birer kale yapılmak lazım gelen mevkilere birer Çerkes köyü inşasına kalkıştı”.³⁵⁰ Ziya Paşa'nın belirttiğine göre Nusret Paşa, bu görevindeki sû-i tedbiri yüzünden Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından görevden uzaklaştırılmıştır. Öte yandan Nusret Paşa'nın Rumeli'deki görevine başlarken oradaki mahallî sandıklardan yirmi bir bin kese akçe aldığı ve bunun harcamasıyla ilgili defter kaydı tutmayı da ihmal ettiği, Ziya Paşa'nın kaydettiği hususlar arasındadır.

Memurlardan kaynaklı görünen bütün bu olumsuz gelişmeleri aktardıktan sonra Ziya Paşa şöyle demektedir:

“ ‘Şimdi Babıali buna ne yapsın? İşte elinden geleni yapmış, muhacirlere tahsisat vermiş, mahallerine memurlar göndermiş. Eğer onlar suiistimal etmişler ise Babıali'nin bunda kabahati nedir’ diye bir sual vârid olur. Onun cevabında denir ki Babıali memur intihab ederken taraf ve mensubiyet ve hatır arayacağına insan arasa ve böyle bir vaz’da bulunan bir memuru mensubiyeti hatırı için cezâ-yı kanunîden muhafaza etmese işte o zaman bu fenalıkların hiçbirisi olmaz ve şimdi devletin başına bir taze bela olan muhacirler gâilesi çıkmazdı. Söz mâhut kocakarının Harun Reşid’e söylediği sözdür. Ta Sivas köylerinin birinde bir acûzenin ineğini bir muhacir sirkat etse o kabahat tamamıyla Babıali'nin üzerine tahmil-i mesuliyet eder.”³⁵¹

Ziya Paşa'nın kalemıyla Yeni Osmanlıların tenkit ettiği bir diğer husus da Babıali'nin, çıkardığı bir kanunla yabancılara emlak satışının önünü resmen açması olmuştur. “Ecnebilerin tasarruf-ı emlak salahiyeti” başlıklı makalesinde³⁵² Ziya Paşa bunun son derece yanlış bir adım olduğunu belirtip İstanbul'un akıbetinden korktuğunu dile getirmiştir. Ona göre bu kanun, İstanbul ahalisi için Anadolu'ya dönüş ziline çalması demektir. Esasen Ziya Paşa Yeni Osmanlılar olarak kendilerinin, yabancılara emlak satışının bir ülke için aslî bir zarar olduğu itikadında olmadıklarını söylemektedir. Onun

³⁵⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy.17”.

³⁵¹ “Hürriyet Gazetesi Sy.17”.

³⁵² “Hürriyet Gazetesi Sy. 21” (26 Kasım 1868).

kaydettiğine göre, Avrupa devletlerinde de yabancıların mülk edinmelerinin önü kanunen açıktır. Ancak Avrupalı devletler evvelce bu uygulamayı yasaklayıp maliyelerini ve ticaretlerini düzene koyduktan sonra buna izin vermişlerdir. Avrupa devletlerinin halkının henüz fakirlik içinde bulunduğu zamanlarda, şayet yabancılara emlak satışı yoluna gidilirse yabancı sermaye sahiplerinin en verimli emlakı ve ticaret kaynaklarını tekellerine almaları tehlikesi göz önüne alınarak buna izin verilmemişti. Ancak hürriyet, emniyet, ticaret ve sanat kanunlarla garanti altına alınıp bu alanlarda büyüme kaydedilmesiyle birlikte mülklerinin yabancıların tecavüzünden korunması sağlandıktan sonradır ki bu uygulamaya izin vermişlerdir. Ziya Paşa'ya göre, yabancılara emlak satışına izin veren bu ülkelerin şimdiki hallerine bakılırsa görülür ki söz konusu satışlar onlara zarar getirmediği gibi aksine ülke içindeki imar faaliyetlerini ve ticaretlerini genişletmelerine yardımcı olmaktadır. Söz gelimi bir İngiliz Paris'ten bir emlak alsa Fransa devletine vergi verir, hukuki bir sorun yaşasa Fransız mahkemelerine müracaat eder. Bu kişi inşaat yaptırarsa Fransız amelesini çalıştıracak, Fransız ürünlerini kullanacak; tarla ekse Fransız çiftçisine iş verecek, her ne iş yapsa bundan Fransa'ya akçe kazandıracak ve orayı imar edecektir. Bunun yanında, Fransız halkı özellikle ticaret ve zanaat bakımından İngilizlerden geri olmadığı için Fransa'da ticari veya sınıî bir işletme açan bir İngiliz hiçbir şekilde Fransız ahalisinin mali düzenini bozamaz. Ancak Osmanlı memleketi için durum böyle değildir.³⁵³

Ziya Paşa, ticareti geliştirmek maksadıyla Trabzon-Erzurum arasında yapılmak istenen yolun maddi koşullar nedeniyle tamamlanamadığına, aynı şekilde Bursa-Gemlik arasında da araba işleme için düzgün bir yolun halen yapılamadığına, İstanbul'daki birçok mahallerin kaldırımlarının dahi yaya yürünemeyecek derecede bozuk olduğuna işaret ederek, şu halde şimendifer yapılmaya kalkışılmasını 'garip' bulmaktadır. Öte yandan, yine Ziya Paşa'nın belirttiğine göre, Şam, Halep, Diyarbakır, Selanik ve İstanbul'daki Osmanlı kumaş, çitari ve aba fabrikaları çok kötü durumdadır. Yorgancı, yemenici, kavukçu ve terzi gibi el işiyle geçinen Osmanlı esnafı iflasın eşiğine gelmiş ve Osmanlıların başlarındaki fes dahi ithal ürünlerle yapılmaktadır.³⁵⁴

³⁵³ Paşa'nın Adana Valiliği'nde zengin bir gayrimüslimin müzayede yoluyla kıymetli bir arsayı satın almasını engellemesi ve arsayı alacak Müslüman çıkmayınca kendisinin satın alması, liberal duruşunun devletçi-milliyetçi hatlarını ortaya çıkarır.

³⁵⁴ "Hürriyet Gazetesi Sy. 21".

Ziya Paşa'ya göre, Avrupalıların Babıali idaresinden çok ucuza temin ettikleri imtiyazlar sebebiyle iç ve dış ticaret neredeyse tamamen yabancılar eline geçmiş, içeride kalan Osmanlı tüccarı ise ancak odun kömür nakliyesi ve zahirecilik türünden işlerle uğraşabilmektedir. Ticaret ve zanaatın bu hale gelip maişet temin etmediğini gören ahali, geçim derdinden kurtulmak için maliye hazinesinden istifade yolunu seçmek zorunda kalmıştır. Diğer bir deyişle tüccar ve esnaf artık çocuklarını kendi mesleklerine yönlendirmeyip, onlar için memuriyet kalemlerinde iş bulmaya çalışmışlardır. Mevcut kalem ve memuriyetler ise böylesi bir nüfusa yetmediğinden yeni memuriyetler ihdas etme yoluna gidilmiş, böylece hazinenin yükü artırılmıştır. Bu da taşra halkına vergi yükü olarak yansımıştır. Yüksek vergileri ödemekte zorlanan bazı rençberler öküzünü veya tarımda kullandığı gereçlerini satmaya mecbur kalmış ve bu da tarım gelirlerinin yarı yarıya düşmesine sebep olmuştur. Şehir ahalesinde de görülen genel alım gücü düşüklüğü birçok yerdeki emlakın gerçek fiyatlarından yarı yarıya aşağı inmesine sebep olmuştur. Bu resmi tasvir eden Ziya Paşa, şu haldeki bir memlekette bu emlaklar için yabancı bir müşteri çıkarsa halk sonunu düşünmeksizin mülkünü satacaktır. Ancak çok kısa zaman sonra, eline geçen bu küçük meblağla geçimini sağlayamadığını görecektir ve İstanbul'dan hicret edecektir. Böylece zamanla İstanbul boşalacak ve ahalinin terk ettikleri yerlerde artık Avrupalılar yaşayacaktır. İşte, der Ziya Paşa, “vükelâ-i hâzıranın Avrupa'ya yaranıp memduhiyet kazanmak için böyle vakitsiz ecnebilere müsaade-i istimlak etmelerinden hâsıl olacak netice budur.”³⁵⁵ Makalesinin son satırlarında Ziya Paşa, İstanbul'da söz gelimi Hacı Ahmet Efendi yerine Mösyö Loran olsa, bu şehir için daha iyi olmaz mı? şeklindeki bir muhayyel iddiayı yanıtlamaktadır. Bu iddiaya göre şehirde Ahmet Efendi yerine Mösyö Loran ikamet etse de devlet yine aynı devlet olup, Padişah olarak Abdülaziz, Sadaret ve Hariciye de Ali ve Fuad Paşaların uhdelelerinde devam edecektir. Dahası, İstanbul'da Paris'teki gibi geniş bulvarlar açılıp muntazam konaklar inşa edilecek, ulaşım gelişecek, Boğaziçi'nin iki yakasına rıhtımlar yapıp gaz lambalarıyla süslenecek ve geceleri *cennet-misâl* olacaktır. Bunları Ahmet Efendi değil, Avrupalı zenginlerin serveti yapabilir. Ziya Paşa bu tip bir düşünce karşısında Yeni Osmanlılar adına şu ifadeleri kaydetmiştir:

“...bunların hepsi güzel şeyler olduğunu itiraf ile beraber İstanbul'u bizim âbâ ve ecdâdımız kanlarını dökerek almış olduklarından, biz onu beş on kuruşa satıp yalınayak çocuklarımızın

³⁵⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 21”.

ellerinden tutarak Anadolu kırlarına çekilmek halini düşünürüz. Ve biz bu hâle girdikten sonra İstanbul'un kesb edeceği ziynetten ne istifade ve ne telezzüz edeceğiz, orasını anlamıyoruz. Zira bugün Paris ve Londra şehirlerini pek muntazam gördüğümüz halde, memleket bizim olmadığından nazar-ı tahsin ve gıpta ile bakıp geçiyoruz. Eğer İstanbul o sureti kesb ederse ara sıra biz de odun kömür satmak için İstanbul'a geldiğimiz vakit aynıyle o yolda teessür ve şu kadar ki bir vakit bu memleket bizim iken birkaç zâtın muhafaza-i ikbâli için ittihaz ettikleri sû-i tedbir ve idare belasıyla elimizden çıktığını tahattur ile eşk-riz-i nedâmet ve tahassür oluruz.

Umûrun tefrahu essufehâu minhâ

*Ve yahşâ min avâkibihâ el-lebîbu.”*³⁵⁶

Ziya Paşa ve Yeni Osmanlıların Babıali idaresine karşı muhalefetlerini en net şekilde ortaya koydukları bir başka husus istikraz, yani borçlanma meselesidir. Hükümetin o aralar yine bir borç alacağı haberini alan Yeni Osmanlılar, 23 Kasım 1868 tarihli Hürriyet gazetesinde konuyla ilgili görüşlerini açıklamışlardır. Ziya Paşa'nın kaleminden çıktığı anlaşılan “İstikraz-ı cedid üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Mütalaatı” başlıklı makalede Babıali cahil ve gafil bir *mirasyediye* benzetilmiş, vükela ise bu mirasyedinin iflasını kesin olarak gördükleri halde onu ikaz edecek yerde savurganlığından istifade yoluna giden dalkavuklara benzetilmiştir. Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, Devlet-i Aliyye kuruluşundan beri ve özellikle on yedi-on sekizinci yüzyıllar boyunca dahilde nice ihtilaller ve hariçte nice muharebeler başından geçmiş, türlü idari sıkıntılar atlatmış, Kaynarca, Aynalıkavak ve Edirne antlaşmaları gibi nice sıkıntılı hallere uğramışsa da bir şekilde kendi yağında kavrulmayı başarmış ve dışarıdan borçlanma yoluna gitmemiştir. Ancak Rusya meselesi meydana çıktığında, yani Rusya'nın Osmanlı bünyesini tehdit eder hale geldiği kesinlik kazandığında, Babıali Avrupa'dan borç alma tedbirini gündeme almıştır. Bazı vükela, bunun gelecekte zararlı sonuçları olacağını söyleyerek çekimser yaklaşmışlar ancak Avrupa'ya borçlanmadan yana olan büyük grup 'politika lüzumu' savını ileri sürerek onlara mukabele etmişlerdir. Bu sava göre Rusya'nın düşmanca tutumuna karşı Osmanlı Devleti Avrupa devletleriyle ilişkilerini sağlamlaştırmak durumundadır. Avrupa'yı Osmanlı'ya bağlamak ise onu Osmanlı'dan faydalandırmak, yani Avrupa sermayesini oraya çekmekle mümkün olabilirdi. Böylece Avrupalı devletler her zaman görünüşte Osmanlı Devleti'ni ve aslında Avrupa sermayesini Rusya'ya karşı

³⁵⁶ “Cahillerin sevindikleri şeyler, ileri görüşlü akıl sahipleri için endişe kaynağıdır.” (Çeviri bize aittir) “Hürriyet Gazetesi Sy. 21”.

korumak zorunda kalacaklardı. “Velhasıl”, der Ziya Paşa, “nasıl olduysa oldu bir kere bu halka-yı bela bu tarihte boğazımıza geçti ve bir daha çıkarmak nasip olmadı.”³⁵⁷

Bu süreçte Osmanlı ülkesine giren dış borçlar, müsrif kullanımlar ve harp masrafları neticelerinde hızlı bir şekilde Avrupa’ya geri dönmüştür. Bundan başka, alınan istikrazdan, Kırım Savaşı sırasında ahaliden senet karşılığı alınan zahire ve sair borçların ödenmesine ayrılacak yerde vükela haremlerine, değerli taşlara, Çırağan Sarayı binalarına ve Harem-i Hümayun borçlarına verilerek tüketilmiştir. Daha sonra birkaç kez daha tekrar dış borç alma yoluna gidilmiştir. Esasen borç devlete kalkınma ve menfaat kaynağı olacak şeylere harcanmamıştır.

Öte yandan Devlet-i Aliyye’nin 1275 tarihine gelinceye kadar iç borçlanması on altı milyon civarında iken, 1282 senesinin başlarında bu rakam yirmi beş milyon liraya ulaşmıştır. İç borçlanmayı kontrol etmek maksadıyla aynı tarihte ‘defter-i kebir’ oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti tarafından 1854 ile 1865 yılları arasında gerçekleştirilen iç ve dış borçlanmayı tek tek kaydeden Yeni Osmanlılar mali durumu şöyle özetlemektedir:

“İşbu hesaba göre Devlet-i Aliyye, bundan on dört sene evvel bir akçe harice borcu yokken, şu idare-i hazıra sayesinde ve on bir sene zarfında yedi milyon beş yüz bin kese harice ve eski kavaim ve esham borçlarıyla beraber bir sekiz milyon kese dahi dahile borç edinip, beher sene dokuz yüz yetmiş dört bin altı yüz kırk kese faiz vermek mecburiyetine girmiştir.”³⁵⁸

Babıali’nin beş milyon İngiliz lirası borç alma girişiminde bulunduğu haberinin duyulması üzerine bu makaleyi kaleme alan Ziya Paşa, ayrıca bu borçlanmanın yüzde on faizle yapılacağını ve devletin gelirlerinin bir kısmının da teminat olarak gösterilecek olmasını tenkit etmektedir. Öte yandan Ziya Paşa, bu kötü gidişata rağmen devleti devam ettiren ve yangının alevlerini saklamayı başaranın Babıali’nin idaresi ve tedbiri olmadığını; bunu sağlayanın sadece Osmanlı saltanatında oturan *zâtın* üzerindeki halifelik elbisesine karşı ahalinin beslediği hürmet ve itaat duyguları olduğunu belirtmektedir. Ancak Ziya Paşa’nın kaydettiğine göre durum bir süre daha böyle gidebilirse de, şayet Babıali saltanat makamından devşirdiği hilafet nüfuzunu böyle tebaanın aleyhine olacak şekilde suiistimal etmeye devam ederse ve dış borçlarla

³⁵⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 22” (23 Kasım 1868).

³⁵⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 22”.

hazinenin yükü giderek daha da ağırlaştırılırsa en nihayetinde korkulan ihtilal dışarıdan değil, içeriden gelecektir.³⁵⁹

Yeni Osmanlıların muhalefetlerinin doğru değerlendirilmesi için veri sağlayan konulardan bir diğeri de Girit meselesine dair Hürriyet'te yayınlanan ve Ziya Paşa'nın kaleminden çıkan bir makaledir. "Yaşasın Abdülaziz Han,³⁶⁰ Aferin Babıali" başlığını taşıyan makalesine girişte Ziya Paşa, Babıali'ye *aferin* diyor olmalarının garip karşılanacağına bilincindedir ve bu yüzden bu konuda şu küçük izahatı vererek makalesine başlar: "Biz devletimizin saadetini ol derecede arzu ederiz ki onun menfaatine müteallik bir işte, velev cüz'î velev sûrî olsun, hizmet eden düşmanımıza dahi alkışhân-ı tahsin oluruz."³⁶¹ Yeni Osmanlılardan gelen alkışın sebebi, özellikle 1866'dan beri karışıklık ve isyan halinde bulunan Girit'e, Yunanistan tarafından gönderilen gönüllü askerî kıtaların dağıtılması ve korsan gemilerin silahlarının alınması için Babıali tarafından Aralık 1868'te Yunanistan'a nota verilmesiydi. Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre Girit *beliyyesi* zuhur ettiği günden beri iyi tedbir alınmamış ve devletin içine düştüğü acizyet Osmanlı namını lekelemişti. Ancak Babıali'nin aldığı bu Yunanistan'a nota kararı Osmanlı şecaat namını diriltmişti. Ziya Paşa, bu tarihe kadar Babıali'nin daima politik *elfâz-ı nazikâne* ile haklarını terk ettiğini, hak savunusu için top ve süngüye başvurmaktan hep çekindiğini ifade etmektedir. Burada Ziya Paşa, her ne kadar bu siyasi hamlenin icracısı Babıali olsa ve böylece alkışı hak etse de işin aslının farklı olduğunu da sözlerine eklemektedir. "Çünkü biz", der Ziya Paşa, "Babıali'nin kadim politikasını ve deve yürüyüşünü biliriz".³⁶² Ona göre Girit iki sene değil, yirmi sene daha böyle ihtilal halinde olsa ve onca can ve mal kaybı yaşansa da Babıali Avrupa'ya karşı böyle merdane bir hareket göstermeye cüret edemezdi. Bu görüşünü şu ifadelerle destekler Ziya Paşa:

"Bundan dört beş sene akdem, posta hukukunu ecnebilerin yedd-i gasplarından kurtarmak için posta idaresi tarafından başlı başına bezl-i makdur olarak iş yola yatırılmış ve hatta bazı sefaretlerin ve ecnebi posta nezaretlerinin bile muvafakat-ı muharremâneleri istihsal edilip hitâm-ı maslahat yalnız Babıali'nin sefaretlere bir takrir-i resmî vermesine mevkufl kalmış iken "Devlet-i Aliyye'nin zaaf-ı hâli hukuk iddiasına müsait değildir" cevabıyla işi çürüten Babıali, bugün nasıl

³⁵⁹ "Hürriyet Gazetesi Sy. 22".

³⁶⁰ Bununla birlikte Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz'in saltanata geldiği ilk zamanlar işleri bizzat eline almayı istediğini, lakin Babıali'nin entrikalarıyla başa çıkamayıp "Allah belanızı versin! Ne yaparsanız yapın" diyerek işten çekildiğini kaydetmektedir. "Hürriyet Gazetesi Sy. 88" (28 Şubat 1870).

³⁶¹ "Hürriyet Gazetesi Sy. 26" (21 Aralık 1868).

³⁶² "Hürriyet Gazetesi Sy. 26".

olur da bu hakkı iddiaya kalkışır? Devletin o vakitki zaafı zâil mi oldu, yoksa öteki hak davaya mı değerli değil idi?”³⁶³

Ziya Paşa, Girit’e Yunanistan’ın takım takım sevk ettiği gönüllü askerlerin yeni bir şey olmadığını, bunların iki yıldır Osmanlı Devleti’nin Atina sefaretinin gözü önünde cereyan ettiğini ve dolayısıyla Babıali’nin durumdan haberdar olmama ihtimalinin bulunmadığını kaydetmektedir. Bunları belirttikten sonra Ziya Paşa, bu cesur hareketin Babıali’deki vükeladan gelebileceğine ihtimal vermemektedir. Ona göre “bu tedbir-i dil-pezîrin üzerinde bir yiğitlik ve Osmanlılık kokusu hiss olunuyor ki Babıali o kokunun düşmanıdır.”³⁶⁴ Dahası Ziya Paşa’nın belirttiğine göre Meclis-i Mahsus, padişahın huzurunda bu iş için iki defa toplanmış ve bu tedbirin icrasını sağlamak şöyle dursun, belki icrasını engellemeye çalışmış ancak tesir gösterememiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Ziya Paşa bu *tedbiri* alanın Abdülaziz Han olduğunu düşünmektedir. Ona göre, *yılları başından ezmek için Yunan devletine isyana destek vermeyi kesmesini katiyetle teklif ederek kılıç ucu gösterilmesini* Babıali’ye emreden Sultan Abdülaziz’dir. Ziya Paşa’ya göre bu işin en başında böyle net bir duruş sergilenseydi çok daha farklı olurdu. Ancak Babıali Padişah’ın bu görüşünü uzun zaman kabul etmek istememiş, güzel ibareli politika tavrı ve eşkıya reislerine atıyeller ile işi uzatıp sürüncemeye sokmuştur. Ayrıca Babıali’nin bu politikası Avrupa tarafında Osmanlıların zillet ve aciziyetine yorulmuş ve Avrupa gazetelerine göre Devlet-i Aliyye devletten sayılmaz olmuştur. Şimdi ise Avrupa gazetelerinde Devlet-i Aliyye’nin bu çıkışıyla ilgili haberlerden geçilmemektedir ve gazeteler “Yunan beyzesinin Osmanlı avucu içinde ezilmesine merhameten meydan verilmemesi” yolunda nasihatlerde bulunmaktadır. Ancak bunlarla beraber Ziya Paşa, bu politikadan geri dönülmemesi konusunda ısrar ederek, eğer bu yapılırsa Osmanlı’nın devletler teşrifatı bakımından Yunanistan’ı kendi üstüne geçirmiş olacağından bahseder.

Esasen Ziya Paşa, *düvel-i muazzamanın* Osmanlı Devleti’ni her meselede yumuşak bulduklarından ötürü Yunanistan’ın üstüne gitmeyip yine Osmanlılardan fedakarlık talep edeceklerine şüphe etmediğini belirtmektedir.³⁶⁵ “İşte o zaman”, der Ziya Paşa;

³⁶³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 26”.

³⁶⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 26”.

³⁶⁵ Girit meselesinde, 1866’daki ilk büyük isyandan beri Babıali’nin yumuşak ve ihmalkar davrandığını düşünen Ziya Paşa, bu konuda da İstanbul’daki hükümete muhaliftir. Ona göre, Girit meselesinin zuhurundan önce oradaki vali tarafından gönderilen bilgiler ciddiye alınmamış ve Babıali yüzünden

“Babialı merdane başlayan davayı merdane tutmaz da Avrupa’ya hoş görüneceğim diye yelkenleri suya indirecek olursa...artık bizim için bir daha devlet ve milletler içinde namusuyla yaşamak mutasavver olamaz...Böyle namussuzlukla muhakkaran yaşamaktan silah-bedest olarak ölmek bin kat hayırlıdır. Heman Cenab-ı Hak devletimizi ve Padişahımızı faiz ve muvaffak buyursun, amin!”³⁶⁶

Dış borçlanmaya kökten ve tamamen karşı çıkmayan Ziya Paşa, Babialı idaresinin bu borçları kesinlikle ülkenin menfaatine kullanmadığını ileri sürerek hükümetin her istikraz hamlesine muhalefet etmektedir. Şubat 1869 tarihinde Nafia Nazırı Davut Paşa’nın üç yüz milyon franklık bir istikraz arayışı için Viyana’ya gittiği ve orada birtakım sarraf kumpanyalarıyla görüşmelerde bulunduğu haberi üzerine Ziya Paşa konuyu gazetede ki sütunlarına taşır ve eleştirilerini sıralar. Onun kaydettiğine göre, sarraf kumpanyalarının verecekleri borç karşılığında Devlet-i Aliyye’nin imzalamasını istedikleri şartname hayli ağırdır. Senevi yüzde on üç faizle borçlanma öngörülen bu şartnameye göre ayrıca Devlet-i Aliyye teminat göstermeye mecbur olup, söz konusu teminatlar doğrudan kumpanyaya teslim olunup işletmesine devlet müdahale etmeyecektir.³⁶⁷ Bu şartların özeti, Ziya Paşa’ya göre, Devlet-i Aliyye’nin yine soyulması ve onun mülkünde onun yerine hükmedilmesidir. Ziya Paşa, kendilerinin insafli bir muhalefet olduklarından bahisle, Babialı’nın bu şartları kabul edeceğini varsayıp bu varsayım üzerinden hükümeti tahkir etmeyeceklerini belirtmektedir. Ancak yine de kamuoyunun dikkatini buradan hareketle bir noktaya çekmek istemektedir. Ona göre henüz imzalanmış değilse bile bu türden zelil bir şartnamenin sunulması bile Devlet-i Aliyye’nin *dışarıdaki* itibarının ne halde olduğunu göstermesi bakımından ibret verici bir tablodur.

Diğer yandan Ziya Paşa, *fünun-ı siyasiye nevheveslilerinden* bazılarının Babialı’ye yaranmak için söylediği bir cümleyi de eleştirmektedir. Bu kimselere göre doğal kaynakları bakımından zengin olan bir ülkenin borçlanmasında bir zarar yoktur. Ziya

böyle küçük bir *sivilce* bir *çibana* dönüşmüştür. Her ne kadar Ziya Paşa, Aralık 1868’de Yunanistan’a ultimatoma verilmesinden pek memnun kaldıysa da, Ocak 1869’da Paris’te toplanan konferanstan sonraki gelişmelerden memnun kalmamış ve Sadrazam Ali Paşa’yı Girit’i elden çıkardığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Bu eleştirisini de dizelere döken Ziya Paşa şu dördüğü nazmetmiştir:

“Sadr-ı âli zemâne ne yapardı acaba,
Köprülü-zâde şu hengâmede sağ olsa idi,
Kapıcı-zâde ile farkı budur kim Köprülü’nün,
Biris almış idi diğeri verdi Girit’i.”

Karal, *Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, VII/37-38.

³⁶⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 26”.

³⁶⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 33” (08 Şubat 1869).

Paşa bu sözün doğruluğunu kabul etse de, idare-i hazıra için bunun geçerli olmadığını sözlere ekler. Zira ona göre, “servet-i mülkiyesini imale muktedir olmayan bir devlet, o servete malik değil demektir.”³⁶⁸ Devlet-i Aliyye toprakları *esbab-ı servetle* dolu olduğu halde her sene iki yüz milyona yakın borca girmekte ve bu uğurda Avrupa’ya memurlar göndererek kapı kapı istikraz dilenmektedir. Dahası bu devlet, Ziya Paşa’nın kaydettiğine göre, ahalisini kendi kaynaklarından istifade etmeye yönlendirmeyip, bilakis artırdığı vergiler altında ezmektedir. Böyle bir devletin borçlanmaya gitmesi Ziya Paşa’nın tabiriyle ‘öldürücü bir zehir’den başkası değildir. Ona göre, borçlanmanın kendisi için zararlı olmayacağı devlet, kendi kaynaklarını imal etmek için geçici olarak dış sermaye teminine giden devlettir. İşte bu durumda dış borçlanma bir memleketin imarı bakımından faydalı olabilir. Ziya Paşa burada, “nazar-ı insaf ile bakılırsa bizim devlet böyle midir?”³⁶⁹ diye sormaktadır. Onun belirttiğine göre, bu borçlanmalarla, kendi faizini ödeyecek kadar bir verimli kaynak dahi oluşturulamamaktadır. Her ne kadar *borçlanma mevsimlerinde* şimendiferler, yollar yapılacağı, madenler işletileceği, maarifin ilerletileceği, eski borçların temizleneceği gibi birçok sağlam vaatlerde bulunuluyorsa da *akçe ele geçince* bunların tamamı unutulup gitmektedir. Bunların yerine o andan itibaren, falan paşanın iyi hizmetlerine mukabil mükafatlandırılması, filanca paşaya ihsanda bulunulması gibi cümlelerin eşlik ettiği harcamalarla eldeki para tükenip gitmekte ve sonraki sene yine istikraz kapıları zorlanmaktadır.

İsraf ve açıktan harcanan paralara dikkat çekmek isteyen Ziya Paşa makalesinin bu kısmında Ali Paşa üzerinden bir harcama çetelesi çıkarmakta ve bu bilginin kaynağının da maliye hazinesinin eski memurlarından bir zat olduğunu beyan etmektedir. Onun belirttiğine göre Sadrazam Ali Paşa’nın istikraz komisyonları, atıyye-i seniyyeler, ihsan buyurulan murassa seyfler, nişanlar, kutular, veladet ihsanları ve çeşitli başka yollarla eline geçen gelir iki yüz altı bin beş yüz kesedir ki maaş ve tayınatı bunların haricindedir. Diğer vekillerin durumunun da buna kıyasla düşünülmesini isteyen Ziya Paşa, Ali Paşa’nın, 1265 senesinden beri memuriyette bulunduğu oradan aldığı maaşların haricinde, aylık ortalama bin kese civarında açıktan para almış olduğunu iddia etmektedir.

³⁶⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 33”.

³⁶⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 33”.

Ziya Paşa söz konusu makalesini şu cümleyle bitirmektedir: “Ey fûnun-ı siyasiye mahirleri, geliniz de bu meseleyi mümkün ise Babıali’nin lehine hükmediniz.”³⁷⁰

Ziya Paşa, *tekmil-i enfâs-ı ma’dûde-i hayat eylemiştir* cümlesiyle ilan ettiği Fuad Paşa’nın ölümünün ardından kaleme aldığı bir makalede,³⁷¹ Ali ve Fuad Paşaların genel olarak takip ettikleri politikaların iç ve dış tesirlerine temas etmiş ve bu arada Sadrazam Ali Paşa’yla ilgili tenkitlerine yenilerini eklemiştir. Ona göre, Fuad Paşa’nın vefatının anlamı, şimdiye kadar aralarında bölüştükları Osmanlı saltanatının kuvvetini tek başına Ali Paşa’nın istila etmesi demektir. Ziya Paşa, istihza içeren bir dille, “Ali Paşa’nın Fuad Paşa’yla beraber bu devlete, bu millete, bu padişaha ettikleri hizmetler eslafta hiçbir vezirden görülmemiştir”³⁷² demektedir. Daha sonra bu iki Paşa’nın devlete *hizmetlerini* sıralamaya başlayan Ziya Paşa’nın kaydettiğine göre devlet, bu ikisinin eline düşmeden önce bir akçe bile dış borcu yokken, şimdi yüz milyon lira kadar iç ve dış borca girmiştir. Bundan başka, Eflak ve Boğdan kaymakamları devlet tarafından naspedilirken şimdi ise bu zatların *himmetleriyle* iki memleket birleşip idaresi de ecnebi bir prence verilmiştir. Sırp ve Karadağ Knezlikleri de müstakil idare kazanmışlardır. Yine Ziya Paşa’nın tespitlerine göre, bu zatlar Belgrad ve ona mücavir kalelerde yaşayan İslam ahalisinin emlaklarını bırakarak oraları terk etmesine sebep olmuşlar ve bu emlaklar için Sırlardan tazminat alacaklarını vaat etmişlerse de bu hiçbir zaman gerçekleşmemiş; böylece her şeylerini meccanen Sırlara bırakan ahali Bosna, Vidin ve Niş taraflarına dağılıp perişan bir hale düşmüşlerdir.³⁷³³⁷⁴

³⁷⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 33”.

³⁷¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35” (22 Şubat 1869).

³⁷² “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

³⁷³ Belgrad’daki durum uzun zamandır Türkler aleyhine gelişmekteyse de Akkerman ve Edirne antlaşmaları sonucu Osmanlı Devleti Belgrad, Böğürdelen, Feth-i İslam ve Semendire kalelerinde asker bulundurma hakkını muhafaza etmişti. Bununla birlikte bu kalelerden bağımsız bir Türk mahallesi Belgrad’da bulunuyordu. Belgrad’da yaşanan bir kaos ortamında kale kumandanı Aşir Paşa şehri topa tutmuş ve bunun üzerine Belgrad’ın durumunu görüşmek için İstanbul’da bir konferans toplanmıştı. Eylül 1862 tarihli bu konferans kararları sonrasında Osmanlı Devleti bazı kaleleri Sırbistan’a terk ettiyse de Belgrad kalesini muhafaza etmişti. Ancak sonraki süreçte Sırlar Belgrad kalesini de istemeye başlamışlardı. Babıali o sıralar Balkanlarda bir savaş ihtimalini göze almak istememiş ve Sırbistan’a olumlu cevap vermiştir. Buna göre yukarıda adları geçen, Belgrad dahil dört kaleden Türk askeri çekilecek, ancak kalede Sırbistan bayrağı yanında Türk bayrağı da bulunacaktı. Sırbistan bu teklifi kabul etmiştir. Böylece 20 Mart 1867 tarihli bir fermanla, Ali Paşa idaresindeki Babıali tarafından bu kaleler Sırbistan’a terk edilmiştir. Karal, *Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, VII/15-17.

³⁷⁴ Babıali’nin bu tutumu Osmanlı kamuoyunda büyük tepkiyle karşılanmış, bu tepkiler Ziya Paşa’nın kaleminde de ifadesini bulmuştur. Ziya Paşa’nın bu konudaki tenkidi Zafernâme’indeki istihza dolu şu dizelerinde ifade edilmiştir:

“Şart edip rezk-i alem etmeyi kakhârâne;

Ziya Paşa, Ali ve Fuad Paşaları fazlaca Batıcı bulmakta ve İslam dini açısından da kendilerinin zararlı eylemlerde bulduklarını söylemekte, onları “halkı Müslümanlık taassubundan kurtarmak için azami himmet ettiler”³⁷⁵ diyerek kendine has iğneleyici üslubuyla eleştirmektedir. Ona göre ticaret mahkemeleri ve temyiz-i hukuk mahkemeleri yapılıncı şer’i mahkemeler yalnızca evlilik ve miras davalarından ibaret olan mezheplere ait işlere hasredilmiştir. Dahası, Sadrazamın meclisinde bir Papaz, bir Haham ve ulemadan bir zatın bir araya gelmesi durumunda, Ziya Paşa’ya göre hiç kuşkusuz Papaz Hahama, Haham da ulemadan olan zata takaddüm eder. Ayrıca Ziya Paşa, bugüne kadar ne bir Papazın ne de bir Hahamın muhakeme edilip kalebendlikle cezalandırıldığının görüldüğünü, ancak mesela ulemadan Sadık Efendi’nin *bilâ cünha ve bilâ sebeb* kalebend olunmak üzere Akka’ya nefyedildiğinin altını çizmektedir.

Ali ve Fuad Paşaların aile ve mensuplarının da kendilerinden sebep Batılı bir yaşam tarzına sahip olmalarını tenkit eden Ziya Paşa, bu hallerinin Osmanlı toplumunun ahlakını bozduğunu ileri sürmüştür. Kendisinin bu bağlamdaki tenkitleri şöyledir:

“Bu zatların familyalarından görülen emsal üzerine ekser rical-i devlet familyalarından İslamiyet’e mahsus olan ırz ve edeb ve namus ve haya ref’ olundu. Yaşmak, ferace kalkmak derecesine geldi. Entari yerine fistan moda oldu. Beyoğlu mağazalarında ve sarrafhanelerinde çırıl çıplak fistanlarla kol kola Frenklerle dans etmek ve Fransızca *bonjour monsieur, merci* gibi birkaç kelime ile nezaket satmak hüsn-i terbiyeden, velhasıl rospilik ve sehâkalık dediğimiz rezâil ile ittisaf zarafet-i nisvâniyeden ma’dûd oldu. İşte bu alafranga âdetler bu zatların familyalarından tevâbiât ve mensubâtlarına ve tevâbi-i tevâbiât ve -helümme cerrâ- efrâd-ı ehâda kadar sirayet edip, şimdi İstanbul’da ırzlı ve edepli familya ma’yûb hükmünde kaldı. Sayelerinde umum milletin bozulan bu ahlakına terbiye-i zamane ismini vermekle iftihar ediyorlar.”³⁷⁶

Bu arada Ziya Paşa, Fuad Paşa’nın vefatıyla boşalan Hariciye Nazırlığı makamının Ali Paşa’nın arzusuyla Sadaret’e, yani Ali Paşa’nın kendisine bağlanmasına dair ilginç bir yorumda bulunmuştur. Öncelikle Ali Paşa’nın muttasıf olduğu kibir ve hırs icabınca, der Ziya Paşa, “değil sadaret, değil Devlet-i Aliyye padişahlığı, değil cihangirlik, belki

Belgrad kal’asın ihsân ile Sırbistâne;
Devletin kıldı tamâmiyetini istikmâl.”

Mustafa Apaydın, *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1993), 283.

³⁷⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

³⁷⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

merite-i ulûhiyeti bile kendine az görür.”³⁷⁷ Ancak bununla birlikte onun bu hareketi, Ziya Paşa’ya göre, Fuad Paşa’ya bir naziredir. Çünkü vaktiyle Fuad Paşa Yunan isyanında generallik yapmış ve bu münasebetle kendisi Sadaret makamındayken yaver-i ekrem unvanını ve Seraskerlik memuriyetini Sadaret’e bağlamıştır. Ali Paşa ise, Ziya Paşa’nın tabiriyle “Girit’te cenerallik çeşnisini veremediyse de Paris muâhededinde ve konferanslarda hayli baş salladığından, diplomatlık fenninde olan maharetine alamet olmak için Hariciye Nezareti’ni Sadaret’e zammeyledi.”³⁷⁸ Ancak Ali Paşa’nın bu tedbirlerini *karıncanın kanatlanmasına* benzeten Ziya Paşa şu beyitle hicvini ortaya koymuştur:

“Sevfe terâ izâ’ncele’l ğubâru

E ferasun tahteke em himâru³⁷⁹

Ziya Paşa, İstanbul’dan *suret-i mahsusada* aldığı bir rivayette, *ricalden* esrar-ı devlete mahrem bir zat ile onun ahbabı arasında geçen bir sohbe dayanarak, devletin içinde bulunduğu hâl-i izmihlâli vükelânın da itiraf ettiğini söylemektedir. Gelen habere göre sohbe söz Yeni Osmanlılara geldiğinde vekil, esasen kendilerinin Yeni Osmanlıların devletin durumuna dair yaptıkları tespitleri tekzip etmediklerini, karşılarında muhalif bir fırka buldukları için müteessif de olmadıklarını söylemiştir. Ancak, bu zata göre Yeni Osmanlıların anlamadıkları şey, devletin kötü durumunun asıl sebeplerinin din, yabancı müdahalesi ve saltanatın kötü tesirleri olması gerçeğidir.

İşte burada Ziya Paşa savunmaya geçerek, ileri sürülen bu üç sebebi, öZR-i mevhum diye isimlendirmekte ve bu iddianın hiçbir gerçekliği yansıtmadığını öne sürmektedir. Bu iddiaları teker teker ele alıp çürütmeye koyulan Ziya Paşa, öncelikle kendi ifadesiyle “*din mani, din mani* diye paşalarımızın vird-i zeban eylediği öZR-i mel’un” olan ilk iddiayı değerlendirmeye almaktadır. Ziya Paşa’ya göre vükela-i hazıra her ne okumuşsa Avrupa dillerinde okuduklarından, Türkçe biliyor olsalar da aslında cahil birer Frenk hükümedirler. Bu hususta Avrupa örneğindeki kilise ile İslam ulemasının vükelanın

³⁷⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

³⁷⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

³⁷⁹ Arapça ifade, anlamı: Toz bulutu dağıldığında göreceksin; altındaki at mıdır eşek midir! “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”. (Çeviri bize aittir).

zihninde yanlış olarak bir ayniyet şeklinde kodlandığını ifade eden Ziya Paşa, cehlen veya tecahülen yapılan bu kıyasın vükelayı yanlış çıkarımlara götürdüğünü söylemektedir.

Devletin kötü gidişatına ikinci sebep olarak ileri sürülen *müdahale-i ecânibi* ele alan Ziya Paşa, bu müdahalenin varlığının inkar edilemez olduğunu söylemekle beraber Babıali'nin bununla ilgili hakikati çarpıttığını söyler. Ona göre yabancı müdahalesinin sebebi devletin içinde bulunduğu *zaaf-ı hâl* ve yabancılara yaptığı bazı taahhütlerdir. Dolayısıyla idarenin zaafını müdahalenin kaynağı olarak gösterirken aynı zamanda o zaafa da müdahaleyi kaynak göstermek akıl ve mantığın kabul edebileceği bir şey değildir. “Neden zaafımız tamamıyla müdahale-i ecanibe haml olunsun?” diye soran Ziya Paşa, ardından şunları söylemektedir: “Kanunumuzu Rusya mı yaptı? Hazinemizi Prusya mı yağma etti? Mektep yapmak istedik de Fransa mı mani oldu? Hayır, hayır, bu suiistimaller, bu bedhahlıklar hep Babıali'nin sun'u olduğu umûr-ı malûmedendir.”³⁸⁰

Avrupa'ya yapılan taahhütlerin kötü etkisini de değerlendiren Ziya Paşa, bunların *eyalat-ı mümtazeye*, Osmanlı tebaası olan Hristiyanlara, ticarete ve gayrimüslim tebaanın hukukuna ait konuları kapsadığını belirtmektedir. Bu hususta, Ziya Paşa'ya göre her şeyden evvel, Devlet-i Aliyye'yi harap etmenin Avrupa'nın çıkarına uygun düşmeyeceğini bilmek icap eder. Ona göre Avrupa'nın Osmanlı gayrimüslimlerinin hukuku gerekçesiyle bu kadar müdahalede bulunuyor olmasının temel sebebi, Babıali'nin bu alandaki politik hatalarının Rusya'ya müdahale hakkı vermesinden ötürü, meseleyi behemehal çözmek zorunda olmasındandır. O yüzden dış işlerinde Babıali'nin beceriksizliği meydanda iken onu bırakıp da “Avrupa'nın muradı Hristiyan'dan olan eyalât-ı mümtâzeyi büyüterek ve sair tebaamızı silaha alıştırarak o kuvvetle Rusya'ya bir sedd peyda etmek ve Türkleri Rumeli'den tard eylemektir”³⁸¹ gibi vehimlere kapılmamalıdır. Dolayısıyla Ziya Paşa, reel politik açıdan durumu değerlendirmekte ve Babıali'nin izlediği politikaların yeterince rasyonel olması durumunda dış müdahalenin önünün kesileceğini belirtmektedir.

Ticarî antlaşmaların Osmanlılara karşı Avrupa'nın elini güçlendirdiği ve dolayısıyla da memleketin ayağa kalkmasının önündeki en büyük engellerden birisinin de bu olduğu yolundaki iddiayı da ele alan Ziya Paşa, bu iddiaya doğruluk payı vermekle beraber,

³⁸⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

³⁸¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

“lakin bulunduğumuz hâl-i izmihlâli bütün bütün ona hamletmek caiz olamaz.”³⁸² demektedir. Buna delil olarak da Ziya Paşa, Osmanlı memleketindeki diğer milletlerin nisbî zenginliklerini işaret etmektedir. Onun kaydettiğine göre, söz gelimi Rumlar ve Ermeniler de aynı muâhede şartlarıyla mukayyet olmakla birlikte terakki bakımından daha ileridirler. Bunun ise temel sebebi, onların patrikhaneler sayesinde zulümden korunmaları ve mekteplerinin intizamlı olmasından dolayı da maarifte ilerlemeleridir. Buradan yola çıkarak çıkarımda bulunan Ziya Paşa’ya göre İslam’ın servet bakımından inkırazının gerçek sebebi öne sürüldüğü gibi muâhede değil, zulme karşı bir hamiden ve maariften mahrum oluşturmaktır. Şu halde ona göre, idarede usûl-i meşveret kabul olursa ve mektepler gereği gibi tanzim edilse söz konusu muahedelerin menfi tesirleri çok cüzi kalacaktır.

Öte yandan kötü gidişata diğer bir sebep olarak saltanatın kötü etkisinin ileri sürülmesine de Ziya Paşa karşı çıkmaktadır. Ona göre Babıali ile Saray arasındaki iş akışının mahiyeti esasen padişahın her şeyden haberdar olmasına müsait olmayıp, Mabeyn Başkatibi’nin buradaki belirleyici etkisi büyüktür. Devlette yapılan işlerin çoğuna vükela ve Babıali karar vermekte, yalnız bazıları padişaha arz olunmaktadır. Saraya gönderilen bu arz tezkirelerini öncelikle Mabeyn Başkatibi’nin önüne gelmekte ve o da bunları âdi ve mühim şeklinde ikiye ayırmaktadır. Bu arada bu arzlar, Ziya Paşa’nın belirttiğine göre, öylesine muğlak, ağır ve dolaylı bir dille yazılmaktadır ki padişah şöyle dursun, o hattı yazanlar bile gerçek anlamını bilmezler. Şu halde Ziya Paşa’ya göre, “padişahı mâni-i ıslah addetmek değil, vekâyi-i câriyede şerik tutmak bile bihakkın caiz olamaz.”³⁸³

Babıali idaresinin istikraz hamlelerini ve akitlerini hemen daima eleştiren Ziya Paşa, Mart 1869’da Babıali adına borç bulması için görevlendirilen Sadık Efendi’nin bu işi sonuçlandırdığı ve 150 milyon franklık bir istikraz elde etmeyi *başarmasına* mukabil kendisinin Maliye Nezareti’ne terfi ettirilmesini konu edinen bir yazı kaleme almıştır. *Societe Generale* adlı Parisli sermaye grubuyla, İstanbul sarraflarından *Tubini* ve Babıali arasında imzalanan şartnameye göre;

a) Maliye Hazinesi söz konusu meblağı beş seneden sonra dört taksit şeklinde kumpanyaya iade edecek ve yüzde on iki buçuk faiz verecektir.

³⁸² “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

³⁸³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 35”.

b) Tuna ve Edirne ve Selanik aşarı ile Anadolu ağnam rüsümü işbu istikraza karşı kumpanyaya teslim olunacaktır.

c) Adı geçen gelir kaynakları için Hazine'nin gösterdiği yekûnler ileride eksilip de borcun faizini ve yıllık ana parasını kapatamazsa üst tarafını Hazine tamamlamaya mecbur olacaktır.

d) Söz konusu borç için rehin suretiyle 3.834.644 liralık esham-ı umumiye ve 75.184 adet altmış beş senesi istikrazı tahvilatını da Maliye Hazinesi kumpanya sandığına teslim edecektir.

e) Söz konusu borç meblağı üzerine 6.902.371 frank dahi komisyon olarak zammedilecektir.³⁸⁴

Ziya Paşa'nın tespitlerine göre, öncelikle söz konusu şartnamede alınacak paranın faiz ve yıllık ana parası 1.759.277 Osmanlı lirası olarak hesaplanmışken, karşılık olarak gösterilen dört parça gelirin yekûnu ise 2.680.000 lira raddelerindedir. Dahası, gelirlerin eksilmesi durumunda Hazine üst tarafını ödemek için taahhütte bulunmuştur. Ayrıca söz konusu gelirlerin *Societe Generale*'in İstanbul'da teşkil edeceği kumpanyanın eliyle idare edileceği kayıt altına alınmıştır. Şu halde kumpanya bu üç dereceli teminata kanaat etmeyip yine de esham-ı umumi ve evvelki istikraz tahvillerinden rehin almıştır. Ziya Paşa, ayrıca, kumpanyanın borca karşılık gösterilen gelir kaynaklarının iyi işletilip ödemelerin zamanında yapılması konusunda Babıali idaresine güvenmeyip ilgili kaynakların idarelerini bizzat eline almasının vahametini de vurgulamaktadır. Tüm bunların ötesinde Ziya Paşa, Avrupa'da yüzde beşten fazla temettü veren ne bir istikraz akdinin ne de bir ticaret türünün olmadığını belirterek, kat kat gösterilen teminatlara rağmen bu kadar yüksek bir faizi de kabulle borçlanmaya girilmesini şiddetle eleştirmektedir. Bunların yanında, yine Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, bu gibi devletçe yapılan borçlanmalarda yüzde bir veya ikiden fazla komisyon koyulması görülmemiş iken bu akde yüzde dörtten ziyade komisyon sokuşturulmuştur.³⁸⁵

Ziya Paşa'nın görüşüne göre on beş seneden beri Babıali istikraz yoluyla geçinme yolunu esas kabul etmiş, her istikraz çukurunu ondan daha geniş bir başka istikraz çukuru açarak

³⁸⁴ "Hürriyet Gazetesi Sy. 38" (15 Mart 1869).

³⁸⁵ "Hürriyet Gazetesi Sy. 38".

doldurmaya çalışmaktadır. Ancak çukur artık devleti yutacak cesamete ulaşmak üzeredir. Çünkü onun kaydına göre, devletin varidatı nisbeten artış göstermekteyse de masraflar daha ziyade arttığından ve özellikle de varidatın yarısı borçların faizine gittiğinden bütçe her sene beş-altı yüz bin kese açık vermektedir. Sonra da bu açık, her sene yukarıda gösterildiği türden ağır şartlarla alınan borçlarla kapatılmaya çalışılmakta, ancak bu durum, var olan açığı daha da büyütmekten başka bir anlama gelmediğinden devletin itibarı giderek tedenni etmektedir. Şimdiyse bu itibarsızlık öyle bir raddeye varmıştır ki borca karşılık gösterilen milli gelir kaynaklarının işletmesi bile ecnebilerin ellerine verilmektedir. “Böyle giderse”, der Ziya Paşa ve ekler:

“...şark ahali Avrupa sermayedarânının sağmalı hükmüne girip, bizim kazandığımız onlara yarayacağı ve Devlet-i Aliyye ise zillet ve zaruret içinde bir müddet-i cüz’iye yaşayıp akıbet iflasa çıkacağı meydandadır. Buna nasıl yürek yanmasın? Bize nasıl acınmasın?”³⁸⁶

Babıali’nin çıkardığı Vilayet Nizamnamesi’ni de makalelerinden birinde konu edinen Ziya Paşa, Tanzimat sonrasında bir türlü düzene girmeyen taşra idaresinin ahali tarafından çokça şikayetlere sebep olduğundan 1281 tarihinde kaleme alınan Vilayet Nizamnamesi’nin ilk olarak Tuna vilayetinde icraya başlandığını ve iki sene içinde de bu uygulamanın bölge varidatını artırdığının görüldüğünü söylemektedir. Hal böyle iyi sonuç verince, bu usulün Devlet-i Aliyye’nin diğer bölgelerine de uygulanmasına karar verilmiştir. Ancak ilerleyen süreçte yeni teşkil edilen vilayetlerden istenilen sonuçlar alınamadığı gibi Tuna vilayetinin varidatında dahi gerileme görülmeye başlanmıştır. Bunun niçin böyle olduğuna dair düşüncelerini açıklamak üzere bir makale kaleme alan Ziya Paşa, anlaşıldığı kadarıyla bu nizamnamenin gereğince uygulamaya geçirilen merkezileşmeyi eleştirmekte ve uygulamadaki sorunların kaynağı olarak bunu göstermektedir. Ona göre, her bir ferdin kendine özgü bir yaratılışı ve farklılığı olduğu gibi, kavim ve toplumların da böylesi bir farklılığı söz konusudur ki bu farklılık, onların idare tarzları için dahi dikkate alınan bir gerçekliğe işaret eder. Bir başka deyişle, her cemiyetin nizamının, onların kendi usullerine ve milli adetlerine uygun olması gerekmektedir. Ziya Paşa’ya göre, işte bundan dolayı Avrupa devletlerinin hiç birisinde kanunlar ve nizamlar birbirinin aynı değildir. Şu halde Osmanlılar da kendilerine has bir ümmet olduğu ve onların memleketlerinin ahalisinin ahlak ve âdetleri başka

³⁸⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 38”.

iklimlerdekilere benzemediği için, onların kanun ve nizamlarının da kendilerine göre olması iktiza eder. Ancak Ziya Paşa'nın kaydettiğine göre, Devlet-i Aliyye'de nizam ve kanunlar taşraya vakıf ve oraları söz konusu bağlamlarda bilen kimseler tarafından yapılmamaktadır. Babıali'nin bu bağlamda kaba bir merkeziyetçilikle malul olduğunu vurguladıktan sonra Ziya Paşa, yapılan tek bir nizamın hem Bağdat ve Erzurum valilerini hem de Bosna, Girit, Yanya ve Trablusgarp valilerini eşit şekilde uygulamaya memur ve mecbur ettiğini belirtir. "Halbuki", der Ziya Paşa;

"...mesela Bağdat'ın mevkiine ve ahalisine mutabık ve muvafık olan bir şey Bosna ve Girit ahalisine uyamaz ve kezalik Tuna vilayeti dairesince medâr-ı salah olan bir hareket Erzurum ve Aydın ve Trablusgarp cihetlerine tamamıyla muzır olabilir."³⁸⁷

Bahsettiği türden merkeziyetçilik eleştirisine bir diğer örnek olarak tuz inhisarını ele alan Ziya Paşa'ya göre, "Bundan Fransa Devleti senede bir milyon varidat alıyor; biz ne duruyoruz" denilerek tuz inhisarı uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulamayla, önceden bir kıyyesini on beş yirmi paraya alan ahali aynı tuzu dört kuruştan on kuruşa kadar değişen pahada almaya mecbur kalmış ve bu ödemeyi karşılayacak durumda olmayanlar ise yemeklerini tuzsuz yemek zorunda kalmıştır. Tuz tüketiminin bazı bölgelerde sifra inmesi oralarda türlü hastalıkların zuhur etmesine ve ahalinin binlerce hayvanının da telef olmasına sebep olmuştur. Söz konusu tuz inhisarı bazı Avrupa devletlerinde de uygulanmaktaysa da Ziya Paşa'nın belirttiğine göre, oralardaki vergi oranları Osmanlı uygulamasındaki gibi ağır olmadığından tabanda bu şekilde hissedilmemekte ve böyle kötü sonuçlar doğurmamaktadır.³⁸⁸

Esasen Ziya Paşa, Fransa ve Avusturya örneklerinden tercüme edildikten sonra bazı kısımlarında değişiklikler yapılarak Osmanlı örneğinde tatbik edilen Vilayet Nizamı'nın devlete faydalı birçok bendinin bulunduğunu kabul etmektedir. Fakat yine onun tespitine göre, bentler kaleme alınırken daha çok Tuna havalisi ve ahalisi baz alınarak yazılmış; bu anlamda Anadolu, adalar ve eyalât-ı mümtaze bölgelerinin özel konumları dikkate alınmamış, bu da uygulamada beklenen etkinin aksini ortaya çıkarmıştır. Bundan başka, nizamın başarıyla tatbiki için elzem olan kalifiye memur kaynağı bakımından da yetersizlik, Ziya Paşa'nın işaret ettiği sorunlardan bir diğeri

³⁸⁷ "Hürriyet Gazetesi Sy. 42".

³⁸⁸ "Hürriyet Gazetesi Sy. 42".

olmuştur. Öte yandan Vilayet Nizamnamesi gereğince oluşturulması öngörülen idare meclisi, hukuk temyiz meclisi, cinayet meclisi, ticaret meclisi, deavi meclisi gibi birtakım meclisleri ile bunlara aza seçimi sadece vilayet merkezleri için değil, hatta sancak ve kazalar için dahi öngörülmüştür. Burada ise, Ziya Paşa'nın tabiriyle *Trabzon Marsilya'ya, Bosna dahi Bohemya'ya kıyas edilmekle*, söz konusu halklar arasındaki maarif bakımından farklılık göz ardı edilmiştir. Halbuki, yine onun belirttiğine göre, Osmanlı hakimiyetinde öyle sancaklar vardır ki oralarda Müslüman olsun gayrimüslim olsun okuma yazma bilen insan çok seyrek olup Vilayet Nizamname'sinden bir anlam çıkarımında bulunabilecek insan sayısı bir ya da ikiyi geçmez durumdadır. Bundan başka, bu meclisler için taşrada seçim yapacak olan ahalinin çoğu arazi sahiplerinin kiracısı ya da nüfuz sahibi olan tefecilere borçlu kimseler durumundadırlar. Dahası, hükümet memurları da *ashâb-ı irtikaba hamî olarak* ahalinin ehli namus kimseleri seçmek istemeleri halinde onları hapis vb. ile korkutarak engel olduğundan; nihayetinde bu ahalinin seçtiği kimseler *kendilerini sülûk gibi emmekte olan* kimselerden başkası olmamıştır. Sonuç olarak, Ziya Paşa'ya göre, şeklen ne değişiklik yapılırsa yapılsın eski fenalık ve zulümlerin *kemâfissâbık* devam ettiğini anlamak için Anadolu ahvaline şöyle bir göz gezdirmek yeterlidir.³⁸⁹ Özetle Ziya Paşa, Avrupa'da böyle meclislerin ve seçimlerin varlığını doğru bulmakla birlikte, bunun ora halklarının maarif bakımından yükselen seviyeleriyle mütenasip olduğu için iyi sonuçlar verdiğini belirtmektedir. Orada ahali okur yazar ve seçeceği adamı fayda-zarar getirisi ekseninde değerlendirebilecek durumdadır. Bundan başka orada ahali, fahiş faizle bir kişiye borçlanmak zorunda değildir. Ancak Ziya Paşa'nın maarif vurgusundaki kastı bugünkü popüler algıdaki "eğitim şart" anlayışına dayanmamaktadır. Bu bağlamda kastının daha iyi anlaşılması adına o, sonraki satırlarda şu cümlelere yer vermektedir:

"Bu tafsilattan murad mülkün ıslah-ı ahvâli için halkımızın Avrupalılar derecesinde terakki-i maarifine intizar manasına olmayıp, onlar (Avrupalılar) için yapılmış olan kavanînin bugün bize tatbiki mümkün olamadığını göstermektir. Yoksa bizde vilayat nizâmâtı derece-i idrakimize göre yapılsa ve bundan halkın istifadesi hayırhâhâne iltizâm olunsaydı, pek çok müessir nâfiyası meşhur olmak mukarrer idi. Şüphesiz ki vilayat nizâmâtı Tuna dairesinde pek çok semere gösterdi. Lakin o semereler Midhat Paşa gibi bir mukaddem ve muktedir müşîr-i gayret-semîrin himmetiyle

³⁸⁹ "Hürriyet Gazetesi Sy. 42".

meydana gelmişti. Ne zaman ki yuvadan kuş uçtu, yumurtalar cılk olmağa başladı. Halbuki nizam yine o nizam, memleket yine o memleket.”³⁹⁰

Borçlanmaya gidilmesine yani istikraz alımlarına hemen daima karşı çıkan Ziya Paşa, 14 Haziran 1869 tarihli makalesinde yine bu konuya atıf yapmakta ve “Şu yere geçesi istikraz menbaı kapanamadı gitti. Bu günlerde yine on beş milyon franklık bir borç alınacağı işitilir.” ifadeleriyle tenkit etmektedir. Yeni Osmanlıların bunca haykırışının duyulmamasına kızan Ziya Paşa, öfkesini bir beyitle ifade etmektedir:

“Lekad esma’te lev nâdeyte hayyen
Ve lakin lâ hayâte limen tunâdî”³⁹¹

Ziya Paşa, Devlet-i Aliyye’nin küçülmeye başladığı dönemlerden beri devlet erkanının adeta yerlerine sığamaz olduklarını söylemekte ve resmi makamlardaki zevat tarafından yaptırılan inşaat ve bitmeyen tadilatları gereksiz bir masraf kalemi olarak gördüğünden daima eleştirmektedir. Ona göre, Lale Devri’ndeki İbrahim Paşa’nın Kağıthane köşklerinden başlayarak şimdiki döneme gelinceye kadar azamet ve eğlence için yapılan binaların hesabı tutulsa, bu *inşaat budalalığının* devletin zenginliğini nasıl harap ettiği ortaya çıkar. Ziya Paşa’nın kaydettiğine göre, “şimdi dahi biçare Anadolu³⁹² ahalisini gübreler üzerinde yatmaya mecbur eden Babıali ricali bir yerlere sığışamıyor.” Sonbahardan itibaren *kapının* tadilata girip boyanmakta olduğunu, camları çerçevelerinin değişmekte olduğunu ve Babıali’deki Divan-ı Ahkam dairesinin yanından bir kat daha çıkılmaya başlandığını kaydeden Ziya Paşa bu duruma karşı düşüncelerini de yine bir beyitle dile getirmektedir:

“Bünye-i devlet esâsından yıkıldı neyleyim

³⁹⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 42”.

³⁹¹ Arapça beyit, anlamı: “Eğer bir canlıya seslensedydin sesini muhakkak duyururdun, fakat senin seslendiğin kişide hayat yoktur” “Hürriyet Gazetesi Sy. 51” (14 Haziran 1869).

³⁹² Anadolu’daki ahali hakkında üzüntülerini sıklıkla dile getiren Ziya Paşa, Hürriyet’in 24 Ocak 1870 tarihli 83. sayısında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Anadolu kıtasının yek nazarda ahvâl-i umumiyesini görmek için illet-i cüzzama mübtela bir hasta tasavvurla, bu hastayı bir de koluna nüzul isabet etmiş ve onun üzerine hummâ-yı daimiye dahi tutulup vücudunu kehle boğmuş farz etmelidir. Anadolu’nun bâis-i harâbîsi olan vergi ve rüsûmât tamamıyla illet-i cüzzâma benzer ki vücudu yiyip çürütür ve Babıali’nin mültezimi olan çetsiz petsiz idare-i memleket dahi aynıyle nüzûle müşabihtir ki âzâ-yı vücûdu hareketten muattal kılar. Ve yerli derebeyleri -ki âzâ-yı mecâlis ve vücûh ve erkân-ı memleket ve ümerâ-yı aşâir ve memurin-i mülkiye ve ecnebi konsoloslarıdır- bunlar dahi kehleler bir vücudu istilâ ettikde nasıl yiyip bitirirlerse bi-tbkîhi Anadolu’yu tedric ile mahvetmektedirler.”

Gerçi âbâd oldu ammâ bir takım virâneler”³⁹³

Hizmet-i askeriye ve bunun uygulanışı ile ilgili de birtakım tenkitler ileri süren Ziya Paşa, Yeni Osmanlılar olarak her ne kadar kışlalarda ikamete dayanan daimi askerlik modeline taraf olmasalar da Avrupa devletlerindeki cari usul bu olduğundan Osmanlı devletinin de buna misliyle mukabele etmek durumunda olduğunu kabul etmekte olduklarını belirtmektedir. Ancak Ziya Paşa, bu konuda Osmanlı tebaası gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında bir adaletsizlik olduğunu öne sürmektedir.

Öncelikle askerlik hizmetine katkının bedenen ya da malen yapıldığını belirten Ziya Paşa’ya göre, bedenen yapılan malen yapılandan çok daha farklıdır ve farklı sonuçlar doğurmaktadır. İane-i askeriye vermek suretiyle askerlik vazifesini malen yerine getiren gayrimüslimlerin birçok bakımdan daha avantajlı olduklarını kaydeden Ziya Paşa, bu durumun *adl ü müsavata* aykırı olduğunu beyan etmektedir. Ona göre, askerliğin fiziksel koşulları çok zorlu olduğundan her şeyden evvel bu insan kaynağı bakımından Müslüman nüfusun büyüme ve zenginleşmesinin aleyhinde tesirler göstermektedir. Öte yandan, cari olan kura usulünde, askerlik hizmeti karşılığı gayrimüslimlerin ödediği iane ücreti senelik kırk kuruş gibi cüzi bir rakam iken, Müslüman tebaadan kurası çıkan ve bedel-i askerî vermeyi tercih eden birinin ödemesi gereken miktar ise elli ile yüz altın arasında değişmektedir. Ziya Paşa bu durumun da adaletsizliğin göstergelerinden biri olduğunu ileri sürmektedir.³⁹⁴

Gayrimüslimlerin de askere alınması gerektiği görüşünü savunan Ziya Paşa, bunun devlet için öngörülen hiçbir zararı olmayacağını kaydetmektedir. Ona göre, ‘Hristiyanları silah tutmaya alıştırmamak gerek’ şeklindeki kaygının dönemi geçmiştir ve bir anlam ifade etmemektedir. Ziya Paşa, Hristiyanların tek cins ve mezhepten olmadıkları için birleşip Osmanlı’ya isyan etmelerine ihtimal olmadığını, bilakis Rumlarla Ermenilerin veya Katoliklerle Protestanların aralarındaki husumetin İslam’a olan adavetlerinden az olmadığını belirtmektedir. Esasen Ziya Paşa, gayrimüslimlerin, Tanzimat’tan sonra artık İslam’a karşı bir adavet beslemelerini gerektirecek bir durumun da kalmadığını sözlerine eklemektedir. *Adavet-i diniye* bahsinin eskide kaldığını, çünkü eski *asrın iktizasınca* Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlerin, hukuki hakları mahfuz olmakla birlikte,

³⁹³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 51”.

³⁹⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 53”.

medeni anlamda Müslümanlardan aşağı bir konumda buldukları doğrudur. Söz gelimi onlar, *millet-i mahkûme* hükmünde olduklarından, İstanbul'da ata binip gezemezler, yolda İslam'dan biriyle karşılaşırsa kaldırımdan inip yol vermeye mecbur olurlar, İslam'a mahsus olan kisveyi giyemezler ve evlerini Müslümanların boyadıkları renklerde boyayamazlardı. Bu halin doğal bir sonucu olarak kalplerinde Müslümanlara karşı bir adavet söz konusu olabilirdi. Ancak Tanzimat'la birlikte müsavat ilan edildiğinden bu hallerden eser dahi kalmamış olup, dolayısıyla da din kaynaklı bir adavet kaygısına yer yoktur. Gayrimüslimler artık birçok yüksek memuriyetlerde dahi yer alabilmektedirler. Dahası sefaretlerin, yani Avrupa'nın desteği de arkalarında olduğundan onların geldikleri görevlerden kolaylıkla azli veya sürgünleri de söz konusu olmamaktadır. Şu halde, gayrimüslim tebaanın İslam'a karşı dinî bakımdan bir adavet hissetmesi için bir neden kalmamıştır. Dolayısıyla Ziya Paşa, onların da asker yazılmalarında ve silaha alıştırılmalarında bir beis görmemektedir.³⁹⁵

Tüm bunların haricinde Ziya Paşa, “tebaasından kendi mezhebinde olmayanları hizmet-i askeriye almaya kaidelerini dünyada biz icâd etmeyeceğiz.” düşüncesindedir. Fransa'nın kırk yıldır Cezayir'deki Müslümanlardan asker yazmasını, İngilizlerin İrlandalı Katoliklerden ve Hintlilerden asker yazmalarını, Rusya'nın ise Kırım Tatarlarından, Lehlilerden, Gürcülerden, Dağıstanlı ve Çerkeslerden asker yazmasını örnek göstererek şöyle sormaktadır Ziya Paşa: “O devletlerde bizim vükelanın akli erdiği kadar iş düşünecek adam yok mu? Onların hepsi mecnun da yalnız akıllı bizim vükela hazerâtı mı?”³⁹⁶

Babali'ye hemen daima muhalif görünen Ziya Paşa ve tabii ki Yeni Osmanlılar, zaman zaman hükümete destek cümleleri de kurmuşlardır. Örneğin 5 Temmuz 1869 tarihli Hürriyet gazetesindeki makalesinde Ziya Paşa, iki konuya dair bir süredir İstanbul gazetelerinde görülen değişim haberleri eğer sözde kalmaz ve fiiliyata dökülürse Yeni Osmanlıların bu gelişmeleri alkışlamaya hazır olduklarını ilan etmiştir. Söz konusu bu iki değişim hamlesinden ilki yabancı imtiyazlarının kaldırılması meselesidir. İstanbul'dan

³⁹⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 53”.

³⁹⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 53”.

gelen haberlere göre Babialı idaresi bir süredir bu yolda girişimlerde bulunmakta ve hatta *düvel-i mütehâbbeden* bazılarının onayını almış, diğerlerini de iknaya çalışmaktadır.³⁹⁷

Ziya Paşa'nın hükümete desteğini sunduğu ikinci gelişme ise eğitimdeki reform girişimleridir. Buna göre ilim ve maarifin ilerlemesi ve yayılması için halihazırdaki eğitim müfredatı Maarif Nezareti bünyesinde yeniden değerlendirilecek, başlangıç olarak yedi adet rüşdiye mektebi inşa edilecektir. Ziya Paşa esasen bu hususta oldukça dertli olup, yapılacak hemen her türlü reformun destekçisi olabileceği izlenimini vermektedir. Onun tespitlerine göre Osmanlı sisteminde eğitim son derece verimsizdir ve çocuklar altı yaşından itibaren mahalle mektebinde birkaç sene boyunca eğitim almalarına rağmen sonunda sadece *zaten harekeli* olan Mushaf-ı şerifi düzgünce okuyabilmektedirler. Ancak aynı çocuklar söz gelimi bir gazete okuyamamakta, iki satırlık bir tezkire yazamamakta ve mesela düşüncelerini kağıda dökme becerisi geliştirememektedirler. Halbuki Ermeni, Yahudi ve Rum çocukları mektebe girdikten altı ay sonra bile kendi lisanında gazete okumaya ve mektup yazmaya başlamaktadırlar. İkinci senelerinde ise hesap ve coğrafyadan temel meseleleri öğrenmektedirler. Ziya Paşa şöyle devam etmektedir: “İmdi bizim çocukların fitrat ve fetanetçe bir eksiklikleri mi vardır ki onlar gibi tahsil-i fevâid edemiyorlar? Hayır, çocuklarda hiç kabahat yoktur. Yolsuzluk bi'l-cümle usûl-i tahsilindir.”³⁹⁸ Ayrıca Ziya Paşa'ya göre, terbiye ve intizam bakımından da gayrimüslim mektepleri ile bizimkiler arasında *fark-ı azim* vardır. Beyoğlu, Galata, Samatya, Fener gibi gayrimüslim nüfusu çoğunlukta olan yerlerdeki çocukların mektebe gidiş gelişlerindeki tavır ve hareketlerine dikkat çeken Ziya Paşa, onları bu anlamda son derece intizamlı, şamata ve gürültüden uzak bulur. Ancak bizim mekteplere baktığında Ziya Paşa, yukarıda verdiği fotoğrafın karşı resmini şu cümlelerle çizer: “...mektepten azad olur olmaz tımarhaneden bir sürü deli boşanmış gibi birbirini ite kaka bir kere sokağa fırlarlar. Onları bu halde gören, koğandan taşra uğramış bir sürü arı zanneder.”³⁹⁹ Çocukların nizamsızlık içinde büyüdüğü için ilerideki hayatlarında da hep bir nizamsızlık içinde yaşadıklarını belirten Ziya Paşa bu durumu, bahsettiği terbiye kalitesine bağlar.

³⁹⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 54” (05 Temmuz 1869).

³⁹⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 54”.

³⁹⁹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 54”.

Mevcut eğitim sistemini tenkit eden Ziya Paşa, öğretmen kalitesinin de son derece düşük olduğunu kaydetmektedir. Ona göre, mektep hocalarının da çoğu taşralı olup medrese eğitimini dahi bitiremeyen kimselerden oluşmaktadır. Onların çoğu harekesiz yazıyı okuyamaz haldedirler. Coğrafya ve matematik gibi ilimlerden haberdar dahi değildirler. “Farz edelim ki”, der Ziya Paşa, “şimdi Meclis-i Maarif mektep hocalarını imtihan etmek istese ve yalnız ‘İngiltere ve Amerika ne demektir’ ve ‘seksen dokuzla doksan altı ne eder’ diye sorsa eğer yüz hocadan beşi doğruca cevap verirse taaccüb ve teşekkür olunur.”⁴⁰⁰ Ziya Paşa biraz daha ileri giderek, mektep hocalarından sonra, Selatin Cumalarında kürsünün başına geçen hoca efendilerin durumunun dahi vahim olduğunu ileri sürmektedir. Bu hocalara da yukarıdaki gibi suallerde bulunulsa “bizim tevaggulümüz Arabî iledir, bunlarla iştigâlimiz yoktur” cevabı alınır. Ancak Ziya Paşa’nın esas gariptediği yer şurasıdır ki bu mazereti öne süren hocalara “madem ki tevaggulünüz Arabî iledir, bari şunun manasını bize söyleyiniz” denilerek ellerine *el-cevaib* gazetesi verilse, bu sefer de “bu Arapça fasih değildir” veya “mütalaa olunmadıkça meal çıkmıyor” gibi cevaplar verirler. Ziya Paşa’nın tespitine göre bu hocalar, tâbi oldukları devletin emir ve fermanlarını dahi okuyup anlayacak düzeyde değildirler. Şu halde Ziya Paşa sormaktadır:

“ ‘Siz nenin âlimisiniz? Eğer sizin ilminiz nasara yensuru, mübteda haber, istiare, cinas, gibi ıstilahât-ı ulûmu öğrenip (...) ve kendi milletinizin lisanını ve nahv ü sarfını bilmemek ve o lisanda okuyup yazamamak maddelerinden ibaret ise bu kadcık şey iftihara değmez’ dense acaba hoca efendi insaf eder mi? Ancak bizim hoca efendiler mantık okurlarken bir gizli mesele öğrenirler. O da şudur ki ne zaman hasm-ı behhâsı ilzâmdan aciz olursa ‘sus, kafir oldun!’ sözünü söyler, mugâlatayı basar, hasmı dahi nâçar sükût eder.”⁴⁰¹

Ziya Paşa bu bağlamda tahsil usulünü iyileştirecek adımları atması için hükümetin arkasında olduklarını beyan ederek bazı mutaassıpların buna karşı çıkabileceklerini ve hatta “çocuklara evvelki gibi elifba okutmayıp Frenkçe okutacaklarmış ve herkesi kafir edeceklermiş” demeye başlayacaklarını öngörmektedir:

İşte hükümete bu meselede lazım olan asla bu köftehorlara kulak asmayıp azimetinde sabit durmaktır. Zira bu bir meseledir ki millet-i İslamiye’nin hayat ve mematı ona mütealliktir. Koca

⁴⁰⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 54”.

⁴⁰¹ “Hürriyet Gazetesi Sy. 54”.

bir milletin selamet ve saadetini istilzâm edecek bir teşebbüsü öyle birkaç nâdân-ı bî-iz'ânın laklakası endişesiyle terk ü feda etmek millete ihanet-i uzmâdır.”⁴⁰²

Ziya Paşa'nın Babıali'ye ve *vükelâ-yı hâzıraya* eleştirisi oklarını yönelttiği bir başka husus İstanbul içinde bir şehir postası kurulacağına dair aldığı haberlerdir. Ziya Paşa “bu babda bize vasıl olan malumat mukârin-i sıhhat ise” kaydını düştüğü habere dayanarak, hükümetin söz konusu posta teşkilatı için şube açmayı düşündüğü mahallerden yola çıkarak yorum ve eleştiride bulunmaktadır. Ona gelen habere göre söz konusu posta teşkilatı İstanbul, Boğaziçi ve Üsküdar taraflarının tamamını kapsamayıp yalnız Galata, Beyoğlu, Kadıköyü, Büyükkada, Büyükdere, Tarabya, Yeniköy, Beşiktaş mevkilerine mahsustur. Babıali'nin bu tercihinde görülmektedir ki posta şubelerinin açılmasının düşünüldüğü yerler özellikle gayrimüslim nüfusun yoğunlukta olduğu yerlerdir. İşte Ziya Paşa bu noktada itirazını öne sürmektedir.⁴⁰³ Şehir postalarının Avrupa'nın her şehrinde istisnasız işlediğini ve İstanbul'da da önceden kurulmuşsa da sonradan kapatıldığını belirten Ziya Paşa, haberleşmenin kolaylaştırılması ve ticaret açısından postayı çok önemli görmektedir. Ancak, söz konusu hizmetin ahaliye götürülmesinde bir ayrımcılık gören Ziya Paşa, bunun müsavata aykırı olduğunu ileri sürmekte⁴⁰⁴ ve itirazını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“...Tarabya'dan, Ada'dan bir Ermeni, bir Rum Galata'ya kırk para masrafla mektup göndersinler, Kanlıca'da, Eyüp'te bulunan bir Müslüman İstanbul'a göndereceği bir mektubu mutlaka mahsus adamla ve sekiz on kuruş masrafla göndermeğe mecbur olsun ve ötekilerin şu imtiyazı ve berikilerin şu maşakkati şu mesele-i müsavata esâs-ı politika ittihaz eden devlet-i metbûaları tarafından resmen icra edilsin. Buna ne denir? Adalet böyle mi olur? Yoksa müsavatın manası bu

⁴⁰² “Hürriyet Gazetesi Sy. 54”.

⁴⁰³ 13 Aralık 1869 tarihinden itibaren Postahane-i Âmiri yönetiminde faaliyete geçirilen şehir postasının ilgili kanunda belirtilen 14 şubesi şöyledir: Büyükdere, Tarabya, Yeniköy, Arnavutköy, Ortaköy, Kadıköyü, Büyükkada, Beyoğlu, Galata, Üsküdar, Sultanahmet, Sultanmehmet, Sultanbayezit ve Aksaray. Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *150. Yılında Tanzimat* (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992), 151.

⁴⁰⁴ Hürriyet'tin sonraki sayılarından birine İstanbul'dan gönderilen bir mektupta konuyla ilgili olarak şu ifadeler geçmektedir: “...Mesela Hasköy'den bir adam Eyüp'e mektup göndermek için ta Beyoğlu merkezine veyahut Fener merkezine göndermeli, Halbuki bir kayığa binip karşıya Eyüp'e geçerek işini bitirebilir. Gelelim postahanenin intizam u ahvâline: Bunu uzun uzadıya yazmak sudâ'ı davet edeceğinden nebzesini söyleyeyim. Malumunuzdur ki postahane müdürlüğü Katolik Yaver Paşa'ya verilmiş idi. Bu zat Allah için postahaneyi bir raddede ıslah eyledi ki bir tane İslam memuru görmek için meğer ki taşra müdürlükleri defterine bakmalı. Postalar emniyetsiz bir halde ve her gün eşkıya tarafından urulup yağma edilmekte olmasından, ba'demâ salimen gidip gelmesini bin beşer yüz kuruş mukabilinde üç Çerkes taahhüt eylemiş ve şimdi devlet muhafaza kaydından kurtulmuştur. Bari İstanbul zabıtasını da beş Çerkes deruhte eylese de herkes o soyulmak muhatarasından emin olsa.” “Hürriyet Gazetesi Sy. 82” (17 Ocak 1870).

mudur? Yahut te'lif-i tebaa bu politika ile mi husule gelir? Eğer Müslümanların teati-i muhaberesi vükela-yı hâzıraya bu kadar medâr-ı havf ü telaş oluyor ise taşralarla dahi muhaberelelerini men etmeli ve postalara Hristiyan mektubundan başkası kabul olunmamalıdır. Veyahut daha kolayı bir irade-i seniyye şeref-i taalluk ettirip bütün ehl-i İslam'ın dilleri kesilmelidir.”⁴⁰⁵

Ziya Paşa'nın Babıali idaresini tenkit ettiği hususlardan bir diğeri de yabancı ülke temsilcilerinin Osmanlı Devleti'ni ziyaretlerinde onları iyi karşılamak adına yapılan harcamalardır. Ziya Paşa, *bazı erbâb-ı tedkikin hesabınca*, Fransa İmparatoriçesinin ziyaretlerinde kendisine verilen özel hediyelerin haricinde yapılan karşılama masrafının on milyon frank civarında olduğunu; yine ziyaretleri öngörülen Prusya veliahdı ve Avusturya İmparatoru için yapılacak masrafların bundan az olmayacağını belirterek bunların toplamının hazineye yansımalarının ağır olacağı konusunda uyarıda bulunmaktadır. Onun tespitine göre, yıllık muvazenede sadece misafir ağırlamak için aşağı yukarı üç yüz bin kese açık görünecektir. Ziya Paşa bu hususta küçük bir örnek de sunarak “İmparatoriçenin geçen akşam Beykoz'dan avdetinde asakir-i mevcûde tarafından atılan tüfenklerin fişekleri dört yüz elli bin kuruş olduğu erbâb-ı vukuftan birinin tahkik-gerdesidir” demektedir.⁴⁰⁶ Öte yandan Fransa İmparatoriçesinin İstanbul'u ziyaretinde getirip dağıttığı hediyelerin de bir listesini veren Ziya Paşa İmparatoriçe'nin harcamalarını çok mütevazi bulmuş ve “Fransa'nın servetiyle bizim maliyenin zarureti dahi muvazene ve mütalaa olunursa cûd u sehâda kimin muraccâh ve kendini bilmezlikte hangi tarafından mukaddem olduğu anlaşılır” kaydını düşmüştür.⁴⁰⁷

Ziya Paşa, Ali Paşa'yı bir diplomat olarak yeterince sistematik ve stratejik düşünemediği yönünde de tenkit etmektedir. Ziya Paşa'ya göre on dokuzuncu yüzyılda gelinen noktada artık politika ilmi *eskisi gibi çenebazlıktan ibaret* değildir. Bu yüzyılda politika ile iştilgal edecek kimse öncelikle bu ilimle alakalı diğer alt yapı ilimleri olan tarih, coğrafya, antlaşmalar, hukuk, iktisat ve servet gibi ilimleri okumalıdır. Sonrasında kişi politikaya bilfiil girip *ameliyat dahi görmeli*; bu arada hem kendi milletinin hem de yabancı devletlerin güvenini kazanmalıdır. Ziya Paşa'ya göre politikaya atılacak kişinin yapması gereken son iş de Umur-ı Hariciye Nezareti makamına gelip bir süre de burada öğrenim ve bir tür staj görmelidir. Ziya Paşa'ya göre politikacı kendi devletinin toprakları hangi

⁴⁰⁵ “Hürriyet Gazetesi Sy. 64” (13 Eylül 1869).

⁴⁰⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 72” (08 Kasım 1869).

⁴⁰⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 73” (15 Kasım 1869).

bölgelerdedir, ne tür yerlerdir, buralarda yaşayan halkların meşrep ve ahlaki ne boyuttur, bunların yabancı ülkelerle ilişkileri ne boyutlardadır gibi konularda vukufiyet kazanmalı ve karar alırken dolduruşa gelmeyip enine boyuna iyi düşünerek kararlar almalıdır. Şayet böyle yapmazsa bu kişinin başına, “bizim koca diplomat Ali Paşa’nın şu Mısır meselesinde uğradığı felaketler gelir.”⁴⁰⁸

Esasen Ziya Paşa’nın bu tespitleri yapmasındaki temel sebep, son cümlesinden anlaşıldığı üzere, Ali Paşa’yı Mısır meselesinde kabahatli bulmasıdır. Zira Mısır valisi İsmail Paşa, giderek bağımsızlık yönü ağır basan hareketlerde bulunmaktadır⁴⁰⁹ ve son noktada, Avrupa’ya giderek Süveyş Kanalı’nın açılış merasimi için Avrupalı liderleri Mısır’a davet etmiş fakat *memleketin sahibi olan* Sultan Abdülaziz’i davet etmemiştir. Ancak Ziya Paşa’ya göre gelinen bu nokta sadece bir sonuç olup, valinin bu niyeti çok önceden kendini belli ettiğinden, Ali Paşa’nın buna karşı tedbir alması gerekmektedir. Ziya Paşa’nın görüşüne göre Mısır valisinin yedi sene önce Sultan Abdülaziz’i Mısır seyahatine davet etmesi, daha sonra Mısır özelinde veraset sistemini değiştirmesi, valinin Ali Paşa’ya binlerce kese *kapuyoldaşça ianeler* vermesi, sonrasında valilik unvanını az bularak aziz lakabını almak istemesi ve sonunda hıdiv lakabını alması; yine Mısır idaresinin kendi başına ve kendi namına olarak Avrupa ile istikraz antlaşmaları yapması gibi hamleleri esasında Mısır valisinin niyeti hakkında ipuçları sağlamıştı. Ziya Paşa Mısır valisinin bu hamlelerini işaret ederek Ali Paşa’ya tenkitlerini şöyle ifade etmektedir:

“Valinin bundan muradı ne olduğunu Ali Paşa hissetmedi mi? Eğer Ali Paşa bunların cümlesini pekala bilirdi denilirse niçin vakt ü zamanıyla iktizasına göre hareket etmedi? Ve eğer teşebbüs etti ama beceremedi denirse devletin böyle bir hâl-i buhrânında bu şeyleri beceremeyecek bir adamın o mevkide işi nedir? Yok bunları bilmez idi denilirse öyle bir cahil ve gafilin o mesnedde bulunmasında devlete ne fayda melhuz olur?”⁴¹⁰

Aynı konuya dair kaleme aldığı bir başka makalesinde de Ziya Paşa, Mısır valisinin bugünkü hale gelmesi ve bulunduğu halden geri adım atmak istememesine sırasıyla Fuad

⁴⁰⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 73”.

⁴⁰⁹ Çok daha sonraki makalelerinde Ziya Paşa, açıkça Hıdiv İsmail Paşadan yana bir dil kullanmaktadır ve Hıdiv’in esasen istiklal niyetinde olmadığını kaydetmektedir. Bunun yanında yine o, meselenin büyümesinde Hıdiv’in şayet *bir derece* kabahati varsa bile, Ali Paşa’nın *yüz mertebe* kabahatli olduğunu düşünmektedir. “Hürriyet Gazetesi Sy. 88”.

⁴¹⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 73”.

ve Ali⁴¹¹ Paşaların sebep olduklarını beyan ederek, bu işin tek çözüm yolunun artık Ali Paşa'nın azledilmesi olduğunu belirtmiş ve “Devlet-i Aliyye'ye Mısır eyaleti mi lazım, yoksa Ali Paşa mı?” diye sormuştur. Çünkü Ziya Paşa'nın tespitine göre her ne kadar bu meselede İngiltere saltanatın hukukunu muhafazadan yana ise de Fransa'nın hıdivden yana tavır aldığı görüldüğünden şu halde Babıali'nin Mısır valisini azledebilmesi pek kolay görünmemektedir. Dahası bu yapılmaya cesaret olursa bile, hıdivin derhal buna itaat göstererek Mısır'dan çıkması hiç muhtemel görünmemektedir.⁴¹² Sadrazam Ali Paşa'nın resmi yazısına iki ay kadar cevap vermeyerek Ziya Paşa'ya göre alenen hakarete bulunan Mısır hıdiviyle ilişkiler daha sonra bizzat padişahın Server Efendi vasıtasıyla gönderdiği özel mektup göndermesiyle düzelmiştir. Böylece Mısır hıdivinin Ali Paşa'nın sandığı gibi sıradan bir vali olmadığı ortaya çıkmıştır.⁴¹³

Ziya Paşa, farklı vesilelerle daha önceden eleştirdiği inşaat hususunu İstanbul'da yapımına başlanan yeni bir camii vesilesiyle tekrar eleştiriye konu yapmaktadır. Söz konusu camii II. Mahmut'un zevcesi ve Sultan Abdülaziz'in annesi Valide Pertevniyal Sultan'ın Aksaray'da o tarihlerde inşa ettirmeye başladığı camiidir. Ziya Paşa'nın kaydına göre eskiden kimsenin cami yaptırmaktan başka bir şeye servetlerini sarf edemediklerinden İstanbul'da adım başı camii bulunur hale gelinmiştir. Öte yandan artık İstanbul ahalisinin çoğu namaz kılmayı bırakmış ve ancak beşte biri belki kılmakta olup onların da çoğu hanelerinde kılmaktadır. Bunlara rağmen yeni ve büyük bir camii yapılmasını anlamlı bulmayan Ziya Paşa ilgili tespitlerini ve bir de önerisini şöyle ifade etmektedir:

“Aksaray'ın civarında Laleli ve Yusuf Paşa ve Cerrah Paşa cevâmi'inden mâadâ ufak tefek on beş yirmi kadar cevâmi'-i şerife mevcut iken işbu yeni camiin neye yarayacağı bilinemez. Meğer ki Ramazanlarda sevici hanımlar ile zen-pâre beylerin söyleşmeleri için işe yarayacaktır. Ne olur ki şunun için sarf olunan para ile oraya bir mükemmel hastahane ve bir tarafına da kadınlar için bir dairecik yapılsa idi. Böyle bir esere cennetmekan Abdülmecid Han'ın valideleri muvaffak

⁴¹¹ Ali Paşa'yı kıyasıyla eleştiren ve Sultan Abdülaziz'e pek laf etmeyen Ziya Paşa, bunun tam tersi görüşleri savunan, yani Sultan'ı tenkit ile Ali Paşa'nın savunusunu yapan ve İstanbul'dan gelen bir mektubu Hürriyet'in 82 ve 83. sayılarında *meslek-i bî tarafî ve hakkaniyet icabınca* yayınlamıştır. Aynı sayılarda bu görüşleri tartışmış ve tekzibine çalışmıştır.

⁴¹² “Hürriyet Gazetesi Sy. 76” (06 Aralık 1869).

⁴¹³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 79” (27 Aralık 1869).

olup Yenibahçe’de ihya ettiği hastahaneden umum nâs istifade etmektedir. Bundan başka koca payitaht olan İstanbul’da bir İslam hastahanesi daha var mı?”⁴¹⁴

Bu arada Ziya Paşa padişahı ayrı tutmaktadır. Abdülaziz döneminde hazinenin borcunun dört selefine göre dört kat arttığını kabul ile beraber bunda padişahı suçlu görmemektedir. Çünkü o padişahı muktedir olarak görmemektedir. Ona göre Sultan Abdülaziz tuz ve tütün inhisarından veya vergi zammı ile yeni rüsumattan dolayı ahalinin ne zor hallere düştüğünü, bu durumun da devlet açısından ne zararlar doğurduğunu bilmiş olsa bunlara asla razı olmazdı.⁴¹⁵ Yapılan istikrazlardan Sultan Abdülaziz’in hiçbir payının olmadığını da kaydeden Ziya Paşa, “bunların cümlesi vükela namıyla cism-i devlete sakırğa gibi yapılmış olan hâinlerin fevâid-i mahsusaları için beyinlerinde karar verip yaptıkları mekârihtir; padişahın kat’an sun’u medhali yoktur.”⁴¹⁶

Ziya Paşa’nın *idare-i hâzırayı* en çok eleştirdiği hususlardan bir diğeri de hukuk ve mahkemeler bahsidir. Hürriyet’in üst üste iki sayısında bu konuyu ele alan Ziya Paşa, öncelikle şer’i mahkemelerin eksiklerinin giderilmesi yerine tamamen *tatil* edilmiş olmalarını yanlış bulmaktadır. Ona göre Avrupa’da tedvin edilen Code Napoleon, Code Civil gibi siyasi nizamlar eğer tahkik edilirse görülecektir ki bunlar *mesâil-i esâsiyede* İslam şeriatının mukallitleridirler. Esasen bunlar, Ziya Paşa’nın kaydına göre, Napoleon’un Mısır’ı istila ettiğinde ele geçirdiği *kütüb-i fıkhiye* ile Endülüs’ten alınan kitapların tercüme ve özetlerinden ibarettirler.⁴¹⁷ Ziya Paşa, Babıali’nin yeni mahkemeler ihdası için sebep olarak ileri sürdüğü Osmanlı tebaasının muhtelif mezheplerden oluştuğu ve bunlar arasında hukuk birliği sağlanması hedeflendiği şeklindeki iddiayı kabul etmez. Ona göre bunların hepsi Avrupa’ya karşı ‘bakın biz de sizin usulünüzde hareket ettik’ demek ve dolayısıyla Avrupa’nın övgüsüne mazhar olarak vükelanın makamlarında devamlarını sağlamak gibi basit maksatlara yönelik yapılan *yaldızlı* işlerdir. Bu yüzden

⁴¹⁴ “Hürriyet Gazetesi Sy. 79”.

⁴¹⁵ Ziya Paşa esas suçlu olarak Babıali ve Ali Paşa’yı ilan etmekle beraber, Sultan Abdülaziz’e de zaman zaman hafif eleştiriler yöneltmektedir. Bu bağlamdaki bazı ifadeleri şöyledir: Sultan Abdülaziz’de bu gaflet uykusu ve İstanbul halkında bu maaş hırsı, bu zaptiye korkusu var iken...” “Hürriyet Gazetesi Sy. 98” (06 Haziran 1870).. Öte yandan Ziya Paşa bir başka yazısında şunları kaydetmiştir: “...biz Padişapta yedi evliya kudreti vardır, yahut yedi krala taç giydirir itikadıyla ferîhu’l kalb olan güruhtan dahi olmadığımızdan Sultan Abdülaziz’in evâil-i cülûsundaki hüsn-i niyât ve etvârının tebeddülünü nazar-ı tahsin ile görmeyiz.” Hürriyet Gazetesi Sy. 94 (07 Mayıs 1870).

⁴¹⁶ “Hürriyet Gazetesi Sy. 80” (03 Ocak 1870).

⁴¹⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 85” (07 Şubat 1870).

de Avrupa'yı taklit ile her ne ıslahat yapıldıysa sonu hep kötü bitmiştir. Mahkemelerin kuruluş tarzını da eleştiren Ziya Paşa bu hususta şunları kaydetmiştir:

“Mesela Avrupa devletlerinde mahkemeler hükümetin taarruzâtından ve hakimler azl ü tebdil havfindan masun oldukları halde bizde açılan mahkemeler hükümetin idaresine ve hakimlerin azl ü nasbı vükelanın keyfine verildi.”⁴¹⁸

Avrupa'dan taklit⁴¹⁹ yoluyla alınan hukuk ve nizamların dahi kalitesi düşürülerek alındığını öne süren Ziya Paşa “evet bizde Ticaret Kanunu Fransa'dan alındı ise de aslı ile mukabele bulunduğu halde ne kadar noksanları olduğu görülür” demektedir. Ticaret meclislerini de benzer şekilde eleştiren Ziya Paşa, oradaki meclis azalarıyla Osmanlı örneğindeki kıyaslandığında arada büyük fark olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre esasen, ithal edilen veya yapılan kanun ve nizamlar ne kadar iyi olursa olsun umulan fayda asla sağlanamayacaktır. Bu bağlamda o, gerçek sorunun ne olduğuna dair net bir tespitte bulunmaktadır:

“Bunlardan sarf-ı nazarla, bizde bir âdet vardır ki cihanda mevcut olan en âlâ nizamları biz almış olsak ve âlemde ne kadar erbâb-ı iffet ve istikamet var ise onları toplayıp meclislerimize koysak yine mülkçe mazarrattan gayrı bir semere göremeyiz. O âdet Babıali'nin mehâkim üzerinde olan nüfuz ve müdahalesidir.”

Devlet idaresiyle ilgili olarak kurulan fakat işletilmeyen büyük meclislere atıf yaparak Ziya Paşa, Babıali idaresini bir başka kanaldan daha eleştirmektedir. Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Âli-i Hazâin örneklerini zikreden Ziya Paşa, bunların şaşaalı bir biçimde yapıldıklarını ancak sonra kapatıldıklarını belirterek, bunlarla ilgili olarak “yalnız hazinenin fazla olarak verdiği maaşlarla enzâr-ı âmmede kazanılan rezaletten başka devletçe bir faideleri görüldü mü?”⁴²⁰ diye sormaktadır. “Uzağa gitmeğe ne hacet” diyerek Ziya Paşa, bu konuyu ele aldığı tarihten yaklaşık bir buçuk sene önce kurulan

⁴¹⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 85”.

⁴¹⁹ Her medeniyetin kendine has özellikleri olduğunu başka hususlarda da dile getiren Ziya Paşa Batı dillerinin öğrenilmesinin önemine inanır ancak edebiyat alanında da Batı taklitçiliğine karşıdır. Bu hususu dizelere şöyle döker:

“Kabil mi ede Rasin, Lamartin
Nefî gibi bir kaside tezyin
Mümkün mü Senai vü Ferazdak
Molyer gibi bir tiyatro yazmak
İklimde hükmü yok mu farkın
Vaz'iyeti bir mi garb ü şarkın.”

Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 138.

⁴²⁰ “Hürriyet Gazetesi Sy. 86”, 14 Şubat 1870.

Meclis-i Ahkam-ı Adliye'ye işaret etmekte ve bu meclisin meçhul bir sebebe dayanarak bozulduğunu, daha sonra *enkazına birçok yeni kereste ilave ile* onun yerine Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye yapıldığını belirtmektedir. Bunlardan özellikle Şura-yı Devlet'i ele alan Ziya Paşa buradan hareketle Babıali idaresini tenkide devam etmektedir. Şura-yı Devlet, Ziya Paşa'nın kaydına göre, Fransa'daki *Council d'Etat* ayarında bir kurum olacak ve devletin genel idaresini ilgilendiren büyük işler orada görüşülerek karara bağlanacak, ondan sonra icra için vükelaya arz olunacaktı. Bu Şura'ya her milletten konulan aza ve üyeler verecekleri kararlarda hür bırakılacak ve hiçbirisi sebepsiz yere azil olunmayacaktı. Ayrıca bu meclisin açılışına padişah da katılmış ve nutkunda tebaanın hürriyet hakkını tasdik ederek hükümetin vazifesinin de bu hürriyeti korumaktan ibaret olduğunu beyan etmişti. Ziya Paşa, açılıştaki bu ifadelerin hiçbirinin tahakkuk etmediğini söyleyerek; örneğin Rumeli demiryolunun ihalesi⁴²¹ gibi büyük bütçeli bir işten Şura-yı Devlet'in haberi olmadığını kaydetmektedir. Benzer şekilde Ziya Paşa, Avrupa'yla yapılan borçlanma mukavelelerinin maddelerinin de Şura'da görüşülmesi gerektiği halde bunun söz konusu olmadığını, hatta son istikrazla ilgili olarak, Maliye nazırı Sadık Paşa'nın dahi haberi olmaksızın "hafiyen Sadrazam hazretlerinin himmet-i mahsusalarıyla becerilmedi mi?" diye sormaktadır.⁴²² Özetle Ziya Paşa, devletin önemli işlerinin hangilerinin mecliste görüşülüp görüşülmeyeceğine Sadrazam karar verdikten sonra, bu anlamda yeni meclisler teşkilini göstermelik ve ciddiyetsiz bulmaktadır.

Rumeli demiryolu projesi ile ilgili eleştirilerine Ziya Paşa birden fazla makalesinde yer vermiş ve bu projenin tam bir felaket olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Esasında Ziya Paşa demiryolu yapılmasına karşı değildir ancak Babıali'nin bu projenin ihalesi sürecinde

⁴²¹ Söz konusu ihaleyle ilgili olarak Ziya Paşa bazı tespitlerde bulunmaktadır. Buna göre ihalenin verildiği kumpanya dışında bir başka kumpanya İstanbul'daki vekili kanalıyla Babıali'ye teklif götürmüş ve "aynı demiryolunu iki hat üzerine yani gidiş gelişli yapmak ve diğer müteahhit kumpanyanın yapacağı paranın beşte biriyle yapmak ve yolun idaresini devlete bırakmak" gibi daha iyi şartlar teklif etmiştir. Bu arada söz konusu ilk kumpanya vaat ettiği süre içinde kumpanyayı oluşturamamış ve Babıali'nin mukaveleyi feshetme imkanı doğmuştur. Ancak Babıali yine de bu ilk kumpanyanın süresini uzatarak onunla iş yapmayı tercih etmiş ve "berikinin vekiliyle mülakata bile tenezzül" etmemiştir. "Hürriyet Gazetesi Sy. 86", 14 Şubat 1870. İstanbul'dan gelen bir mektuptan Ziya Paşa'nın aktardığına göre ihaleyi almak isteyen ikinci şirket Brüksel menşeli ve görüşme için İstanbul'a gelen şirket vekili de Mösyö Dubois adlı bir şahıstı. Kayda göre Mösyö Dubois bu konuyla ilgili olarak daha sonra Fransızca bir mektup neşretmiş ve ilgili detayları burada anlatmıştır. Ancak mektup *Fransızca olduğu ve İstanbul gazeteleri ona dair harrf-i vâhid söylemeğe cesaret edemediklerinden* bu mektuptan İstanbul ahalisinin haberi olmamıştır. "Hürriyet Gazetesi Sy. 97" (31 Mayıs 1870).

⁴²² "Hürriyet Gazetesi Sy. 86", (14 Şubat 1870).

çok büyük yanlışlar ve hatta hainlikler yaptığını düşündüğü için bu projeye karşı çıkmaktadır. Bu görüş Hürriyet'teki bir mektupta şöyle ifade edilmiştir:

“Bakınız şu hale ki demiryolu her devletin memalikinini imar ve ahalisini ikdara vesile olup, bizde dahi böyle muntazam bir yolun inşası Rumeli kıtasının ihyasına bâis olacağı mukarrer iken idare-i hâzıranın fenalığı eseri olarak şimdi onun yapılmaması arzusunda bulunuyoruz. Zira yapılmasında yapılmamasından ziyade mahzur görüyoruz.”⁴²³ ⁴²⁴

Babıali'nin bir başka istikraz girişiminden haberdar olan Ziya Paşa, 17 Nisan 1870'de Hürriyet'te yayınladığı makalesinde bu konudaki Babıali tavrını yine tenkit etmekte ve bunun yanında, dikkat çekici bir şekilde, halkın hükümetin eylemlerine karşı sessiz kalışına sitem etmektedir. Bununla birlikte halktan umudunu da kesmiş olduğu söylenemez, bilakis o, gelecekte halkta bir ayağa kalkma halinin görüleceğini düşünmektedir.⁴²⁵ “Ya geçen defa alınan on iki milyon lira nereye gitti; daha senesi

⁴²³ “Hürriyet Gazetesi Sy. 97”.

⁴²⁴ Prof. Dr. Vahdettin Engin'in doktora tezinin konusu Rumeli demiryollarıdır. Bu çalışmanın ulaştığı sonuçlar demiryolu yapım süreciyle ilgili olarak Ziya Paşa'nın muhalefetine haklı olduğunu göstermektedir. Doktora tezinde sayın Engin'in yaptığı saptamalardan bazıları şunlardır: Yahudi asıllı Baron Hirsch o dönemde kasası boş ve itibarsız bir tüccardır. Ancak Davud Paşa kendisine bu teklifle geldiğinde demiryolunun işletmesiyle ilgili olarak Rotschild sermayesini de göstermelik olarak işin içine katar ve güvenilirliğini artırır. Daha sonra Rotschild şirketi bu işten çekilecektir. Demiryolu işletme imtiyazı 99 seneliktir. Mukavelelerin kanun gereğince Şura-yı Devlet'te görüşülmesi gerekirken hemen tasdiki gerektiği ve şura-yı devlette değişikliğe uğrayabileceği endişesiyle üç kişilik özel bir komisyona havale edilmiştir. Daha sonra vükela meclisinde ele alınmış ve burada Ahmed Cevdet Paşa'nın bazı itirazları olduysa da Sadrazam Ali Paşa bunun Rumeli için hayati bir mesele olduğunu ve ertelenmesinin caiz olmadığını söylemiştir. Mukaveleyi genel anlamda kabul eden Cevdet Paşa'nın itirazlarıyla ilgili olarak mukaveleyi yapan Davud Paşa'dan izahat istendiğinde onun içerikten haberdar olmadığı ve bunu bir avukata yaptırmış olduğu ortaya çıkmıştır. Daha sonra Davud Paşa düzenlemeler için tekrar Avrupa'ya gönderildiyse de şartları daha kötü hale getirmiştir. Engin, Cevdet Paşa'nın *Maruzât*'ından aktararak, Baron Hirsch'in mukavelelerin kabulü için bazı Osmanlı paşalarına, Fransa sefaretini baş tercümanına ve Mabeyn-i Hümayun Başkatipliği'ne rüşvetler dağıttığını kaydetmiştir. İnşaata 2 bin km olarak taahhüt eden Hirsch, Rumeli'nin düz ovalarındaki 1279 km'lik kolay ve ucuz maliyetli kısmını tamamladıktan sonra inşaata devam etmek istememiş ve antlaşmadan çekilmiştir. Bu arada Hirsch'in yapımını tamamladığı kısımlarla ilgili olarak kötü malzeme kullanımı kaynaklı bozulmalar ve kazaların yaşandığı henüz üç yıl içinde rapor edilmiştir. Engin'in kaydına göre Baron Hirsch'in bu projeden kazandığı servet meşru ve gayrimeşru olmak üzere 350 milyon frank civarındadır ki böylece kendisi Avrupa'nın sayılı zenginleri arasına girmiştir. Hirsch 1896'da öldüğünde serveti 800 milyon frank kadar olup, bunun 180 milyon franklık kısmını Yahudi hayır cemiyetlerine, 50 milyon frank ise Arjantin Yahudi kolonisine bağışlamıştır. Proje süreciyle ilgili diğer ilginç ve çoğu teessüf ettiren detaylar için söz konusu doktora tezine bakılabilir. Bu arada, Fransızca kaynakları ihmal etmemiş olan Engin'in çalışmasında, Hürriyet Gazetesi'nde bahsi geçen Belçikalı şirket vekili Mösyö Dubois ve onun neşrettiği söylenen Fransızca mektupla ilgili bir bilgiye rastlanmadı. Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*. (İstanbul : Marmara Üniversitesi, Yayımlanmış Doktora Tezi, 1992).

⁴²⁵ Halkın genel anlamda cehaletinin gerçekleri görmesine engel olduğunu düşünen Ziya Paşa, genç nesillerden bu anlamda umutlu görünmektedir. Hürriyet'in 72'nci sayısında İstanbul'dan gelen bir mektuptan aktardığı ifadelerde Ziya Paşa bu bağlamda tıbbiye öğrencilerinin bir tavrını örnek göstermektedir. Buna göre Serasker Paşa, kanuna göre Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri mezun olduklarında kolağası rütbesiyle çıkmaları gerekirken, hazineye ek gelir sağlamak adına bir oldu bittiyle

dolmadı” ifadeleriyle teessüflerini dile getiren Ziya Paşa *idare-i hâziranın* bu hususta ne Avrupa’dan ne padişah’tan ne de halktan utandığını söylemektedir. Onun aktardığına göre esasen sadrazam Ali Paşa,⁴²⁶ “Türkistan’da millet olmadığı gibi efkâr-ı milliye de yoktur; avam denilen halk köpek gibidir” düşüncesindedir.⁴²⁷ Ancak halktan *gözünü açıp da hakikat-i hâli görmeye başlayanlar olursa*, Ziya Paşa’nın yorumuna göre, derhal bir rütbe ve memuriyetle töhmete alınır ve ağzı kapatılır. Şayet yine rahat durmazsa nefy olunur. Her ne kadar halkın maddi şartlar altında ezilmekte olduğundan ötürü başını kaldırmaya mecali olmadığını kaydetse de Ziya Paşa, yine de halka bu bağlamda sitemkar bazı ifadeler kullanmaktadır. O, son birkaç sene zarfında birçok vatansız yere kalebentlik, hapis ve sürgün gibi cezalara çarptırıldığı halde bunların hiçbirine millet tarafından arka çıkılmadığına esef etmektedir. Halktan olan hamiyet sahiplerinin ise bir araya geldiklerinde yalnızca durumdan şikayet etmekle yetindiklerini ve bencilce düşündüklerini söylemektedir. Bu meşrepteki bir halktan ise, Ziya Paşa’ya göre, vükela tabiidir ki utanmamaktadır. Bununla birlikte Ziya Paşa, devletin geleceğine dair öngörü ve korkuları olmakla beraber, halka yönelik umutlar da beslemektedir. O, bu hususta şunları kaydetmektedir:

“Ya bu gidişle devlet ve milletin hali neye müncer olacak? Evet “tamahkar var iken dolandırıcı aç kalmaz” meseline daha bir zaman Avrupa sermayedârânı itmâ’ olunur, ellerinden paraları alınır; milletin de kalan tenceresi, yorganı ve davarı sattırılarak biraz vakit soyulur. Bu da birkaç sene sürer...Daha sonra ne olur? Ne olacak, devletin varidâtını takımıyla Avrupalılar zapt ederler, memâlikinin birçoğu elinden çıkar, kendi de mahvolur gider. Dünya yüzüne gelip giden eski devletler gibi bunun da ismi tarihlerde okunur. Ya bu millet bir gün olup uyanmaz mı ve şu ahvâle

öğrencilerin mezuniyette yüzbaşılık rütbesiyle çıkmalarına karar vermiştir. Bunun üzerine tıbbiyeli öğrenciler *hayli gürültü etmişler*; Serasker Paşa kendilerine “siz devletin vaz ettiği nizama itaat etmez misiniz” deyince öğrenciler, “ederiz, fakat bu nizam bize şamil olamaz. Zira biz mektebe girdiğimizde kolağalık rütbesiyle çıkmak nizamı cari idi. Şimdi devlet bu nizamı tağyir edecekse, onun vaz’ı tarihinden ileriye şumulü olmak mukteza-yı hakkaniyettir; biz hakkımızı talep ediyoruz” şeklinde cevap vermişlerdir. “Hürriyet Gazetesi Sy. 72”.

⁴²⁶ Babıali’de başta Sadrazam Ali Paşa olmak üzere vükelanın yönetim tarzını şiddetle eleştiren Ziya Paşa hükümet üyelerini ilginç şekillerde nitelemektedir. Bunlardan biri de “Babıali’de taht-nişin *ene rabbukumu’l âlâ* olan ilâhât-ı mahz-ı malumât” nitelemesidir ki, “Babıali’de idareyi ele almış *en büyük rabbiniz benim* diyen bilge ilahlar” şeklinde bir anlama gelir. Burada Ziya Paşa, Babıali’deki despot yönetim tarzını Kur’an’dan bir ayete (79:24) atıf yaparak Firavun’a benzetmektedir. “Hürriyet Gazetesi Sy. 92” (24 Nisan 1870).

⁴²⁷ “Hürriyet Gazetesi Sy. 91” (17 Nisan 1870).

sebeplerini mesul tutmaz mı? Evet, milletin uyanması ihtimalin haricinde değildir, lakin zaman ister.”^{428 429}

4.4. Avrupa’dan Dönüş Sonrası Ziya Paşa ve Siyaset

Ziya Paşa’nın muhalif söylem ve fikirlerinin ele alındığı yukarıdaki bölüm bu çalışmanın temel konusu olmakla birlikte Ziya Paşa’nın fikirleriyle eylemleri arasındaki uyum ya da çelişkiye dair bilgi sahibi olmak, onun hakkında daha sağlıklı çıkarımlar yapabilmeyi mümkün kılabilir. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında Ziya Paşa’nın Avrupa dönüşünden sonraki siyasi serüveni hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmesi uygun olacaktır. Ana hatlarıyla kendisinin İstanbul’daki siyasi faaliyetleri ve sonraki taşra valilikleri olarak iki kısımda ele alınacak olan bu bölümde ilgili alanlarda daha önce yapılmış bazı araştırma eserlerden de istifade edilmiştir.

4.4.1. İstanbul’daki Siyasi Faaliyetleri

Avrupa’dan dönüşünden sonra ilk görevi Divan- Ahkam-ı Adliye’de kurulan İcra Cemiyeti reisliği olan Ziya Paşa kısa süre sonra buradan azledilmiş ve hayli uzun süre başka herhangi bir memuriyete alınmamıştır. V. Murad’ın cülusuna kadar, uzun bir süre

⁴²⁸ “Hürriyet Gazetesi Sy. 91”.

⁴²⁹ Halkın esaret ve zillate karşı bu kadar sabırlı ve sükunetli olmasına kızgın olan Ziya Paşa bunu başka yazılarında da dile getirmiştir: “...İşte en korkulacak şey de budur. Zira ağlamayan çocuğa meme vermezler meselince, mademki bizde şu hâl-i esaret ve zillate karşı bu sabr u sükunet vardır, ne hükümetin ne de mil-i sairenin nazar-ı şefkatini celbe istihkakımız olamaz. Eğer hal böylelikle biraz daha mümtedd olursa şüphe yok bir gün gelecek ki memleketimiz düşmanlarımızın eline geçip biz yabancı kalacağız. Çocuğumuz çoluğumuzla esirler gibi düşmanlarımıza hizmetkar olacağız. Gözlerimizden kanlı yaşlar döküp “Eyvah! Vaktiyle niçin davranmadık?” diyerek başlarımızı taşlara uracağız, lakin faydası olmayacak. İşte Lehistan, işte Kırım, işte Dağıstan numuneleri gözümüzün önünde. Bunlar da vaktiyle bizim gibi birer hey’et-i mahsusa idiler; hükümetleri, saltanatları, Babıalileri, Ali Paşaları var idi. Onlar da bizim gibi mübtelâ-yı envâ-ı zulm ü sitem idiler; onlar da bizim gibi sabır ve tahammül ile “ne yapalım, Allah sahibini göndersin” deyu kendilerinden hariç bir sahip gelmesine muntazır oldular. Akıbet Rusya namında bir sahip geldi, halleri şuna müncer oldu. Biz de mi böyle olacağız?” Eyvah, eyvah, eyvah...! “Hürriyet Gazetesi Sy. 93”.

boşta kalan Ziya Paşa'nın⁴³⁰ hayatının bu evresinde şahsi masraflarını karşılamada güçlük çektiği bilinmektedir.⁴³¹

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve yerine V. Murad'ın cülusu esnasındaki hadiselerle ikincinin lehinde olmak üzere bizzat katıldığı rivayetleri birden fazla kaynak tarafından aktarılmıştır. *Mir'at-ı Hakikat* yazarı Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal'i hadisesinde Ziya Paşa'nın Midhat Paşa'nın müşavirlerinden biri olduğunu kaydettiği gibi bir başka eser, Süleyman Paşa'nın *Hiss-i İnkılab*'ı da bu hususu teyit etmektedir.⁴³² Öte yandan, hal' vakasından sonra tahta geçirilen şehzadenin Bab-ı Seraskerî'deki cülus merasiminde hazır bulunan rical arasında “Şura-yı Devlet âzâ-yı sâbıkasından Ziya Paşa hazretleri”nin de adı geçmektedir.⁴³³

⁴³⁰ Âli Paşa'dan sonra sadrazamlık yapan Mahmud Nedim Paşa'yla da arası açılan Ziya Paşa'nın, yeni sadrazamın icraatını da beğenmediği ve hatta Ali Paşa'nın ‘şimdikine kıyasla zemzemle yunduğunu’ söylediği rivayet edilmiştir. Bu rivayetin haricinde bir başka rivayet de Yeni Osmanlılardan Nuri Bey'in ağzından İbnülemin Mahmud Kemal İnâl tarafından aktarılmıştır. Buna göre Nuri Bey Avrupa'dan döndükten sonra bir gün Bayezid meydanında Ziya Paşa'ya rastlamış ve Paşa ona şöyle demiş: “Nuri ne dersin, bugün hiç gidemeyeceğim yere gitmeyeyim mi?” Nuri Bey buna “Senin gidemeyeceğin yer Hicazdır yahut camidir” diyerek cevap vermiş. Paşa bunun üzerine şöyle demiş: “Canım saçmalama; Âli Paşa'nın kabrine gittim. Baş ucunda oturdum. Âli beni affet. Aleyhinde bulunduğumdan dolayı ... yediğimi şimdi anlıyorum, diyerek istid'â-yı afv ettim.” İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul : İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 1/41. Doğrusu Ziya Paşa'nın kurduğu binlerce cümleye aşına olduktan sonra, bu rivayetteki ifadelerin Ziya Paşa tarafından bu üslupta söylenmiş olduğu iddiası bize biraz şüpheli görünmektedir.

⁴³¹ Harabat adlı üç ciltlik şiirlerini bu dönemde yazan şairle ilgili aynı döneme ait bir başka rivayet daha aktarılmıştır. Buna göre şairin maddi sıkıntı içerisinde olduğunu bilen bir misyoner onu evinde ziyaret etmiş ve ondan imzasız bir kitap yazmasını isteyerek kaleminin tesirinden faydalanmak istemiştir. Ziya Paşa'nın bu teklife verdiği cevap Nazım Paşa'nın kaleminden şöyle aktarılmıştır: “Efendi, dedim. Siz beni, paraya dinini, ismini, milliyetini satar bir adam mı zannediyorsunuz?” Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 202.

⁴³² Buna göre hal' günü tahta geçirilecek Şehzade Murad Efendi'nin Bab-ı Seraskerî'ye gidişiyle ilgili bir plan değişikliğini haber vermesi için Midhat Paşa'ya müracaat ediliyor; o da şehzade ile muhabereyi kendisinin değil, Ziya Paşa'nın sağladığını söyleyerek o sırada başka bir odada beklemekte olan Ziya Paşa'yı çağırıyor. Ancak Ziya Paşa kendisinin de Şehzadenin doktoru Dr. Kapolyon vasıtasıyla haberleşme sağladığını söylüyor. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 210-210. Bilgegil'in kaydına göre Ziya Paşa'nın tahttan indirme (hal') vakasına karıştığına dair bilgiler bundan ibarettir.

⁴³³ 2 Haziran 1876 tarihli Vakıf gazetesinden haberi aktaran, Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 218. Mezkur eserde aktarılan diğer rivayetler de şöyledir: Mehmed Memduh'un Mir'at-ı Şuunât adlı eseri de cülus günü Ziya Paşa'nın hızlıca Saray'a gittiğini doğrular ve devam eder: “Kendisine cânib-i Murad Hâniden evvelce Mabeyn Başkitabeti mev'ûd imiş ammâ olamadı.” Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'de kaydettiğine göre cülus günü sabahı Ziya Bey Mabeyn-i Hümayun'a başkatip olarak tayin olunmuştur. Ancak Ziya Paşa'nın alelacele kadim dostu Namık Kemal'in affıyla ilgili irade-i seniyye çıkartılması hususunda baskı yapması Sadrazam Rüşdi Paşa'nın canını çok sıkışmış, bunun üzerine Mabeyn Başkitabeti'ne Sadullah Bey'i nasb ettirmiştir. Vakanüvis Lütfi Efendi de bu bilgileri doğruladıktan başka, Ziya Paşa'nın “açıkta kalan Maarif Müsteşarlığına” getirildiğini kaydeder. Nazım Paşa'nın kaleminden aktarılan Ziya Paşa'nın hatıralarında da bu hususun teyit edildiği aktarılmıştır. Sonuç olarak 4 Haziran 1876'da, cülusun beşinci günü, Ziya Paşa on beş bin kuruş maaşla Maarif Müsteşarlığına tayin edilmiştir. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 222-224.

V. Murad dönemindeki Rüşdü Paşa hükümeti tarafından Maarif Müsteşarlığı'na tayin edilen Ziya Paşa yaklaşık altı ay sürecek olan bu görevi boyunca daha çok Kanun-ı Esasi hazırlıklarıyla meşgul olmuştur.⁴³⁴ Daha sonra V. Murad'ın iyice bozulan ruhsal durumu nedeniyle kısa süre içinde saltanat değişikliği gereği duyulmuş ve II. Abdülhamid'in tahta geçirilmesi için görüşmeler başlamıştır. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey'den naklen aktaran Bilgegil'in kaydına göre, II. Abdülhamid ile Kanun-ı Esasi ve meşrutiyetin ilanını garanti etmesi talebiyle Maslak'ta mülakatta bulunan Midhat Paşa, bu esnada müstakbel padişahın Ziya Paşa'yı Mabeyn'e almasını tavsiye etmiş, o da kabul etmiştir. Ancak II. Abdülhamid, fazla hürriyetperver⁴³⁵ bulunduğu Ziya Paşa'yı bu göreve getirmeyecektir.⁴³⁶ Öte yandan II. Abdülhamid'in cülus hattını önce Midhat Paşa'nın yazdığı, daha sonra Ziya Paşa'nın buna bazı fıkralar ilave ettiği,⁴³⁷ ancak bunların yeni padişah tarafından kabul edilmediği ve nihayetinde hattın Mabeyn Başkatibi Said Paşa tarafından yazıldığı rivayet edilmiştir. İlgili rivayetlere bakıldığında II. Abdülhamid'in cülusunda icracı olan Midhat Paşa'nın en önemli müşavir ve destekçilerinden birinin yine Ziya Paşa olduğu söylenebilir.⁴³⁸

II. Abdülhamid'in saltanatının hemen başında Kanun-ı Esasi'nin hazırlanma işi için bir Meclis-i Umumi kurulmuş ve bu da kendi içerisinde bazı bölümlere ayrılmıştır. Bu cemiyetin azaları arasında Ziya Paşa ve Namık Kemal de bulunmaktaydı. Kanun-ı Esasi hazırlandıktan sonra sonradan çokça tartışılan meşhur 113. maddeye eklenen bir fıkra ile Padişah'a sürgün yetkisi veriliyordu. İşte bu husus, Ziya Paşa ile Midhat Paşa'nın arasını açacak ve Ziya Paşa hiç tereddüt etmeden bu husustaki muhalefetini de ortaya koyacaktır.

⁴³⁴ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 224.

⁴³⁵ Lütfi Simavi'nin *Devr-i İnkılab* adlı eserinden Bilgegil'in aktardığı anekdota göre Ziya Paşa, meşrutiyetçi çizgisinde devam etmektedir. Buna göre Hüseyin Avni Paşa'nın katli ile II. Abdülhamid'in cülusu arasında hararetlenen meşrutiyet tartışmalarından birinde, birkaç kere seraskerlik etmiş olan Namık Paşa'nın meşrutiyeti esasen kabul ile birlikte mecliste Hristiyanların bulunacağından ve özellikle "beytü'l mal"e vakıf olacak olmalarının sakıncalarından emin olamadığı yolunda şüpheler belirtmesine karşı Ziya Paşa sözü alır ve şöyle diyerek tartışmayı kapatır: "Siz beytü'l mâl demekle eğer Hz. Ömer zamanındaki tasavvur ve tefekkür ediyor iseniz, o beytü'l mâl şer'in tahdit ettiği dairenin haricinde hiç kimseden bir şey almaz. Ve zat-ı âlileri gibi bir zâta işte bulunmadığı halde yirmi beş bin kuruş mazûliyet maaşı vermez. Bugün bin nam altında vergileri ve bilhassa meyhanelerden kârhanelerden itfa kılınan resimleri lağv ettirmedikçe ve şimdiye kadar aldığımız maaşları reddederek kendimizi o vaktin memurları derecesine indirmedikçe hazinemize 'beytü'l mâl' demek caiz olmaz". Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 225.

⁴³⁶ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 226.

⁴³⁷ Ziya Paşa tarafından eklenen maddelerden birinin de Saray'daki "bilumum cariyelerin ıtk u âzâd edildiği" maddesi olduğu, Nazım Paşa'nın hatıralarında kaydedilmiştir. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 227.

⁴³⁸ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 228.

Her ne kadar Ziya Paşa ile olan görüşmesinde Midhat Paşa, ilgili maddenin Mabeyn Başkatibi Said Paşa'nın marifetiyle sokuşturulduğunu ve zamanı gelince tadil edilebileceğini söylemişse de Ziya Paşa bu konuda Midhat Paşa'yı hatalı bulmuş ve Süleymanpaşa-zâde Sami Bey'den aktarılan bir rivayete göre Midhat Paşa'ya şunları söylemiştir: “Maksadınızı anlıyorum, istemediğiniz adamları hîn-i hâcette İstanbul'dan teb'îd için siz de o fikrayı tensîb ve tasvîb etmiş olacaksınız, fakat emin olunuz ki ilk evvel size tatbik edilecek.”⁴³⁹ Ziya Paşa, Midhat Paşa'nın bu hamlesini bir şiirle hicvetmekten de geri durmamıştır:

“Ne cesaretle olur münkeşif ebna-yı vatan
Dehşet-âlûd-ı cebânet Ebû meşrutıyyet
Yoksa dünyada nasib olmayacak mı bilmem
Bize nev-i beşerin hakkı olan hürriyet”⁴⁴⁰

Ziya Paşa'nın bu dönemde içinde bulunduğu bir başka faaliyet de Türk-Rus harbinde askere lazım olacak kışlık ihtiyaçları karşılamak için kurulan “Hediye Cemiyeti”ne başkanlık etmek olmuştur. Akabinde bu cemiyet orduya gönüllü asker yazmak üzere “Asakir-i Milliye Cemiyeti” adıyla bir bağlı cemiyet daha kurmuştur. Bu cemiyetin başına geçen “Nazır-ı Umûmî” de yine Ziya Paşa'ydı. Ancak otoriteyi Saray'da ve tek elde toplamak isteyen II. Abdülhamid'in merkezîyetçi hassasiyetleri bütün bunlara ve bu işleri icra edenlere şüpheyle yaklaşmasına sebep oldu. Çünkü her iki cemiyetin kurulması da “irade-i seniyyeye taalluk” etmemiş, yani resmi onayı alınmamıştı. Üstüne üstlük söz konusu cemiyetin Bab-ı Seraskerî'ye bağlanması gündeme geldiğinde gönüllü askerler “biz millet askeriyiz” diyerek resmî ordu emrinde çalışmaya direnmişlerdi. Bütün bu gelişmeler sonunda zaten amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde dahli olanları ve meşrutiyet taraftarı olanları hafızasına kaydetmiş olan II. Abdülhamid hepsini birden olmasa da, sırayla bu isimleri İstanbul'dan göndermeye karar vermiş görünmektedir.⁴⁴¹ Böylece Ziya Paşa'nın İstanbul'dan tekrar uzaklaştırılma vakti gelmiştir. Ancak bu noktada 113. maddeden ötürü araları zaten biraz açılmış olan ve her şartta itirazcı ve

⁴³⁹ Ziya Paşa'nın bu cevabıyla Midhat Paşa'ya izhâr-ı infîl ettiğini belirten Sami Bey'in ayrıca “Ziya Paşa'nın bu tahmin ve mülâhazâtındaki isabet, nüfûz-ı nazarına ve şiddet-i zekasına delil olmakla beraber hakikaten garibdir” diye yorumladığı da aktarılmıştır. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 235.

⁴⁴⁰ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 235.

⁴⁴¹ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 245.

muhafif bir karakter arz eden Ziya Paşa'nın o sıralar İstanbul'dan uzaklaştırılması fikri bizzat Midhat Paşa'ya da cazip görünmüş gibidir.⁴⁴² En nihayetinde Ziya Paşa için başta Berlin sefirliği düşünüldüyse de bir karar değişikliği ile Suriye Valiliği'ne tayin edilmiştir. Böylece Ziya Paşa, ikinci kez Paşa'lık rütbesini almıştır. Ne var ki Meclis-i Mebusân'ın kurulmasının gündemde olduğu bu esnada Ziya Paşa'nın aniden Suriye Valiliği'ne tayin edilmesi haberi İstanbul'da yayılmış ve bu durum halkın tepkisine sebep olmuştur. 11 Ocak 1877 tarihli İstikbal gazetesinden Bilgegil'in aktardığı bir habere göre;

“Payitaht ahali devletlû Ziya Paşa hazretlerini Mebusân Meclisi'ne âzâ intihâb etmek arzusunda bulduklarından, dersaadette kalmasını istirham zımında on beş binden ziyade imzayı havi bir arzuhal yazarak, yakında hak-i hazret-i padişahiye arz edeceklerdir”⁴⁴³

Haber gazetede çıkar çıkmaz durumu öğrenen Padişah II. Abdülhamid, Mabeyn'den Sadaret'e gönderdiği tezkirede Ziya Paşa için Meclis-i Mebusan âzâlığının mümkün olmadığı, bunun kabul edilemez olduğunu bildirmiştir. Çünkü Mabeyn tezkiresindeki ifadeyle “Delâil-i fi'liyye ile sabitdir ki” Ziya Paşa “metbû-ı meşrûu aleyhinde bulunmak seyyiesiyle leke-dâr”dır. Öte yandan Kanun-ı Esasi⁴⁴⁴ ise *leke-dâr* kimsenin mebusluk hakkını kaldırmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid, bu arzusunun esasen kanunun bir emri olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁴⁵ Nihayetinde Ziya Paşa mebus olamamış ve 21 Ocak 1877'de, Suriye Valiliği görevini deruhte ederek İstanbul'dan ayrılmıştır.

4.4.2. Taşra Valilikleri (Suriye, Konya ve Adana)

Ziya Paşa'nın Avrupa öncesi valilikleri ile Avrupa sonrası valilikleri arasında izleyicilerin değerlendirmeleri bakımından farklılıklar gözlenmiştir. Söz gelimi, Ziya Paşa'nın ilk

⁴⁴² Süleyman Nazif “İki Dost” adlı risalesinde Ziya Paşa'nın payitahttan uzaklaştırılmasının Midhat Paşa ile ilgisi bahsinde şöyle demiştir: “Vâ esefâ ki Midhat Paşa da bu hususta dessâs padişah ile hem-fikir ve hem-maksat idi.” Aktaran, Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 245.

⁴⁴³ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 250.

⁴⁴⁴ Padişah Kanun-ı Esasi'nin Ziya Paşa'nın “eser-i himmeti” olduğu yönünde etrafta dolaşan söylentilerden de rahatsız olduğunu belirtmiştir. Bu hususta Bilgegil'in tespit ve yorumları ise şöyledir: “Ziya Paşa, Kanun-ı Esasi'nin müessisi olduğunu iddia etmişse haklıdır. Zira bu uğurda yurt içinde ve dışında katlanmadığı sıkıntı kalmamıştır. Ayrıca ilan edilmiş olan Kanun-ı Esasi'de de Ziya Paşa'nın *kuruculuk* iddia edecek kadar hakkı vardır. Zira Babıali'de Kanun-i Esasi hazırlama komisyonu kurulunca iş sahası dörde ayrılmış, bazı kanunlar ilgili dairelere havale edilmiş; üç farklı kanun için de ayrıca komisyonlar kurulmuştur: Vilayetlerle ilgili kanunları Cevdet Paşa, basınla ilgili nizamnameyi Server Paşa'nın başkanlığındaki heyet hazırlayacak, üçüncü olan ise Kanun-ı Esasi tahririyle meşgul olan komite idi ki bu komite Meclis-i Umumi'nin dahilî nizamnamesini ve intihab nizamnamesini hazırlayacaktı. İşte Ziya Paşa, en mühim bu son iki nizamnameyi hazırlayacak komite üyeliğine getirilmişti.” Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 254.

⁴⁴⁵ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 252.

Kıbrıs mutasarrıflığı dönemindeki performansı bölgedeki yabancı konsolosluk tarafından övülmekteyken, Suriye'deki performansı ise ilginçtir ki bölgedeki İngiliz konsolosluk yetkilileri tarafından fazla liberal olmakla tenkit edilecektir. Gerçekten de Ziya Paşa Suriye bölgesindeki Müslümanlığın çok muhtemel taşralı yaşam ve anlayış tarzı karşısında fazla serbest fikirli kaldığından, bölge Müslümanları kendisine mesafeli durmuştur. Bunun yanında Hristiyan ve Yahudilerin de ekonomiyle ilgili beklentilerini karşılamada yeni valinin çok istekli olmadığı gözlemlenmiştir.⁴⁴⁶ Bölgedeki hem yabancı unsurların hem de önde gelen yerli mütegalibenin alıştığı düzene derhal onay vermeyen bu uyumsuz ve itirazcı yeni vali, kısa süre içinde söz konusu odakların tepkisini çekmiştir. Ziya Paşa'nın "bir tür kibirle yabancı iş adamlarına gereken nezaketi göstermediği", bölgedeki İngiliz Vice Konsül Thomas Jagos'un raporlarına giren onlarca husustan sadece biri olmuştur.⁴⁴⁷ Söz konusu raporları kitabında aktaran Bilgegil, yine aynı İngiliz arşiv raporlarına dayanarak, Ziya Paşa ile Beytu'ddin bölgesindeki bir piskoposun anlaşamadığını ve bölgede tekrar canlanmaya başlayan Maruni-Dürzi gerginliğinin yeni Vali'nin göreve gelmesinden sonra ortaya çıktığını kaydetmiştir.⁴⁴⁸ Özellikle İngiltere'nin Ziya Paşa'nın uzlaşmaz tavırlarından oldukça şikayetçi olduğu, İstanbul'daki İngiliz elçisi Layard'ın 16 Haziran 1877 tarihli Britanya Hariciye Nezareti'ne gönderdiği ve yine Bilgegil'in kitabında aktardığı bir belgede açıkça görülebilmektedir. Bu belgede;

"*kabiliyetsizlik* gösteren Ziya Paşa'nın Suriye Valiliği'nden alınması için Babiali nezdinde defalarca teşebbüste bulunulduğu ve nihayet Ziya Paşa'nın Konya'ya nakledildiği ve Konya Valisi Ömer Fevzi Paşa'nın da Suriye'ye tayin olunduğu"

⁴⁴⁶ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 256.

⁴⁴⁷ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 262.

⁴⁴⁸ 17 Mart 1877 tarihli konsolosluk raporundan aktaran, Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 260. Aynı kaynaktan Britanya'ya bir gün önce gönderilen raporda ise "yeni valinin Mekke pazarlarından kervanlarla Suriye'ye taşınan köle ve cariyelerin satışı nev'inden suiistimalleri yasak ettiği" kaydedilmiştir. Bu ve benzeri durumlar tabiidir ki bölgedeki kurulu düzeni bozmaya yönelik hareketler olarak tepki çekmiş olmalıdır. Bilgegil'in aktardığı diğer İngiliz konsolosluk belgelerindeki raporlar giderek gerçek rahatsızlığın ne olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlara göre: Ziya Paşa hürriyet ve vatanperverlik vasıflarıyla mücehhez, dikkate değer, belki de eşine ender rastlanacak biridir; fakat şu an Suriye gibi bir eyaletin valisinden beklenen *capacity*den yoksundur. Yeni vali, kendi hükümet nazariyesini hemen her meseleye sokmak isteyerek alışılmış şekillerin iptaline gitmektedir. Hareketlerini zaman ve halin icaplarına uydurmayıp, pratik sorunlara daima teorik cevaplar vermektedir. Ziya Paşa, kapitülasyonlara karşı beslediği nefretle tanınmaktadır. Muamelatta müesses usulleri yerine getirmesi gerekirken, tamamen nazarı olan kendi hükümet görüşünü hakim kılmak istemekte; konsolosluk tarafından yabancıların menfaatlerinin müdafaa edilmesi de bir işe yaramamaktadır. Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 265.

İngiltere'ye bildirilmiştir.⁴⁴⁹ Bundan bir gün önce İstanbul'da çıkan, 15 Haziran 1877 tarihli *irade-i seniyye* ise şöyledir:

“Suriye Valisi Devletlû Ziya Paşa hazretlerinin meslek ve harekâtı ehemmiyet-i mahsusa-i idaresiyle mütenasib olmamağla tahvil-i memuriyeti iktiza eylediğinden müşarünileyhin Konya vilayeti valiliğine icrâ-yı memuriyeti ferman buyurulmuştur.”⁴⁵⁰

14 Şubat 1877 ile 17 Haziran 1877 arasında sadece dört ay sürebilen Ziya Paşa'nın Suriye Valiliği'nden sonraki görevi, iradede de görüldüğü üzere Konya'dır. Onun valiliğinde Akşehir Kaymakamı olarak bulunan Bereketzâde İsmail Hakkı'nın kaydettiğine göre Ziya Paşa Konya'da özellikle murabahacılarla sıkı mücadeleye girişmiştir.⁴⁵¹ Yine aynı kaynağın aktardığına göre burada da Ziya Paşa şahsi menfaatlerine resmi vazifesini vasıta etmek isteyen kimselerle daima çatışma halindedir. Öte yandan *Meclis-i İdare-i Vilayet*'e düzenli olarak devam etmeyen âzâlara da öfke duyan Paşa'nın, meclisin kıymetini takdir etmede gaflet gösterenler için “bu halkı evvela sopa ile terbiye etmeli, sonra kendilerine hürriyet vermeli; nafiye yere Avrupa köşelerinde gençliğimizi çürütmüşüz” diyerek teessüflerini dile getirmiştir.⁴⁵² Ziya Paşa'nın her şeye müdahil ve her yanlışa muhalif tavrı neticede Konya'dan da uzaklaştırılmasına tesir etmiş ve Paşa, 11 Mayıs 1878'de son görev yeri olacak olan Adana Valiliği'ne tayin edilmiştir.

Adana Valiliği'ne gelirken Ziya Paşa'nın artık hem bir şair olarak, hem bir Yeni Osmanlı olarak hem de adil bir vali olarak şöhreti her yere yayılmış bulunuyordu. Halk tarafından büyük ilgiyle karşılandığı anlaşılan Ziya Paşa'nın, Adana Valiliği süresince yaptığı icraatlar da karşılaştığı problemler de öncekilerden pek farklı olmamıştır. Çalışmalarını eğitim ve imar alanında yoğunlaştıran Ziya Paşa, Seyhan⁴⁵³ ve Ceyhan üzerindeki köprüleri tamir ettirmiş, yeni bir liman yolu açmış, kazalarla birlikte bir nahiyede bile rüşdiye mektepleri açılmasını sağlamış, böylece eğitim seviyesinin yükseltilmesine

⁴⁴⁹ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 267.

⁴⁵⁰ Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 268.

⁴⁵¹ “Harabat sahibi ünlü şair Ziya Paşa Konya'ya vali tayin olunmuştu; gittim kendisini ziyaret eyledim ve kazaya dair malumat ve gördüklerimi birer birer arz edip anlattım. Pek teessüf etti. Meğer murabahacıları merhum hiç sevmemiş. Murabahacılar hakkında sonraları vilayetten tamimler halinde şiddetli yazılar gelmeye başladı. Bazen olurdu ki bir köylü ile murabahacı arasında diğer bir kazada bir ihtilaf zuhur etse, meselenin halli için her iki tarafı Akşehir'e gönderirdi.” İsmail Hakkı Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1997), 257.

⁴⁵² Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzi*, 258.

⁴⁵³ Taha Toros, *Şair Ziya Paşa'nın Adana Valiliği* (Adana: Yeni Adana Basımevi, 1940), 36.

çalışmıştır.⁴⁵⁴ Bu arada bir ara kendisinin dahi ismini kullanarak *vali namına* rüşvet aldığı ortaya çıkan mühürdarın başını çektiği bir büyük rüşvet şebekesini çökertmiştir.⁴⁵⁵ Bazı yenilikçi uygulamaları⁴⁵⁶ pek takdir görmemişse de mütevazı⁴⁵⁷ ve eşitlikçi⁴⁵⁸ tavırlarıyla halkın sevgisini kazanan Ziya Paşa, bu son görev yerinde, 17 Mayıs 1880 tarihinde, elli beş yaşındayken vefat etmiştir.

⁴⁵⁴ Taha Toros'un adı geçen eserinde aktardığı bir başka anekdota göre, Adana'da Paşa'dan hoşnut olmayan bir takım şahısların yönlendirmesiyle Ziya adında genç bir şair Ziya Paşa'ya bir hicviye yazıp evinin kapısına atar. Bu şiiri okuyan Paşa, derhal failin bulunması için emir verir. İki gün içinde Adanalı Ziya yakalanarak valinin huzuruna çıkarılır. Valinin "Bunu sen mi yazdın küçük?" sorusuna genç şair, "evet" diye cevap verir. Cezalandırılmayı bekleyen gence Ziya Paşa "aferin evladım, sende büyük bir istidat var" diyerek karşılık verir. Adanalı Ziya, beklemediği bu tepki karşısında şaşkın Paşa, "seni tahsil için İstanbul'a göndersem gider misin? Kabiliyetini buralarda körletme" diyerek bu genci iyi bir eğitim alması için İstanbul'a gönderir. Toros, *Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*, 26.

⁴⁵⁵ Ancak "mühürdar kumpanyası" adıyla anılan bu şebekenin çökertilmesi hayli zaman geciktiğinden Ziya Paşa'nın da işin içinde olduğu söylentileri yayılmaya başlamıştır. Bu gibi söylentilere Namık Kemal'in verdiği tepki ise kadim iki dostun birbirlerine olan itimadını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Namık Kemal, damadı Menemenli-zade Rıfat Bey'e yazdığı 16 Ocak 1878 tarihli mektubunda şöyle söylemiştir: "Ziya Paşa'ya dair işittiğin, inandığın, verdiğin malumatın kâffesi hezeyandan ibaret olduğunu temin ederim. Ziya Paşa rüşvet almaz. Suriyeliler, Konyalılar, Adanalılar değil kainat barbar bağırır, emin ol ki yine kainatın söylediği yalandır." Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 299.

⁴⁵⁶ Ziya Paşa Adana'da bir tiyatro binası yaptırmış, İstanbul'dan bir tiyatro ekibi getirtmiş, bazen piyes provalarını izlemeye dahi gitmiştir. Ayrıca hükümet konağında bir Fransızca kursu açmış, İstanbul'dan muallim getirmiş ve memurları sabah mesaiden önce burada bir saat ders almaya mecbur tutmuştur. Toros, *Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*, 24.

⁴⁵⁷ Tayininin sonra Ulu Cami'de kılınacak ilk Cuma namazında kendisi için hazırlanan ipek seccadeye iltifat etmeyip rastgele bir safa girmesi ve müteaddit defalar koza amelesiyle yan yana namaz kıldığının görülmesi, valinin bu özelliğine örnek olarak kaydedilmiştir. Toros, *Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*, 23.

⁴⁵⁸ Her ne kadar liberal ve eşitlikçi davranışlar sergilemişse de Ziya Paşa, aynı zamanda devletçi ve milliyetperver olduğunu da sık sık ortaya koymuştur. Bu bağlamda Osmanlı topraklarında eşitliğin ve liberal uygulamaların aslen gayrimüslimlerin lehine olarak bu eşitliği bozduğuna hükmeden Ziya Paşa, bu durumu engellemeye çalışmıştır. Bu noktada Taha Toros'un aktardığı bir hadise dikkat çekicidir. Buna göre Mersin sahilinde Evkaf'a ait bir arsa müzayedeye çıkarılmış, bölgede başka birçok emlakı bulunan Marumati ismindeki bir Hristiyan'ın burayı da satın almak istemesi üzerine Ziya Paşa bunu istemediğinden Adana'daki zengin Türkleri burayı almaları için teşvik etmiş ancak bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine Ziya Paşa arsanın müzayedesine bizzat iştirak etmiş ve arsayı kaime ile ödeme yapmak koşuluyla satın almıştır. Durumu Evkaf Nezareti'ne şikayet eden Marumati adlı şahıs kendisinin arsayı gümüş akçe ile alacakken valinin işe karışıp memuru tesir altına aldığını ve satışın kaime ile yapıldığını ihbar etmiştir. Ziya Paşa Evkaf Nazırı'nın kendisine ulaşan ilgili tahriratına "böyle güzel istikballi bir yerin ecnebi eline düşmesini idareten ve vicdanen arzu etmediğini, devletin para yerine verdiği kaime senetleriyle arsanın satın alındığını, şayet kaimelerin itibarı yoksa bunu çıkaran devletin de itibarının olmayacağını" bildirerek satın alma işleminin gayesini izah etmiştir. Toros, *Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*, 40.

SONUÇ

İnsanların bir araya geldiklerinde hukukun ortaya çıkmasının doğal olması gibi otorite ve siyasetin söz konusu olduğu yerde de bir muhalefetin doğal olarak varlığından bahsedilebilir. Osmanlı siyasi kültürü özelinde de bu durum geçerli olmuş ancak muhalefet, modern zamanlardaki gibi apaçık bir muhalefet partisi şeklinde tezahür etmemiş, bunun yerine yönetici sınıfın muhtelif aktörlerinin eliyle tezahür etmiştir. Bu siyasi aktörlerin muhalefetleri her zaman açıkça gerçekleşmemiş, aksine çoğu kez Osmanlı siyasi otoritesine kendisini hissettiren gizil/potansiyel bir muhalefet olarak var olmuştur.

İktidarı elinde bulunduran padişahın teoride alabildiğine kutsal ve dokunulmaz görünen karizmasının zaman zaman hayli kırılğan bir özellikte olduğu görülmüştür. Kuruluş döneminden itibaren padişahların gerek hanedan içi gerekse de hanedan dışı unsurlardan gelebilecek muhalif hareketlere karşı teyakkuz halinde olduğu ve hatta potansiyel halde olanlar için bile birtakım tedbirler aldığı, bu çalışmanın özellikle ikinci bölümünde ortaya konmuştur. Esasen birinci bölümde ortaya konan, padişahın ve hanedanın otoritesinin yüceliğine ve kutsiyetine vurgu yapan teorik anlatıların Osmanlı siyasi otoritesince bir inşa faaliyeti olarak olumlanması da devletin aldığı psikolojik tedbirler olarak yorumlanabilir.

Durağan ve donuk olmaktan hayli uzak, son derece dinamik ve değişken bir yapı arz eden Osmanlı siyasi otoritesi, genel kanının aksine, neredeyse hiçbir zaman mutlak bir monarşi olmamıştır. *Toplumsal sözleşmenin yazıya dökülmüş halini arayan gözlerle bakıldığında Osmanlı siyasi kültüründe tabii olarak 1876'daki Meşrutiyet'in ilanı milat olarak görülmekte ve biraz daha geriye bakıldığında en iyi ihtimalle Osmanlı iktidarının o zamanki muhalifleriyle (ayanlarla) bir sözleşme olarak yazıya döktüğü 1808 tarihli Sened-i İttifak gösterilebilmektedir. Ancak özellikle Şerif Mardin'in yön tayin edici makalesi *Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet* ile birlikte Osmanlı siyasi kültürü hakkında revizyonist çalışmaların önü açılmış ve Osmanlı iktidarının yapısı yine onun kullandığı *zımnî sözleşme* kavramıyla izah edilmeye başlanmıştır. Bu zımnî sözleşmenin içinde barındırdığı meşruiyet potansiyeli gerek Osmanlı padişahı gerekse de onun otoritesini sınırlı tutmaya çalışan diğer yönetici elit açısından son derece bağlayıcı olmuştur. Bu zımnî sözleşmenin temelinde ise kuşkusuz İslam hukuku, yani şeriat vardı. Bu açıdan*

bakıldığında Osmanlı tarihindeki isyanlarda yükselen seslerin sıklıkla kurduğu cümlelerden birinin ‘şeriat isteriz’ olması gerçek hukuki anlamına yaklaşmaktadır. Burada David Reynolds’tan aktarılan şu ifade akla gelmektedir: “Güç, bir ilişki olup, mülkiyet değildir.”⁴⁵⁹

Osmanlı tarihinde Tanzimat dönemi birçok açıdan değişme ve yenileşmeyi ifade eder. Devletin Avrupalı güçler karşısında giderek gerilemesi birtakım yenileşme tedbirlerini beraberinde getirmiştir. Söz konusu süreçte idari olarak da modernleşen Osmanlı yönetiminde siyasi otorite giderek daha merkezileşmiş ve idarenin ağırlık merkezi Babıali’ye kaymıştır. Yabancı devletlerle diplomatik ilişkilerin ön plana çıktığı bu dönemde bu alanda kendini kabul ettiren bazı isimler ön plana çıkmıştır ki bunlardan önemli iki isim sadrazamlar Âli ve Fuad Paşalardır.

19. yüzyılın ikinci yarısının başlarına denk gelen bu dönemde Batıdaki gelişmeleri yakından takip eden meşrutiyetçi birtakım Osmanlı münevverleri yetişmiştir. Bu münevverlerin kurduğu muhalif bir grup olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin etkin bir ismi olan Ziya Paşa aktif siyasette bulunmuş, resmi görevler almış ancak kısa zaman sonra sadrazam Âli Paşa ile ters düşmüş, onun politikalarını eleştirmiş ve akabinde kendisine başka resmi görevler verilerek İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır. Sonraki süreçte benzer gelişmeler devam ettiğinden çareyi yurtdışına kaçmakta bulmuş ve orada Namık Kemal ile beraber Yeni Osmanlılar adına çıkardıkları Hürriyet gazetesindeki siyasi makaleleri ile Babıali’ye karşı muhalefete devam etmiştir.

Ziya Paşa her ne kadar bir Tanzimat muhalifi olarak görünmekteyse de aslında muhafazakar bir ilerlemeden yanadır. Esasen o, Tanzimat’ın gerekli olduğuna inanmakta ancak başta Âli Paşa olmak üzere Tanzimat politikalarını uygulayıcı konumundaki kişilerin basiretsiz ve yeteneksiz olduklarını düşünmekte ve bu durumun sadece Tanzimat’ı değil, dolaylı olarak bütün bir devletin varlığını tehlikeye attığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla onun muhalefeti bir bütün olarak Tanzimat’a değil, Âli Paşa özelinde Babıali’ye ve vükelâya karşıdır.

⁴⁵⁹ Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid’in Dış Politikası : Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı/1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 16. Benzer bir ifadeyi iktidarın mahiyeti üzerine çalışmalarıyla tanınan Fransız filozof M. Foucault da bir röportajda kullanmıştır: “İktidar bir ‘şey’ değildir, ilişkilerdir.” Michel Foucault, “İçinde Bulduğumuz Sisteme Mahkum Değiliz”, çev. İlker Kocael.

Diğer yandan Ziya Paşa, Âli Paşa hakkında kullandığı keskin ifadeleri hiçbir zaman Sultan Abdülaziz hakkında kullanmamıştır. Devletin yönetim biçimi konusunda oldukça devrimci sayılabilecek fikirleri bulunan Ziya Paşa, söz konusu Osmanlı hanedanı ve padişah olduğu zaman gelenekçi ve muhafazakar bir tutum takınmaktadır. Bu tavrının ise realist ve psikolojik birtakım sebeplere dayandığı yine onun makalelerinden anlaşılmaktadır. Her şeyden önce o, Osmanlı topraklarında yaşayan ve oradaki yüzlerce yıllık istikrarın gölgesinde var olan nesillerin hanedana bir vefa borcu olduğunu düşünmekte ve bu borcun da sadakatle ödenmesi gerektiğini söylemektedir. Öte yandan realist bir bakışla Ziya Paşa, içinde yaşadığı dönemde Müslüman milletlerin yaşadıkları perişan hali dikkate almakta ve onların her birinin hilafet bağı ile Osmanlı padişahına gönülden bağlı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, şu halde Osmanlı padişahı hilafet bağı dolayısıyla bütün İslam alemini bir arada tutma ve onlara maddi-manevi destek sağlayabilme potansiyeline sahip yegane ve son güçtür. Ziya Paşa bu ve benzeri sebeplerle bütün muhalif söylemini sadrazam Âli Paşa ve Babıali politikaları üzerine yöneltmiş ve eleştirilerini sıralamıştır.

Ziya Paşa'nın sadrazam Âli Paşa ile şahsi bir husumeti olduğu, kendisinin Âli Paşa tarafından Mabeyn Kitabeti görevinden uzaklaştırılması nedeniyle ona karşı büyük bir kin beslediği, muhalefesinde kullandığı keskin dilin buradan kaynaklandığı ve benzeri yorumlar sıklıkla yapılmıştır. Bu konuda öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Âli Paşa'nın Ziya Paşa ile can düşmanı olduğu bizzat Ziya Paşa'nın ağzından teyit edilmiş bir söylemdir. Ancak Ziya Paşa bu düşmanlığın Âli Paşa tarafından başlatıldığını düşünmektedir. Ona göre Âli Paşa, padişahın yanında kendi politikalarını eleştiren Ziya Paşa gibi birinin varlığına tahammül edememiştir. Bu arada söz konusu düşmanlığın biliniyor oluşunun, sonraki araştırmacıların ilgili olaylara ve hatta metinlere bakışını dahi etkilemiş olduğu hususu, Ziya Paşa'nın *rüyasının* ele alındığı bölümde ortaya konmuştur. Gerçekte Ziya Paşa'nın siyasi muhalefedinin içeriği iyice tahlil edilmeden bir genel kanıya dayanarak sonuca varmak hatalı bir yöntem olurdu. Bu nedenle bu çalışmada Ziya Paşa'nın muhalif söylemi ve eleştirileri bütün detaylarıyla ele alınmıştır. Şu kadarı söylenebilir ki zaman, çoğu konuda Ziya Paşa'nın eleştirilerini haklı çıkarmıştır. Kendisinin Rumeli Demiryolları projesi sürecinde yaptığı eleştiriler, Çerkes göçmenlerine dair Babıali politikasına yaptığı eleştiriler ve genel olarak devletin

borçlanma politikasına karşı yaptığı eleştirilerin hemen tamamının daha sonraki tarihsel kayıt ve araştırmalarla doğrulandığını hatırlamak yeterlidir.

Osmanlı hükümetinin dış borçlanma sürecinin hem yüksek faizle temin edilme aşamasında hem de içeride verimli kullanımı hususunda çok büyük yanlışlar içerisinde olduğunu söyleyen Ziya Paşa'nın bu eleştirilerini ısrarla yazdığı tarihlerden sadece 13 yıl sonra Düyûn-ı Umûmiye Teşkilatı'nın kurulduğu da bir gerçektir. Ziya Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin akıbetine dair yaptığı öngörüler, Avrupalı devletlerin Osmanlı toprak bütünlüğünden yana olan politikasının uzun süre devam etmeyeceği ve sıkı tedbirler alınmazsa Osmanlı Devleti'nin parçalanma ile karşı karşıya kalacağı konusundaki endişelerinin haklı olup olmadığı da ilerleyen süreçte ortaya çıkmış hususlardandır. Öte yandan Ziya Paşa'nın mutasarrıflık ve valilik yaptığı görev yerlerinde onu izleyen ve hakkında bilgi veren yerli-yabancı kaynakların şahitliği de farklı araştırmacılar tarafından gün ışığına çıkarılmıştır. Bu kaynaklar, Ziya Paşa'nın aldığı görevlerde başarılı bir profil çizdiği hususunda müttefiktirler. Tüm bunlara göre Ziya Paşa, bütün siyasi varlığını bir kin üzerine bina etmiş muhteris bir politikacı olarak görünmemektedir.

Ziya Paşa'nın ve bir bütün olarak Yeni Osmanlılar'ın taleplerini, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları göz önüne alarak erken ve aceleci bulanlar olmuştur. Bu görüşe göre devlet idaresinin bütün ağırlığını omuzlarında hisseden Âli Paşa'nın sorumluluğu, onu Yeni Osmanlıların düşüncelerine karşı mesafeli durmaya sevk etmişti. Ancak bu, Âli Paşa'nın meşrutiyet ve meclis fikirlerine tümünden karşı olduğu anlamına gelmezdi. Nitekim Şura-yı Devlet'i teşkil etmesi bunun işaretlerindendi.⁴⁶⁰

Geleneksel Osmanlı siyasi kültüründe isyanlar şeklinde başgösteren muhalefet hareketleri son olarak 1859'da Kuleli Vakası denilen hadiseyle tekrar su yüzüne çıkmış ve bundan sonraki süreçte Yeni Osmanlılar eliyle yeni bir muhalefet çizgisi benimsenmiştir. Basın yoluyla kamuoyu baskısı oluşturma temeline dayanan bu yeni muhalefet biçimi Osmanlı siyasi kültürü açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ancak bu tür şiddetten uzak

⁴⁶⁰ Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 36-37. Âli Paşa'nın ölümünden dört yıl önce bir Fransız ziyaretçisiyle yaptığı konuşmadan notlar aktaran Meriç, Âli Paşa'nın politikasını yerinde bulmakta ve onun da bazı gerçeklerin farkında olduğunu ifade etmektedir: "Türkiye değişmeli, âmennâ...Ama bu değişiklik kendi eserimiz olmalı, ağır ağır gerçekleşmeli. Yürümeliyiz, kabul. Acele etmeliyiz, doğru. Ama süratin de bir hududu var. Kazanları patlatmamalıyız. (Challemel-Lacour, *Revue des Deux Mondes*, no. 73, 1867, aktaran Meriç, *Umrandan Uygurlığa*, 36).

yeni muhalefet biçiminin önu çok zaman geçmeden Babıali iktidarı tarafından tıkanmıştır. Bu durum da muhalefet hareketinin yurtdışına çıkmasına sebep olmuştur. İşte Ziya Paşa bu yeni tip muhalefet biçimini en etkin kullanan isimlerden biri olmuştur. Gazetede yazdığı siyasi makaleler İstanbul'da büyük bir karşılık bulmuş ve gazete Babıali hükümetini ciddi anlamda rahatsız etmiştir.

Osmanlı siyasi kültüründe söz konusu muhalefet biçimi yeni bir kanal açmışsa da hakim otorite baskısı bunun devamına izin vermediği gibi dolaylı olarak da siyasi kültürü eskiye döndürme noktasına getirmiştir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in başına gelen şey kendisinden önceki bazı Osmanlı sultanlarının başına gelenden pek farklı olmamış ve o da tahttan indirilmiştir. Bu hadisede Ziya Paşa'nın rolünün olup olmadığı meselesi henüz yeterince açık olmasa da kendisinin Abdülaziz'den sonraki yeni padişahın cülusu töreninde hazır bulunduğu gazete haberleriyle teyit edilmiş bir bilgidir. Bu da belki de Ziya Paşa'nın realist tarafı ile açıklanabilecek bir durum olabilir.

Ziya Paşa'nın muhafazakar bir politik vizyonu olduğu bir açıdan doğru olmakla birlikte belirtmek gerekir ki onun muhafazakarlık anlayışı romantik ve salt teorik görünmemektedir. Seyhan nehri üzerinde kendisini yağmur duasına çağıran ahaliye verdiği cevabın yanında, kendisinin özellikle Kıbrıs, Amasya, Konya ve Adana valilik/mutasarrıflıkları süresince çizdiği profil kendisinin son derece realist ve aksiyoner bir politik gündemi olduğunun delilleridir.

Bugünden bakıldığında Ziya Paşa'nın devrimci mi muhafazakar mı olduğu hususu esasen görecelidir.⁴⁶¹ O, bir açıdan devrimcidir; Osmanlı idare mekanizması için köklü değişimler talep etmiştir. Bir açıdan muhafazakardır; teklif ettiği yeni idare mekanizmasında padişah ve ulema yerlerini korumuştur. Ünlü İngiliz şarkiyatçı Bernard Lewis'e göre Ziya Paşa "hiç de kararlı bir Batıcı değildir."⁴⁶²

Günün sonunda, Osmanlı tarihinde Meşrutiyetçi hareketin başlatıcısı ve miladı olarak görünen Yeni Osmanlılar, ilerleyen süreçte II. Meşrutiyet'in gölgesinde kalmışa

⁴⁶¹ Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'ya gelişleri başta devrimci basın tarafından alkışlanmışsa da çok geçmeden bunların esasen Avrupa'ya karşı ve İslamcı oldukları anlaşılmıştır. Dahası bunlar, Avrupa resmî çevrelerinden bir ilgi ve yardım görmemişlerdir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2002), 284.

⁴⁶² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 138.

benzemektedir. Bunda tabii ki ikinci meşrutiyet sürecinin beraberinde gelen siyasi gelişmelerin etkisi büyüktür.

Diğer yandan II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet sürecine hakim olan ana akım siyasi ağırlığın entelektüel taraftan ziyade askerî tarafta olmuş olması da bu anlamda önemlidir. Ziya Paşa'nın ve Yeni Osmanlıların savunduğu meşveret (parlamento) sistemine giderek daha da yaklaşıldığı ve en nihayet Cumhuriyetin ilanı ile gerçekleştirildiği dönemde, hanedanın konumu ve yeni sistemin seküler yapısı düşünüldüğünde, Ziya Paşa'nın hayal ettiği sistemle örtüşmüştür demek hayli zordur. Aslında bugün Ziya Paşa ve Yeni Osmanlılar'ın entelektüel mirasının hem seküler kesim tarafından hem de muhafazakar kesim tarafından sahiplenilmeyişinin gerekçesi burada gizli olabilir. Ziya Paşa, muhafazakar kesimin istemeyeceği kadar devrimci ve muhalifti. Aynı Ziya Paşa, Osmanlı hanedanı ve İslam dininin devlet idaresindeki konumu hususunda ise seküler kesimin kabule yanaşmayacağı kadar gelenekçi ve muhafazakardı. Belki de bu çıkmazın zorunlu bir sonucu olarak Ziya Paşa bugün, bir siyasi olarak bilinmekten ziyade bir şair olarak tanınıyor.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Mustafa. “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* VIII-XII/14-23 (1974 1970), 51-61.
- Akhisari, Hasan Kafi el-. *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar Osmanlı Yönetim Sanatı = Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Alem*. ed. Kenan Ziya Taş. İstanbul : Doğu Kitabevi, 2011.
- Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”. *Osmanlı*. ed. Güler Eren. 4/40-54. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Akyüz, Kenan. *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1964.
- Apaydın, Mustafa. “Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa”. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1993.
- Arnold, Sir Thomas Walker. *The Caliphate*. London: Routledge and Kegan Paul, 1965.
- Aygun, İbrahim. “Tanzimat Fermanına Bir Tepki: 1840 Tokat Olayı ve Muhassıl Mehmet Hilmi Efendi'nin Öldürülmesi”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/41 (Aralık 2008), 113-135.
- Baştaş, Şerif (ed.). *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı tarihi: Giriş ve Metin: 1373-1512*. Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973.
- Bereketzâde, İsmail Hakkı. *Yâd-ı Mâzi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1997.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. çev. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Beydilli, Kemal. “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/430-433. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Bilgegil, Mehmet Kaya. *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979.
- Brummett, Palmira. “Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion”. *Turkish Studies Association Bulletin* 22/1 (Spring 1998), 91-107.
- Budak, Ali. *Ziya Paşa'nın İroni ve Parodi Şaheseri Zafername : Çağdaş Kuramlarla Bir Satir Analizi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Cabiri, Muhammed Abid. *Arap Siyasal Akli*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Censer, Jack - Hunt, Lynn. “Imaging the French Revolution: Depictions of the French Revolutionary Crowd”. *The American Historical Review* 110/1 (Şubat 2005), 38-45.

- Crone, Patricia. *God's Rule Government and Islam: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought*. New York: Columbia University Press, 2004.
- Çelik, Halil İbrahim. "Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2/Darbeler Tarihi Özel Sayısı 1 (Aralık 2016), 27-78.
- Çiçek, Nazan. "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 64/1 (01 Ocak 2009), 58-88.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi : M. 1703-1924 : H. 1115-1342*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. "Ahlât-ı Erbaa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/24. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Doğan, Cabir. "Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (Şubat 2010), 15-38.
- Dönmez, Ahmet. "Tanzimat, Islahat Fermanları ve Avrupa Devletleri: İçerik, Ortaya Çıkış ve Tepkiler (1839–1856)". *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*- 22 (2019), 37-65.
- Düzen, Cem. "Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vakası" 19/1 (2017), 22.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet Ve Toplum*. İstanbul : Timaş Yayınları, 2011.
- Emecen, Feridun Mustafa. "Osmanlı'da Hukuk". *Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994.
- Engin, Vahdettin. "Rumeli Demiryolları." İstanbul : Marmara Üniversitesi, Yayımlanmış Doktora Tezi, 1992.
- Ensari, Abdülhamid İsmail el-. "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/539-541. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Eroğlu, Haldun. *Osmanlı'da Muhalefet*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- Eroğlu, Haldun. "Şehzade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/480-483. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ertaş, M. Yaşar. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa". *History Studies: International Journal of History* Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı (2012), 117-133.

- Fatih, Avni Mehmed. *Kanunname-i Al-i Osman : (tahlil ve karşılaştırmalı metin)*. ed. Abdülkadir Özcan. İstanbul : Kitabevi, 2003.
- Göyünç, Nejat. “Osmanlı İktidarının Temel Unsurlarından Örf-Gelenek”. *İlmi Araştırmalar* 5 (23 Ocak 2014), 157-165.
- Gross, Max L. *Ottoman Rule in the Province of Damascus : 1860-1909*. 2 Cilt. Washington, D.C. : Faculty of the Graduate School of Georgetown University, 1993.
- Haj, Rifa’at Ali Abou el-. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Oktay Özel - Canay Şahin. Ankara : İmge Kitabevi, 2000.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma*. çev. Deniz Berktaş. İstanbul : Alkım Yayınevi, 2010.
- Heyd, Uriel. “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun Ve Şeriat”. çev. Selahaddin Eroğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (01 Ağustos 1984), 633-652. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000233
- Hocaoğlu, Durmuş. “Bir Tarih Muhâsebesi Eskizi: Bir Varlık Alanı ve Bir Bilim Olarak Tarih”. *Bilgi ve Düşünce* 1/2 (Kasım 2002), 34-40.
- İşık, Zekeriya. “Osmanlı Klasik Çağında İdeolojik ve Ontolojik Bir Muhalefet: Bayramî Melâmîliği”. *Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1*. ed. A. Cahid Haksever. 539-564. Ankara: KALEM Eğitim Kültür Akademi Derneği, 2016.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadirî Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*. 3 Cilt. İstanbul : İş Bankası Kültür Yayınları, 2013. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=145328&ele=%3D&wKitaplar=son+sadrazamlar>
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar: Tagayyür ve Fesad (1603-1656)*. İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İnalcık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.
- İnalcık, Halil. “Osman I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/443-453. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Hukukuna Giriş : Örfi - Sultani Hukuk ve Fatih’ in Kanunları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/02 (01 Şubat 1958). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000371
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul : Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

- İnalcık, Halil. “Osmanlılar’ da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 14/01 (01 Ocak 1959), 69-94. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000457
- İnalcık, Halil. “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu - Halil İnalcık. Ankara : Phoenix Yayınevi, 2006.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Padişahı”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/04 (01 Nisan 1958), 68-79. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000427
- Karadeniz, Hasan Basri. *Osmanlılar ile Anadolu Beylikleri Arasında Psikolojik Mücadele*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Karadeniz, Hasan Basri. *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri-Merkez ve Uç-*. İstanbul : Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Karaköse, Hasan. “Tanzimat’a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Haleb Olayı (1850)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* 10/53 (20 Aralık 2017), 254-270. <https://doi.org/10.17719/jisr.20175334118>
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı tarihi : Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- Kardavi, Yusuf. “İslam Hukukunda Siyaset-i Şer’iyye”. çev. Yusuf Işıcık. *İslami Araştırmalar* 1/4 (Nisan 1986), 96-101.
- Koçak, Cemil. “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”. *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. 1/72-82. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Koşum, Adnan. “Osmanlı Örfi Hukukunun İslam Hukukundaki Temelleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 145-160.
- Köprülü, Fuad. “İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?” *Ankara: Türk Tarih Kurumu* 2/5/6 (Nisan 1938), 39-72.
- Kurdakul, Necdet. *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*. Ankara : Kültür Bakanlığı, 1997.
- Kurt, Emre - Mengüaslan, Hikmet. “Modernleşmenin Getirdiği Tepki Mi? Kuleli Vakası Üzerine Bir Değerlendirme”. 1/395-414. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993.

- Mardin, Şerif. “Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet”. *Türk Modernleşmesi: Makaleler: IV*. İstanbul : İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler:1*. İstanbul : İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. “Yeni Osmanlı Düşüncesi”. *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. 1/42-53. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Müteferrika, İbrahim. *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller= Usul’ül-Hikem fi Nizam’ül-Ümem*. Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1990.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu’da İslam Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış”. *Bellekten LXIV/239* (Nisan 2000), 129-159.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”. *İslami Araştırmalar* 4/3 (Temmuz 1990), 190-194.
- Oktay, Ayşe Sıdıka. *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai= Ahlâk-ı Alâî*. İstanbul : İz Yayıncılık, 2005.
- Oktay, Cemil. *Siyaset Bilimi İncelemeleri : Meşrutiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme*. İstanbul : Alfa Basım Yayım, 2003.
- Oktay, Cemil. *Siyasi Kültür Okumaları*. İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2017.
- Okumuş, Ejder. “Tanzimat Hareketine Muhalefet”. *Marife* 3/2 (Güz 2003), 83-102.
- Okur, Kaşif Hamdi. “Para Vakıfları Bağlamında Örfün Kaynak Değerine İlişkin Birgivi ve Ebussuud Arasındaki Tartışmalar”. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayiğit - Mehmet Özkan. 1/57-78. Balıkesir, 2019.
- Onaran, Burak. “Kuleli Vakası Hakkında ‘Başka’ Bir Araştırma”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar 2007), 9-35.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı: (13.yüzyıl sonlarına kadar)*. Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1982.
- Öz, Şaban. “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (01 Haziran 2011), 19-35.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*. Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1977.

- Paşa, Mehmed Memduh. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e : Mir'ât-ı Şuûnât*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- Pınar, Hayrettin. "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (Aralık 2008), 1-22.
- Rosenthal, Erwin I. J. *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Sarı Mehmed Paşa, Bakkalzade Defterdar. *Nesâyihü'l Vüzerâ ve'l Ümerâ=Devlet Adamlarına Öğütler : Osmanlılar'da Devlet Düzeni*. Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990.
- Saydam, Abdullah. "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Aralık 2009), 9-31.
- Stremmelaar, Annemarike. *Justice And Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*. Leiden : Universiteit Leiden, 1972.
- Sungu, İhsan. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar". *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Maarif Matbaası, 1940.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün*. İstanbul : Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1949.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Taş, Kenan Ziya. "Şehzadeler Arasında Savaş: Fetret Devri". *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII/11* (Ankara 2014), 313-339.
- Tek, Arş. Gör. Zeynep. "Düşlerin Yorumu'ndan Ziya Paşa'nın Rüyâ'sına: Bir Savunma Mekanizması Olarak Fantezi". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 42 (05 Aralık 2017), 227-257. <https://doi.org/10.17133/tubar.365392>
- Tevfik, Ebüzziya Mehmed. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Tezcan, Asuman. "Âli Kararname ve Basın". *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi* 3/4 (2005), 166-172.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University, 2010.
- Topuz, Ercüment. "Osmanlı Islahat Asrı Arifesinde Merkezi Hassasiyetler, Ayanlar ve Şehir Kethüdalrı". *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17 (2017), 119-128.
- Toros, Taha. *Şair Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*. Adana: Yeni Adana Basımevi, 1940.

- Tursun Bey. *Tarih-i Ebü'l-Feth*. nşr. Mertol Tulum. İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn. *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. Vahap Taştan. Ankara : Fecr Yayınları, 2005.
- Türcan, Talip. “Şeriat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/574-577. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Türk, H. Bahadır. *Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Tütengil, Cavit Orhan. *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1969.
- Unan, Fahri. “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünni Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi”. *Türk Yurdu Dergisi* 10/36 (Ağustos 1990), 33-42.
- Valensi, Lucette. *Venedik ve Bab-ı Âli: Despot'un Doğuşu*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Yasamee, Feroze A. K. *Abdülhamid'in Dış Politikası : Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı/1878-1888*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Yazıcı, Nesimi. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”. *150. Yılında Tanzimat*. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Yazıcı, Serkan. “Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)”. Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- Yetim, Fahri. “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (Nisan 2015), 1-18.
- Yılmaz, Hüseyin. “Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”. çev. Abdülhamit Kırmızı. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13/24 (Ocak 2008), 1-30.
- Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yürek, Hasan. “Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın 'Rüya'ları”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 13/2 (01 Ekim 2013), 249-263.
- Ziya Paşa. *Edîb-i Muhterem Merhum Ziya Paşa'nın Rüyası*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1910.
- Ziya Paşa, Abdülhamid Ziyâeddin. “Sultan Abdülaziz'e Arzuhal”. *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi (1869-1870)*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.

Ziya Paşa, Abdülhamid Ziyâeddin. “Veraset-i Saltanat-ı Seniyye’ye Dair Mektuplar”.
Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi (1869-1870). İstanbul:
Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.

“Hürriyet Gazetesi Sy.2” (06 Temmuz 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy.3” (13 Temmuz 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy.14” (29 Eylül 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy.15” (05 Ekim 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy.17” (19 Ekim 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 21” (26 Kasım 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 22” (23 Kasım 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 26” (21 Aralık 1868).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 33” (08 Şubat 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 34” (15 Şubat 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 35” (22 Şubat 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 37” (08 Mart 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 38” (15 Mart 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 40” (29 Mart 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 41” (12 Nisan 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 42” (12 Nisan 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 45” (03 Mayıs 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 47” (17 Mayıs 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 48” (24 Mayıs 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 51” (14 Haziran 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 53” (28 Haziran 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 54” (05 Temmuz 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 55” (12 Temmuz 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 62” (30 Ağustos 1869).

“Hürriyet Gazetesi Sy. 64” (13 Eylül 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 68” (11 Ekim 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 69” (18 Ekim 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 72” (08 Kasım 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 73” (15 Kasım 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 76” (06 Aralık 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 79” (27 Aralık 1869).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 80” (03 Ocak 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 82” (17 Ocak 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 85” (07 Şubat 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 88” (28 Şubat 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 89” (03 Nisan 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 91” (17 Nisan 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 92” (24 Nisan 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 93” (01 Mayıs 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 94” (07 Mayıs 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 97” (31 Mayıs 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 99” (14 Haziran 1870).
“Hürriyet Gazetesi Sy. 100” (22 Haziran 1870).

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa Albaş, 07.02.1986'da İzmir'in Torbalı ilçesinde doğdu. İlköğretimi aynı ilçede Cengiz Topel Okulu'nda, ortaöğretimi Torbalı Lisesi'nde tamamladı. 2008 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden; 2014 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Aynı yıl MEB atamasıyla İstanbul/Beykoz Çavuşbaşı AİHL'de Arapça öğretmeni olarak göreve başladı. 2015'te askerlik vazifesini yedek subay olarak yerine getirdi. 2017 Aralık'ta İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nce ortaöğretim Tarih ders kitapları yazım komisyonunda görevlendirildi. Halen aynı komisyonda koordinatörlük ve yazarlık görevlerini yürütmektedir. İngilizce ve Arapça bilmektedir.